शांतिप्रकरणम्. ९.

पल्लीसरठप्रकरणम्. १०.

इति मुहूर्त्तमार्तण्डानुक्रमणिका ।

पुस्तकमिलनेका ठिकाना,–

खेमराज श्रीकृष्णदास.

"श्रीवेंकटेश्वर" छापाखाना–मुंबई.

॥ श्रीः ॥

अथ मुहूर्तमार्त्तंडः ।

संस्कृतटीका–भाषाटीकासमेतः ।

प्रारभ्यते ।

श्रीगणेशाय नमः ।

आसीद्योधपुरेस्वकर्मनिरतः श्रीमूलचंद्राभिध-
स्तत्सूनुःपरयज्ञकर्मनिपुणः श्रीनानुरामाभिधः ॥
तज्जोहंखलुमोड्डुरामइतिवै श्रीकृष्णभ्रातातथा
तेषांपादयुगं प्रणम्य परमंकुर्वेऽर्कसंदर्शिनीम् ॥ १ ॥

भा०–व्याकरणानभिज्ञपुरुषोंको सहजसे मुहूर्तकी निश्चयके लिये और विद्यार्थियोंकी प्रार्थनासे योधपुरवासी स्वकर्मरत मूलचंद्रशर्माके पुत्र उत्तम श्रौतकर्म निपुण नानुरामजीका पुत्र मैं मोड्डुरामशर्मा श्रीकृष्णका भ्राता पितृपितामहादिगुरुलोगोंके पादयुगलको प्रणाम करिके मुहूर्तमार्तण्डकी मार्तण्डप्रदर्शिनी नाम भाषाटीकाको करताहूं ॥ १ ॥

मार्तंडोऽवतुवाचंनःपादैर्जाड्यतमोहरः ॥
वृत्तबद्धतनुःसेव्योभीष्टदोविश्वलोचनः ॥ १ ॥

अर्थद्वयवाची। तत्रप्रथमंसूर्यपक्षे मार्तंडः श्रीसूर्यःनोऽस्माकंवाचमवतुरक्षतु किंलक्षणोमार्तंडः वृत्तबद्धतनुः वृत्तेमंडलेबद्धातनुर्यस्यसतथा। तथाचस्मृतौ " सशंखचक्रंरविमंडलेस्थितं कुशेशयंकांतमनंतमच्युतम् " इत्यादि । श्रुतिरपि "यएषएतस्मिन्मंडलेपुरुषःसोग्निः " इत्यादिः । पुनःकिंलक्षणः पादैःकिरणैःजाड्यतमोहरः जाड्यंपातकं शीतंवा तमोंधकारस्तद्धरतीतितथा। पुनःकिं० सेव्यः सेवितुंयोग्यःसेव्यः अभीष्टफलदातृत्वात्। पुनःअभीष्टदः सेवितः सन्नभीष्टार्थदायीत्यर्थः। पुनःकथंभूतः विश्वलोचनः विश्वंलोच्यतेअनेनेतिविश्वलोचनः"लोकचक्षुर्ग्रहेश्वर"इत्यादित्यहृदयेउक्तत्वात् प्रकाशकत्वात्। अथग्रंथपक्षे मार्तंडः मुहूर्तमार्तंडःनः वाचम् अवतु किंलक्षणः वृत्तबद्धतनुः वृत्तानिप्रहर्षिणीशार्दूलविक्रीडितानि तैर्निबद्धातनुर्यस्यतथापुनः० पादैर्जाड्यतमोहरःपादैर्वृत्तचरणैर्जाड्यम्मूर्खत्वंतदेवतमःतद्धरतीतितथा पुनः० सेव्यः निरंतरंपठनीयइत्यर्थः पुनः० अभीष्टदः यथोक्तमुहूर्तव्युत्पत्तिकरणादभीष्टार्थसिद्धिकारीत्यर्थः। पुनः०विश्वलोचनःसमयप्रकाशकत्वात् ॥ १ ॥

कुर्वेमुहूर्तमार्तंडटीकांमार्तंडवल्लभाम् ॥
इयमाकल्पमेतेनदीव्याद्विप्रास्यवेश्मसु ॥ २ ॥

सिंदूरोल्लसितमिभेंद्रवक्त्रमंबांश्रीविष्णुंवियतिचरान्गुरून्प्रणम्य ॥
बह्वर्थंविबुधमुदेलघुंमुहूर्तमार्तंडंसुगममहंतनोमिसिद्ध्यै ॥ १ ॥

इहशास्त्रेतावत्संबन्धाभिधेयप्रयोजनान्युच्यंते । आब्रह्मादिविनिःसृतमिदं वेदांगमिति संबंधः । उक्तंचनारदमुनिनास्वसंहितायाम् " वेदस्यनिर्मलंचक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमनुत्तमम् । अस्यशास्त्रस्यसंबंधो वेदांगमितिधातृतः" इति । अत्राप्युक्तम् " पूर्ववाक्यार्थमादायग्रंथोयंरचितोलघुः " इति । त्याज्यनक्षत्राद्यतुलग्नगोचरगर्भाधानादिसंस्कार विवाहाग्न्याधानवास्तुयात्रामिश्रानध्यायपल्लीग्रहगोचरसंक्रांतिकथनमभिधेयम्।तथाचनारदः " अभिधेयंचजगतः शुभाशुभनिरूपणम्" इति । अस्यप्रयोजनंमुहूर्तैर्नानाकार्यसाधनं अस्यसम्यग्ज्ञानान्मोक्षावाप्तिरितिवाकिमेभिरुक्तैरित्यत्रोच्यते नृणांसंबंधाभिधेयप्रयोजनकथनात् शास्त्रेप्रवृत्तिर्जायते उक्तंच " सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनांसंबंधकथनाद्यतः । तस्मात्सर्वेषुशास्त्रेषुसंबंधः पूर्वमुच्यते । किमिवात्राभिधेयंस्यादितिपृष्टस्तुकेनचित् । यदिनप्रोच्यतेतस्मैफलंशून्यंतुतद्भवेत् । सर्वस्यैवहिशास्त्रस्यकर्मणोवापिकस्यचित् । यावत्प्रयोजनंनोक्तं तावत्केननगृह्यते" इति । इहशास्त्रेकस्याधिकारइतिप्रोच्यते द्विजस्यैव वेदांगत्वात् । यतःषडंगोवेदोहिद्विजैरेवाध्ययनीयोज्ञातव्यश्च । तथाचोक्तं भास्करीयासिद्धांतशिरोमणौ " तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्पुण्यंरहस्यंपरमंपवित्रम् ॥ योज्योतिषंवेत्तिनरःससम्यक् धर्मार्थमोक्षाँल्लभतेयशश्च " इति शिष्टास्तावच्छास्त्रारंभे "सर्वारम्भाहिदोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः " इति शास्त्रेणसर्वारंभेष्वंतरायप्राप्तौसत्याम् " धर्मेणपापमपनुदति" इति श्रुतिसिद्धंप्रयोजनमास्थाय "स्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाः"इति लिंगाच्च ग्रंथस्यनिष्प्रत्यूहपरिसमाप्तयेमंगलमाचरंति तस्मान्माध्यंदिनीयोब्राह्मणोनारायणोनारायणाच्चावाप्तमतिर्ज्योतिःशास्त्रसंहितास्कंधंचिकीर्षुरशेषप्रत्यूहोपशांतये अभिमतदेवतानमस्कारलक्षणमंगलपूर्वकंग्रंथकरणप्रतिज्ञांप्रदर्शयिष्यन्नाह ॥ सिंदूरोल्लसितमिति । सिंदूरेणउल्लसितं शोभायमानं इभेंद्रवक्त्रंगजाननं अंबांसरस्वतीम् श्रीविष्णुंप्रसिद्धम् । वियतिचरान् ग्रहान् गुरून् निजगुरून् शास्त्रोपदेष्टॄन्प्रणम्य नमस्कृत्वा अहंनारायणो मुहूर्तमार्तंडनामग्रंथंतनोमि विस्तारयामि किमर्थम् सिद्ध्यैकार्यसाधनायपुनः किमर्थम् विबुधमुदेपंडितहर्षाय । हर्षकारणंविशेषणद्वारेणाह।किंलक्षणंमुहूर्तमार्तंडम् लघुम् अतिशयेनाल्पम् अल्पेबह्वर्थाभावशंकांविशेषणद्वारापरिहरति पुनः किंलक्षणम् अर्थबहुलम् अल्पग्रंथेबह्वर्थेदुर्बोधशंकांपरिहरति । पुनः किं० सुगमम् प्रकटार्थमिति ॥ १ ॥

भा०–सिंदूरकी शोभायुक्त गणपतिको तथा सरस्वतीको और विष्णुको और ग्रहोंको और गुरुलोगोंको प्रणाम करिके नारायण नाम मैं मुहूर्तमार्तण्ड नाम ग्रंथको करताहूं किस लियेकि कार्यसिद्धिके लिये और पंडितोंके आनंदके लिये मुहूर्तमार्तण्ड ग्रंथ कैसा है कि अल्प है और अर्थ जिसमें बहुतहै और सुगम है ॥ १ ॥

यामार्द्धंकुलिकंदिनार्द्धमवमंपूर्वंदलंपारिघंविष्टिंवैधृतिपातसंक्रमग
णंगंडांतमेकार्गलम् ॥ कृष्णानंगचतुर्दिनंरविशशिक्रांत्योःसमत्वं
खलांहोरांरात्रिदिनार्द्धकेक्षयदिनंपित्रोर्जनन्यार्तवम् ॥ २ ॥

अथनानामुहूर्तान्विवक्षुस्तावच्छुभेकर्मणित्याज्यं त्रिभिः शार्दूलविक्रीडितैराह । यामार्द्धमिति।यामार्द्धादिकंशुभेशुभकर्मणिसंत्यजेदित्यंतिमश्लोकेनान्वयः। यामार्द्धकुलिकौ वक्ष्यमाणलक्षणौ दिनार्द्धनाम यत्रतिथिः सूर्योदयात् षष्टिघटिकाभवति सैवान्यस्मिन्दिनेदृश्यतेसादिनार्द्धः अवमः प्रसिद्धः पारिघंप्राग्दलंपरिघयोगस्यपूर्वार्द्धम् विष्टिर्भद्रावक्ष्यमाणा वैधृतियोगः पातोव्यतीपातः संक्रमणंसूर्यादीनांराशिसंक्रमणं सर्वेषांग्रहाणांसंक्रमणेत्याज्यघटिकाअग्रेवक्ष्यमाणाः गंडांतंत्रिविधंवक्ष्यमाणम् एकार्गलोवक्ष्यमाणः कृष्णानंगचतुर्दिनंकृष्णत्रयोदश्यादिप्रतिपदंतम् चंद्रस्यक्षीणत्वात् । केश्चिद्द्वादश्यादिसार्द्धदिनपंचकंत्यज्यते कृष्णेचांत्यत्रिकंकैश्चित् तेषुमध्यमोऽयंपक्षोऽत्रांगीकृतः कृष्णानंगचतुर्दिनमिति । रविशशिक्रांत्योः समत्वंसूर्यचंद्रमसोः क्रांतिसाम्यंगणितगम्यम् । तथापितस्यावलोकनंकस्मिन्दिनेकर्तव्यमित्यग्रेवक्ष्यति । खलांहोरां पापग्रहहोराम् रात्रिदिनार्द्धकेदिनार्द्धरात्र्यर्द्धेच उक्तंग्रंथांतरे "मुहूर्तःकालोनिवसतिमहानिशायांचदिनदलेयस्मात् । दशपूर्वंदशपरास्तस्माद्वर्ज्यानिचपलानि" इति क्षयदिनंपित्रोः मातापिताचपितरौतयोः पित्रोः क्षयदिनंश्राद्धदिनमित्यर्थः । जनन्यार्तवंमातुः रजस्वलात्वम्॥२॥

अब संपूर्ण शुभकर्ममें त्याज्यपदार्थोंको कहते हैं ॥

भा०-यामार्द्ध और कुलिक आगेकहेंगे-साठघडीकितिथि ॥ क्षयतिथि- परिघयोगका पूर्वार्द्ध भद्रा आगेकहेंगे-वैधृतियोग-व्यतीपातयोग-संक्रांति । तीन प्रकारका गण्डांतकहेंगे । एकार्गलयोग कहेंगे ॥ कृष्णपक्ष कीये १३ । १४ । ३० । १ तिथीं । सूर्य चंद्रका क्रांतिसाम्य । इन क्रांतीको कब देखणासो आगे कहेंगे-पाप ग्रहोंकि होरा ॥ मध्यान्हके पूर्व परकी दशदशपलों ॥ और आधी रातके पूर्वपरकी दशदशपलों ॥ माता पिताका श्राद्धदिन ॥ और माता रजस्वला होयतो ॥ २ ॥

मासाद्यंजनिसंभवंग्रहणभंचंडायुधंदुःक्षणंज्येष्ठंपूर्वभवस्यपापयुगि
तैष्यर्क्षाणिविद्धंचभम् ॥ ऊनाख्याधिकमासकौयुतिषुविख्याशूव
गंडातिपुर्व्यंकार्थाकरसतुंपूर्वघटिकाभानांविषाख्याघटीः ॥ ३ ॥

मासाद्यमिति । मासाद्यंजानेसंभवम् जनिरुत्पत्तिस्तत्रसंभवोयस्य एवंविधंमासाद्यंमासप्रभृति जन्ममासजन्मतिथिजन्मनक्षत्रादि ग्रहणभं ग्रहणनक्षत्रम् चंडायुधं वक्ष्यमाणं दुःक्षणोदुर्मुहूर्तो वक्ष्यमाणः तम् ज्येष्ठं पूर्वभवस्यप्रथमजातापत्यस्यज्येष्ठमासम् पापयुगितैष्यर्क्षाणि पापाःपापग्रहाः वक्ष्यमाणास्तेषामन्यतमेनयुक्युक्तम् इतंगतंएष्यंपुरःस्थितम् एतानिऋक्षाणिनक्षत्राणिविद्धंभंचाविद्धनक्षत्रं वक्ष्यमाणलक्षणम् ऊनाख्याधिक-

मासकौक्षयमासाधिमासौवक्ष्यमाणलक्षणौ शुतिषु विव्याशूवगंडातिपुत्र्यं ३ का ९ र्थो ५ क ९ रस ६ तुं पूर्वघटिकाः विविष्कंभः व्याव्याघातः शूशूलः ववज्रः गंडः प्रसिद्धः अतिअतिगंडः एषुयोगेषुक्रमेणत्र्यंकार्थांकरसतुंसंख्याकाः पूर्वघटिकाःप्रथमघटिकाः तद्यथाविष्कंभेतिस्रः व्याघातेंकाः नव शूलेअर्थाः पंच वज्रेअंकाः नव गंडेरसाःषट् अतिगंडेऋतवः षडिति भानांविषाख्याघटीः भानांअश्विन्यादीनांनक्षत्राणांविषाख्याघटीर्वक्ष्यमाणलक्षणाः ॥ ३ ॥

भा०-और जन्ममास जन्मातिथि जन्मनक्षत्रादिक ग्रहणनक्षत्र चण्डायुध आगे कहैंगे-दुष्ट मुहूर्त आगे कहैंगे और प्रथम संतानका ज्येष्ठमास पापग्रहोंको भुक्तओ भोग्यओ युक्त नक्षत्र विद्धनक्षत्रको आगे कहैंगे-क्षयमास और अधिमास और विष्कंभ व्याघात शूल वज्र गण्ड अतिगण्ड इन योगोंके पूर्वकी क्रमसे ३ । ९ । ५ । ९ । ६ । ६ ये घडियों और अश्विन्यादि नक्षत्रोंकी विषघटी आगे कहैंगे ॥ ३ ॥

लत्तापंचकपापवर्गमशुभंचंद्रंदशारिष्टकंजन्मेशेज्यसितास्तमंगश शिनोः क्रूरोद्भवांकर्तरीम् ॥ रिष्टंगोचरसंभवंग्रहजनिप्रांतोद्भवंसूत कंदुश्चिह्नानिमनोविभंगमपिचव्याधिंशुभेसंत्यजेत् ॥ ४ ॥

लत्तेति । लत्तापंचकपापवर्गएतत्सर्ववक्ष्यमाणं अशुभंचंद्रंवक्ष्यमाणगोचरप्रकरणेवेद्यं दशारिष्टकंजातकशास्त्रगम्यम् जन्मेशेज्यसितास्तं जन्मेशो राशिस्वामी ईज्योगुरुः सितः शुक्रः एषामस्तगमनं रविलुप्तकिरणत्वम् अंगशशिनोः क्रूरोद्भवांकर्तरीम् अंगंलग्नम्शशीचंद्रः तयोः क्रूरोद्भवांक्रूरग्रहजनितांकर्तरींवक्ष्यमाणलक्षणाम् रिष्टंगोचरसंभवं गोचरेदुष्टग्रहाधिक्यं गोचरंवक्ष्यमाणम् ग्रहजनिप्रांतोद्भवंसूतकम् ग्रहोग्रहणम् जानेर्जन्म प्रांतो मरणम् एभ्यउद्भूतंसूतकम् ग्रहणसूतकं जन्मसूतकं मृतसूतकमिति तेषुग्रहणसूतकं वक्ष्यमाणम् दुश्चिह्नानिकार्यारंभसमयेक्षुतदुर्वचनश्रवणादीनि मनोविभंगमंतःकरणस्य अप्रवर्तनंव्याधिर्ज्वरः तमपि " रोगः पाप्माज्वरोव्याधिर्विकारोदुःखमामयः" इतिवाग्भटः । ज्वरितस्यमंगलंनकुर्यादित्यर्थः । तथाचोक्तंज्योतिःप्रकाशे " जन्माधिपाविलग्नेशचंद्रभार्गवमंत्रिणाम् । विरश्मित्वंजन्ममासोजन्मभंजन्मवासरः॥ दुर्निमित्तंमनोभंगः क्षयमासाधिमासकौ । मृतजातकयोश्चैवसूतकंग्रहणस्यच । ज्वरोत्पत्तिरजोमातुः पित्रोःक्षयदिनंतथा । गंडांतात्रितयंकालः संधिर्भस्यतिथेस्तनोः । क्रांतिपातोव्यतीपातोवैधृतिः परिघार्धकम्।भानोः संक्रांतिभोगश्चकुलिकश्चार्द्धयामकः ॥ क्रूरैर्मुक्तंयुतंभोग्यंसराहुशिखिधूमितं । धिष्ण्यंग्रहणगंपापैर्विद्धंसौम्यैश्चपादतः । विष्टिः क्रूरयुतंलग्नंलग्नेशोरिपुमृत्युगः । जन्मतोदुःस्थितश्चंद्रोलग्नस्योनिधनोपगः । जन्मभाज्जन्मलग्नाच्चलग्नलग्नांशकाष्टमी । पापयोर्मध्यगंलग्नंक्षीणेंदुःकुनवांशकः । क्रूरवारेपापहोरादुष्टयोगाग्रहोद्भवाः । तिथिवृद्धिः क्षयोभानांनाडिकाविषसंज्ञिताः । एतेदोषाः समा-

ख्याताःशुभकर्मणिगर्हिताः । दशारिष्टोद्भवाश्चान्येगोचरोत्थास्तथापरे । लत्तैकार्गलचंडास्त्रकालवेलाश्चपंचकम् । मृत्युयोगोपग्रहाद्याः स्वेस्वेदेशेतुनिंदिताः ” इति ॥ ४ ॥

भा०-पाप वर्गको आगे कहैंगे ॥ अशुभ चंद्र वक्ष्यमाण ॥ लग्न चंद्रमाकी कर्तरी क्रूर ग्रहोंसे होई भई वक्ष्यमाणगोचरमें दुष्टग्रहोंकी आधिक्यता ॥ ग्रहण सूतक जन्मसूतक मृतसूतक ॥ कार्यके प्रारंभमें दुष्टचिन्ह जैसे छिका आदिक ॥ जिसको अंतःकरण नहीचाहै सो और ज्वर ॥ यह पूर्वोक्त सकल शुभकर्मोंमें नहीं लेना ॥ ४ ॥

नोकुर्याद्रविभादगेंद्रधृतितोयुग्मेपुपंचाशयोःस्वर्गात्पंचसुशोभनानितनुयादेपूग्रशस्त्रादिकम् ॥ मासर्त्वायनवारयोगतिथिभादीनांचसिद्धाभिधाज्ञातव्याःपुनरुक्तिरस्तिकुहचित्सातत्स्मृतिप्राप्तये ॥५॥ इति श्रीमदनंताख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रनारायणविरचितेमुहूर्तमार्तंडेत्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथोपग्रहांतर्वर्तिदोषांतरंवृत्तार्द्धेनाह । नोकुर्यादिति । रविभात् सूर्याधिष्ठितनक्षत्रात् अगेंद्रधृतिमितानियानिनक्षत्राणितेभ्योयुग्मेपु । एतदुक्तंभवति । सप्तमाष्टमयोः चतुर्दशपंचदशयोः अष्टादशैकोनविंशयोरिति तथापंचाशयोः रविनक्षत्रात् पंचमदशमयोः तथास्वर्गात्पंचसुएकविंशात्पंचसुनक्षत्रेपु २१।२२।२३।२४।२५ शोभनानिकर्माणिनोकुर्यात् एपुउग्रशस्त्रघातादिकंतनुयात् विस्तारयेत् कुर्यादित्यर्थः । उक्तंच “ विद्युत्पंचमभेक्षितिश्चचलनंस्यात्सप्तमेसूर्यभाच्छूलश्चाष्टमभेशनिश्चदशमेकेतुस्तथाष्टादशे । दंडः पंचदशेचतुर्दशइहप्रोक्तोनिपातोबुधैरुल्काकालविदांगणैर्निगदिताचैकोनविंशेर्कभात् ” इति । दैवज्ञवल्लभेपि “ क्रमशोमोहनिर्घातभूकंपावज्रएवच । परिवेषश्चविज्ञेयानक्षत्रादेकविंशतेः । एतेष्विंदुसमेतेपुकुर्यात्कर्मनशोभनम् । दहनास्त्रविषैः साध्यंयत्तत्सिद्धिमुपैतिच ” इति अन्यानपिदोषानग्रेप्रसंगतोवक्ष्यामि । अथास्मिन्ग्रंथेमासादीनांसंज्ञालोकसिद्धाज्ञेयाइति । तथापुनरुक्तिनिर्दूषणंवृत्तार्द्धेनाह । मासर्त्वायनेति । मासाश्चैत्रादयः ऋतवोवसंतादयः अयनेदक्षिणोत्तरे वाराः सूर्यादयः योगाः विष्कंभादयः तिथयः प्रतिपदादयः भान्यश्विन्यादीनि इत्यादीनांकरणराशिभावादीनांसिद्धाभिधाः शास्त्रांतरसिद्धाः संज्ञा ज्ञातव्याः । तथाइहास्मिन्ग्रंथेकुहचित् कुत्रचित् पुनरुक्तिर्वर्ततेसातस्यदूरांतरितस्य स्मृतिप्राप्तये स्मरणायेतिनदोषः ॥ इतिस्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायां मार्तंडवल्लभायांत्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

भा०-सूर्यके नक्षत्रसे ७ । ८ । १४ । १५ । १८ । १९ । ५ । १० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ इतने नक्षत्रोंमे शुभ कर्म नही करणा ॥ और शस्त्रघातादिक करणा ॥ और मास ऋतु अयन योगतिथि नक्षत्रादिकोंकि संज्ञा दूसरे ग्रंथोंसे समझणी चाहिये ॥ और इन शास्त्रमें कहके फेरकहै तो पुनरुक्ति दोष नाहि समझणा क्योंकि प्रथम दूरकहा जिसकी स्मृतिके लिये पीछा कहते है ॥ ५ ॥

इति श्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोड्डरामविरचितायांमुहूर्तमार्तण्डदर्शिन्यां त्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

भेशादस्रयमाग्निकेंदुगिरिशाः प्रोक्ताअदित्यंगिराःसर्पाःकव्यभुजो भगोर्यमरवीत्वष्टासमीरः क्रमात् ॥ इंद्राग्नीत्वथमित्रइंद्रनिर्ऋतिर्नी रंचविश्वेविधिवैकुंठोवसुपाश्यजैकचरणाहिर्बुध्न्यपूषाभिधाः ॥ १ ॥

अथसाधारणनक्षत्रप्रकरणंविवक्षुरादौनक्षत्रदेवताः वृत्तेनैकेनाह । अस्मिन्प्रकरणे सर्वाणिशार्दूलविक्रीडितानि । भेशाइति । अश्विन्याः सकाशात्क्रमेणभेशाबुधैः प्रोक्ता इत्यन्वयः । भानांनक्षत्राणामीशाः स्वामिनः दस्रौ अश्विन्याः यमोभरण्याः अग्निः कृत्तिकायाः कोब्रह्मारोहिण्याः इंदुर्मृगस्य गिरिशोमहादेवः आर्द्रायाः अदितिः पुनर्व सोः अंगिराः गुरुः पुष्यस्य पन्नगाः सर्पाः आश्लेषायाः कव्यभुजः पितरः मघायाः भगः पूर्वाफाल्गुन्याः अर्यमाउत्तराफाल्गुन्याः रविर्हस्तस्य त्वष्टाचित्रायाः समीरणो वायुः स्वात्याः इंद्राग्निदेवताद्वयं विशाखायाः मित्रोअनुराधायाः इंद्रोज्येष्ठायाः निर्ऋ तिः राक्षसोमूलस्य नीरंजलंपूर्वाषाढायाः विश्वेउत्तराषाढायाः विधिर्ब्रह्माभिजितः वैकुंठो विष्णुः श्रवणस्य वसवोधनिष्ठायाः पाशीवरुणः शततारकायाः अजैकचरणः पूर्वाभाद्र पदायाः अहिर्बुध्न्यउत्तराभाद्रपदायाः पूषारेवत्याः । देवताप्रयोजनंनक्षत्रज्ञानार्थंशांति कादौयजनार्थंच ॥ १ ॥

अब नक्षत्रोंके देवताओंको कहते हैं–

भा०–दस्र अश्विनीका स्वामी है–भरणीकायमस्वामी है कृत्तिकाका स्वामी अग्नि ऐसेही जे ब्रह्मा रोहिणीका । चंद्रमा मृगशीर्षका महादेव आर्द्राका पुनर्वसुका अदिति पुष्यका गुरु–आश्लेषाका सर्प । मघाका पितृ । पूर्वाफाल्गुनीका भग । उत्तराफाल्गुनीका अर्यमा ॥ हस्तका सूर्य । चित्राका त्वष्टा ॥ स्वातिका वायु । विशाखाका इंद्र और अग्नि दोदेवता हैं ॥ अनुराधाका मित्र ज्येष्ठाका इंद्र ॥ मूलका राक्षस । पूर्वाषाढाका जल ॥ उत्तराषाढाका विश्वेदेवता ॥ अभिजितका ब्रह्मा ॥ श्रवणका विष्णु ॥ धनिष्ठाका वसु । वरुण शतभिषाका । पूर्वाभाद्रपदाका अजैकचरण । उत्तराभाद्रपदाका अहिर्बुध्न्य ॥ रेवतीका पूषादेवता है ॥ १ ॥

ब्राह्मंत्र्युत्तरयुग्ध्रुवंस्थिरमथोपूर्वामघायाम्यभंक्रूरोग्रंश्रवणत्रयादितियुतास्वातीचराख्याचला ॥ दस्रार्काभिजिदीज्यभंलघुतुष्टाक्षिप्रंचमैत्रांतिमेंदुत्वाष्ट्रंमृदुमैत्रमग्निभविशेमिश्रंचसाधारणे ॥ २ ॥

अथनक्षत्राणांस्थिरचरादिसंज्ञामाह । ब्राह्मंरोहिणी, किंलक्षणम् ब्राह्मंत्र्युत्तरयुक् तिसृ णामुत्तराणांसमाहारस्त्र्युत्तरम् तेनयुक्युक्ताम् ध्रुवंस्थिरमिति द्व्यभिधानंमुनींद्रैः स्मृत मित्यन्वयः । अथोपूर्वामघायाम्यभंपूर्वात्रयंमघाभरणीतिपंचकम् क्रूरोग्रंक्रूरमुग्रंचोक्तम् । श्रवणत्रयादितियुतास्वाती श्रवणधनिष्ठाशततारकाः अदितिः पुनर्वसुः एभिः सहिता स्वाती चराख्याचलाचोक्ता । श्रवणत्रयादिपंचकंचराख्यंचलंप्रोक्तमित्यर्थः । दस्रार्क

भिजिदीज्यभं दस्रो अश्विनी अर्कोहस्तः अभिजिद्वक्ष्यमाणलक्षणः ईज्योगुरुस्तस्य भंपुष्यइतिचतुष्टयं लघुतथाक्षिप्रंप्रोक्तं । मैत्रांतिमेंदुत्वाष्ट्रम् मैत्रमनुराधा अंतिमंरेवती इंदुर्मृगः त्वाष्ट्रं चित्रा एतच्चतुष्टयं मृदुतथा मैत्रंप्रोक्तम् अग्निभविशे अग्निभंकृत्तिका विशाविशाखा एते द्वेमिश्रे साधारणेप्रोक्ते ॥ २ ॥

अब डेढ श्लोकसे नक्षत्रोंकि स्थिरचरादिक संज्ञा कहते हैं-

भा०-रोहिणी-उत्तरातीन ३ इन नक्षत्रों की ध्रुव और स्थिर संज्ञा है ॥ और तीनो पूर्वा ३ मघा-भरणी-इन्होंकी उग्र-क्रूर संज्ञा है ॥ श्रवण-धनिष्ठा-शतभिषा-पुनर्वसु-स्वाती इन्होंकी चर और चल संज्ञा है ॥ अश्विनी-हस्त-अभिजित्-पुष्य-इन्होंकी लघु और क्षिप्र संज्ञा है ॥ अनुराधारेवती-मृगशिर-चित्रा-इन्होंकी मृदु औरमैत्र संज्ञा है ॥ कृत्तिका-विशाखा-इन्होंकी मिश्र और साधारण संज्ञा है ॥ २ ॥

मूलार्हींद्रशिवंचदारुणमदस्तीक्ष्णंमुनींद्रैः स्मृतंसंज्ञातुल्यमिहाचरंतिसुधियःकार्यंहिसंसिद्धये ॥ सूर्याद्याःस्थिरचंचलोग्रमिलिताः क्षिप्रोमृदुर्दारुणःक्षीणेंद्वर्कयमाररहुशिखिनःपापाबुधस्तैर्युतः ॥३॥

मूलंप्रसिद्धम् अहिराश्लेषा इंद्रोज्येष्ठा शिवः आर्द्रा एतच्चतुष्टयं दारुणम् अदः इदं तीक्ष्णंप्रोक्तम् । इहएषुध्रुवादिसंज्ञेषु नक्षत्रेषु संज्ञातुल्यं कार्यं सुधियः पंडिताः आचरंति । किमर्थंसंसिद्धये । एतदुक्तंभवति । स्थिरनक्षत्रेषुस्थिरंस्तंभप्रतिष्ठादिकम् चरे चरंभित्यादिकुर्वंतीतिस्पष्टम् । अत्रसमानार्थसंज्ञाद्वयकरणंकवित्वबंधनार्थम् । अत्रप्रसंगे नसूर्यादीनामपिस्थिरादिसंज्ञासौम्यपापत्वंच वृत्तार्द्धेनाह । सूर्याद्याइत्यादि । सूर्यः स्थिरः चंद्रश्चंचलः भौमः उग्रःबुधः मिलितोमिश्रः गुरुः क्षिप्रः शुक्रोमृदुःशनिर्दारुणः । अथपापसौम्यान् ग्रहानाह । क्षीणेति । क्षीणेंदुःकृष्णाष्टम्यूर्ध्वंप्रतिपत्पर्यंतंक्षीणः अर्कः सूर्यः यमः शनिः आरोभौमः राहुः प्रसिद्धः शिखीकेतुः एतेक्षीणेंद्वादयः पापाः क्रूराः तैः पापैर्युतोबुधः पापःस्यात् । उक्तंचजातकोत्तमे " क्षीणेंद्वर्कार्किभौमाः स्युः पापाः सौम्योपितद्युतः । राहुकेतूपापतरौपापः पापयुतस्तथा । " इति । अर्थादन्येसौम्याः एषांप्रयोजनम् क्रूरसौम्यकर्मसाधने ॥ ३ ॥

भा०-मूल आश्लेषा-ज्येष्ठा आर्द्रा-इन्होंकी दारुण और तीक्ष्ण संज्ञाहै-इसमें संज्ञा तुल्य कार्य करणा ॥ जैसे स्थिर नक्षत्रोंमेस्तंभ प्रतिष्ठादिस्थिर करणा ॥ सूर्यस्थिर ग्रह है । और चंद्रमाचल है ॥ भौमउग्र है । बुधमिश्र है ॥ गुरुक्षिप्र है ॥ शुक्रमृदु है ॥ शनिदारुण है ॥ कृष्णपक्षकी आठमसे शुक्लपक्षकी एकमतकका चद्रमा क्षीणचंद्रमा होता है सोयह क्षीणचंद्रमा- सूर्य-शनि-मंगल-राहु-केतु-यपापग्रह है । और बुधपाप ग्रहोंके संयुक्त होयतो बुधभी पापहोय ॥ शुक्र-गुरु-बुध-चंद्रमा-ये सौम्य ग्रह है ॥ इनका प्रयोजन यह है की क्रूरकर्ममे क्रूर ग्रहलेणा ॥ और सौम्यग्रहोंकेदिन सौम्यकर्म करणा ॥ ३ ॥

आद्यर्तौपौपशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याः कुयुक्पापवारा
रिक्तामार्काष्टषष्ठ्याःपरगृहकुपदेरात्रिसंध्यापराह्णाः ॥
मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णंविवरमनरुणाल्याधिकास्रंगराष्टो-
त्पातःपापस्यलग्नंनसदरुणजरन्नीलचित्रांबरंच ॥ १ ॥

अथगर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणंविवक्षुस्तावद्गर्भाधानस्यऋतुसंबंधात् प्रथमर्तुफलंस्रग्धरावृत्तेनाह। आद्यर्ताविति। तत्रादौमासफलमाह। आद्यर्तौप्रथमर्तौपौपशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याः संतोनस्युरित्यन्वयः । विभक्तिविपरिणामः । पौषः प्रसिद्धः शुक्रोज्येष्ठः ऊर्जः कार्तिकः मधुश्चैत्रः शुचिराषाढः नभस्योभाद्रपदः एतेषण्मासाः नशुभाइत्यर्थः। अर्थादन्ये शुभाः तदुक्तंज्योतिर्निबंधे"प्रथमर्तौमधौनारीविधवाभवतिध्रुवम्। वैशाखेधनपुत्राढ्याज्येष्ठेरोगान्विताभवेत् ॥ आषाढेचमृतापत्याश्रावणेचधनान्विता । भाद्रपदेदुर्भगाचआश्विनेच तपस्विनी ॥ ऊर्जेल्पायुष्मतीनारीमार्गशीर्षेबहुप्रजा । पौषेतुपुंश्चलीनारीमाघेपुत्रसुखान्विता।फाल्गुनेश्रीमतीसाध्वीक्रमान्मासफलंस्मृतम्"इति।योगफलमाह।कुयुगिति। कुयोगोविष्कंभादिकः योगेपुनवयोगाः दुष्टाः संति विष्कंभातिगंडव्याघातवज्रव्यतीपातपरिघवैधृतयः एतेयोगानशुभाइत्यर्थः। अर्थादन्येशुभाः । तदुक्तं"आद्यर्तौदुर्भगानारीविष्कंभेचेद्रजस्वला । वंध्याचैवातिगंडेचशूलेशूलवतीभवेत् ॥ गंडेचपुंश्चलीनारीव्याघातेचात्मघातिनी । वज्रेचस्वैरिणीप्रोक्तापातेचपतिघातिनी ॥ परिघेमृतवंध्याचवैधृतौपतिमारिणी । शेषाःशुभावहायोगायथानामफलप्रदा"इति । वारफलमाह । पापवारा इति । क्षीणेंद्वर्कयमाराः पापाः तेषांवारानशुभाः अर्थादन्येशुभाः । उक्तंचकारिकायाम् "आदित्येविधवानारीसोमेचैवमृतप्रजा । अंगारेस्वमृहंत्रीचबुधेकन्याप्रसूर्भवेत् ॥ पुत्रिणीगुरुवारेचकन्यापुत्रवतीभृगौ । शनौतुपुंश्चलीनारीप्रथमर्तौविदुर्बुधाः" इति ॥ तथाचनारदः "रोगीपतिव्रतादुःखीपुत्रिणीभोगभागिनी । पतिप्रियाक्लेशभागीसूर्यवारादिपुक्रमात्" इति । कारिकावचनेसोमवारफलंमृतप्रजेति । नारदवचनेपतिव्रतेति । एवंद्वयोर्विरोधेमृतप्रजेतिकृष्णपक्षेसोमवारविषयम् । पतिव्रतेति शुक्लपक्षीयसोमविषयमितिव्यवस्थापनीयम् । अतोमार्तंडवचनंपापवाराइत्येतदतिप्रशस्तम् । तिथिफलमाह । रिक्तामार्काष्टषष्ठ्यइति । रिक्ताचतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः अमा अमावास्या अर्कोद्वादशी द्वादश्याःस्वामीअर्कः । अथवा अर्कसंख्यापिद्वादशवाचकासंख्ययापिद्वा[illegible]भवति । तिथिदेवतापिरत्नमालायाम्"तिथिपाश्चतुर्मुखविधातृविष्णव"इत्यादयः । [illegible]अष्टमी षष्ठी प्रसिद्धा एताः सप्ततिथयः नशुभाः अर्थादन्याः शुभाः । उक्तंच [illegible]भगानारीप्रतिपत्सुरजस्वला । द्वितीयायांभाग्यवतीतृतीयायांसुतान्विता ॥ [illegible]नारीपंचम्यांधनदायिनी । षष्ठ्यांचक्लेशभाङ्नारीसप्तम्यांधनवर्धिनी ॥ [illegible]रीनवम्यांपापवर्धिनी । दशम्यांप्रीतिकृन्नारीएकादश्यांसुतान्विता ॥

शा होता है महोंके इनका प्रयोज सौम्यकर्म करण

गुणैर्नानाविधैर्युतान्यक्लेशमोचनी । स्वकर्मनिरतानित्यंमूलर्क्षेप्र० ॥१९॥ प्रच्छन्नपापादुष्पुत्रामाणिहिंसनतत्परा । अजस्रंव्यसनासक्तातोयभेप्र०॥२०॥कार्याकार्येषुकुशलासदाधर्मानुवर्तिनी । गुणाश्रयाभाग्यवतीविश्वभेप्र० ॥२१॥ पुत्रपौत्रान्विताभोगधनधान्यवतीसती । कालानुमोदिनीमान्याविष्णुभेप्र०॥२२॥ धनधान्यवतीभोगपुत्रपौत्रसमन्विता । स्वकर्मनिरतासाध्वीवसुभेप्रथमा०॥२३॥बहुपुत्राधनवतीस्वकर्मनिरतासती । कुलानुमोदिनीमान्यावारुणेप्र० ॥२४॥ बंधकीबंधुविद्वेष्यानित्यंदुष्टरताखला । शिल्पकार्येषुकुशलाऽजांघ्रिभेप्रथमा०॥२५॥आढ्यापुत्रवतीमान्यासुप्रसन्नापतिप्रिया । बंधुपूज्याधर्मवत्याहिर्बुध्न्येप्रथ० ॥ २६ ॥ दृढव्रताधर्मवतीपुत्रसौख्यार्थसंयुता । विख्यातागुणसंपन्नापौष्णभेप्रथमार्तवा ॥२७॥" अथ संधिफलमाह । विवरमिति । तिथिभादीनांविवरंसंधिः नशुभम् । उक्तंच "दुर्भगासर्वसंधिषु"इति । रक्तफलमाह । अनरुणाल्पाधिकास्रमिति । अरुणादन्यत् अनरुणं अनरुणंच अल्पंच अधिकंच अनरुणाल्पाधिकंतच्चतत् अस्रंच अनरुणाल्पाधिकास्रंनसत्स्यात् अनरुणं नामयत्कुरंगं आरक्तंनभवति अस्रंरक्तं अन्यत्सुगमम् अर्थादन्यच्छुभम् । उक्तंच "प्रथमर्तौफलंस्त्रीणामुच्यतेरजसोऽधुना । सुभगापुत्रसंयुक्ता शुक्लवर्णेतथार्तवे ॥ शशशोणितसंकाशे यद्वाऽलक्तकसंनिभे । पुत्रकन्याप्रसूतिःस्यान्नीलेतुस्यान्मृतप्रजा ॥ कर्बुरेम्रियतेवाच पिंगटेचमृतप्रजा । कृष्णेतुविधवानारी रजस्येवंविनिर्दिशेत् ॥ शोणितेबिंदुमात्रेतुस्वैरिणीचाल्पशोणिता । वरामध्यस्रवास्यात्तुदुर्भगाबहुशोणिता " इति । ग्रंथांतरेप्युक्तं " रक्तेरक्तेभवेत्पुत्रःकृष्णेचमृतपुत्रका । पिच्छलाभेभवेद्वन्ध्याकाकवन्ध्याचपांडुरे ॥ पीतेचस्वैरिणीप्रोक्तासुभगागुंजवर्णके । सिंदूराभेभवेत्कन्यारजःशोणितलक्षणम् " इति । करणफलमाह । गराद्येति । गरात् अष्टगराष्टगराद्यष्टकरणानिभवपर्यंतानिनसंति नशुभानिस्युः अर्थादन्यानिशुभानि । उक्तंच " बवेपुष्पवतीनारीवन्ध्यावाविधवाभवेत् । बालवेपुत्रिणीनारी कौलवेप्रमदाभवेत् ॥ तैतिलेसन्मतवतीगरेनारीविनश्यति । नष्टप्रजावणिक्संज्ञेविष्टयांवंध्याधनोज्झिता ॥ शकुनौचचतुष्पादे नारीवैधव्यमाप्नुयात् । नागेनरमतेरामाकिंस्तुघ्नेविधवाभवेत् " इति । अथोत्पातफलम् । उत्पातस्त्रिविधः सत्नस्यात् । तथाचनारदः " संध्यासूपप्लवेविष्ट्यामशुभंप्रथमार्तवे " इति । अथलग्नफलमाह । पापस्यलग्नमिति । पापग्रहस्यलग्नंनसत्स्यात् क्षीणेंद्वर्कयमाराःपापास्तेषामन्यतमस्यलग्नमित्यर्थः । पापग्रहस्यमेषसिंहवृश्चिकमकरकुंभाः एतानिलग्नानिनशुभानीत्यर्थः अर्थादन्यानिशुभानि कर्कलग्नेशुक्लपक्षेशुभम् कृष्णपक्षेअशुभम् स्वामिवशात् लग्नस्वामिनोवक्ष्यमाणाः । उक्तंच " आत्मघ्नीभ्रूणहामेषेवृषेपुत्रवतीभवेत् । द्वंद्वेकन्याप्रसूर्नारीमृतापत्याचकर्किणि॥ सिंहेवैधव्यमाप्नोतिकन्यायांस्त्रीप्रसूर्भवेत् । तुलायांबहुपुत्राढ्या दुष्टकर्मरतालिनि ॥ चापेपुत्रधनाढ्यास्यान्मकरेदुःखिनीभवेत् । सकृत्प्रजावतीकुंभे मीने [illegible]

रदोपि "कुलीरवृषचापांत्यनृयुकन्यातुलाधनाःराशयःशुभदाज्ञेया नारीणांप्रथमार्तवे" इति । अत्रापिकर्कलग्नस्यद्वैधेचंद्रस्यसौम्यत्वपापत्ववशाद्व्यवस्थाज्ञेया । अथ वस्त्रफलमाह । अरुणजरन्नीलचित्रांबरमिति नसतस्यात् अरुणमारक्तं जरज्जीर्णं नीलंप्रसिद्धम् चित्रंनानावर्णैरंजितम् एवंविधमंबरंनसतस्यात् नशुभंस्यादित्यर्थः अर्थात् दृढंशुभ्रंपीत वस्त्रंशुभम् । उक्तंच " सुभगाश्वेतवस्त्राचरोगिणीरक्तवाससा । नीलांबरधरानारी विधवाप्रथमार्तवा ॥ भोगिनीपीतवस्त्राच्च दृढवस्त्रापतिव्रता । दुर्भगाजीर्णवस्त्राच सुभगाचारुवस्त्रिणी " अत्रानुक्तमपित्याज्यं प्रकरणोक्तमन्यद्दुष्टंविचारणीयम् । अत्रास्मिन्नुक्ते निषिद्धकालेरजोदर्शनेसति अक्षततिलघृतैर्देव्याइज्यायाजनंस्यात् । केनदेव्यागायत्री मंत्रेणसंख्यानुपादानादक्षततिलघृतानामष्टोत्तरशतंहोमः यथाशक्तिस्वर्णगोभूतिलदानंच कार्यम् ॥ १ ॥ ॥ इतिस्वोक्तमु० प्रथमार्तवप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अब प्रथम ऋतुका फल कहते हैं–

भा०–पौष ज्येष्ठ–कार्तिक–चैत्र–असाढ–भाद्रपद–येमास–और विष्कुंभ–अतिगण्ड–शूल–गण्ड–व्याघात–वज्र–व्यतीपात–परिघ–वैधृति ये योग ॥ और पापग्रहोंकावार–और ४ । ६ १४ । ३० । १२ । ८ । ६ येतिथें ॥ और दूसरेकाघरमें अर्थात् पतिकेघरसेबार–मुरेस्थानमें और रात्रिमें । और संध्यामें और दिनके तिगाभागमें–कृ० वि० पूर्वा ३ भ० म० मूलरहिततीक्ष्ण–और तिथिनक्षत्रादिकोंकी संधीमें और रुधिरकारंग लाल कम वा ज्यादा न होना चाहिये पहिलीवेरमें और गरसे आठकरणमें और उत्पातमें और पापग्रहोंके लग्नमें और लाल पुराण कृष्णविचित्ररंगके वस्त्रमें आद्यऋतुमें उक्तमासादिकसब अनिष्ट हैं । इन्होंसे और मासादिक शुभ हैं ॥

प्रायश्चंद्रंत्यजांत्याष्टमरिपुतनुगंभांशकौमूढनाथौक्रूरैर्द्रागौसलांशं मृतिगतखचरंमृत्युतत्पौतनुस्थौ ॥ सौम्याःकेंद्रत्रिकोणेष्वरिभव सहजेष्वन्यखेटाःप्रशस्ताः सर्वत्रैतत्प्रयोज्यंप्रकरणपठितांस्तांद्विशेषान्विदित्वा ॥ २ ॥ इति साधारणलग्नबलप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अथसाधारणलग्नबलंस्रग्धरावृत्तेनाह प्रायइति ।इहवक्ष्यमाणगर्भाधानादिकृत्येप्रायो बाहुल्येनचंद्रमंत्याष्टमरिपुतनुगम् त्यजजहीति । अंत्यंद्वादशं अष्टमंप्रसिद्धंरिपुः षष्ठंतनुर्लग्नं एतान्प्रतिगतंचंद्रंत्यजेति । तथाभांशकौत्यज किंलक्षणौभांशकौ मूढनाथौमूढः नाथोययोस्तौ तथास्तंगतस्यलग्नस्यनवांशाविस्यर्थः । पुनःकिंलक्षणौ क्रूरैर्द्रागौक्रूरग्रहचंद्राणामन्यतमेन युक्तौ । तथासलांशंत्यजसग्रकुञ्चापिलग्नपापग्रहनवांशंत्यज । तथामृतिगतखचरंत्यज । लग्नादष्टमंग्रहंत्यजेत्यर्थः । तथामृत्युतत्पौतनुस्थौत्यज । मृत्युर्जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यामष्टमंत्यज । तत्पःतत्पतिस्त्यज एतौतनुस्थौत्यजेत्यर्थः । एवंगौणमाह सौम्याइति । सौम्याःसौम्यग्रहाःकेंद्रात्रिकोणत्रिलग्नचतुर्थसप्तमदशमा

सुतार्थीस्त्वसतीमुपेयात् । दिनेष्वयुग्मेषुचकन्यकार्थी हित्वाचगंडांस्तिथिलग्नभागान्" ज्योतिषार्के " ऋतौयुग्मनिशिस्वस्त्रींगच्छेत्पुत्रायसद्विधौ । मघामूलांत्यपक्षांतभूतदर्शाष्टमीस्त्यजेत्" इति । के:ईज्यार्केंदुलग्नैः विषमभलवगैः ईज्योगुरुः अर्कःप्रसिद्धः इंदुश्चंद्रःलग्नंप्रसिद्धम् एतैर्विषमभलवगैः भंराशिः लवोनवांशः विषमराशिर्विषमनवांशस्थितैरित्यर्थः । नकेवलं विषमभलवगैः अपितुउद्बलैः उत्तुत्कृष्टंबलं येषांतानितथातैः । अथ कन्याकामिनोविशेषमाह । भोःकन्यकेच्छो इहैव अनंतरोक्तलक्षणेकाले अयुग्महनिविषमेदिनेमुदितः सन्स्त्रींप्रतियादि । के: एतैर्व्यस्तैः एतैः ईज्यार्केंदुलग्नैः व्यस्तैरितिसमभलवगैः समराशिसमांशस्थैः । तथाचबृहज्जातके " ओजर्क्षेपुरुषांशकेषुबलिभिर्लग्नार्कगुर्विंदुभिः पुंजन्मप्रवदेत्समांशकगतैर्युग्मेषुतैर्योषितः" इति । कस्मिन्सति सुचंद्रेशोभने चंद्रेसति गोचरेणचंद्रबलेसतीत्यर्थः। सुचंद्रेइति । अनन्यगतिकंविनासर्वत्रयोज्यम् पूर्ववल्लग्नबलम् ॥ १ ॥

अब गर्भाधानका मुहूर्त कहते हैं-

भा०-गर्भाधानमें ऋतुके पेहिले ४ चारदिनत्यागके १६ सोलेदिन्होंमे आप प्रसन्नहोय औ स्त्री प्रसन्न होय जब गमनकरे तो पुत्र होय-यदि छटा आठमादशमाबारमाचवदा सोलमा ६ । ८ । १० । १२ । १४ । १६ दिनोंमेंगमन करेतो पुत्रहोय ॥ और विषमदिनों मे गमन नहीकरणा ॥ और दिनरात्रि नक्षत्रोंकी संधिमेंत्याज्यहे ॥ और मातापिताकेश्राद्धकादिन और पूर्वदिन त्याज्य है ॥ और मूल मघा रेवती त्याज्य है और ८ । १२ । तिथि त्याज्य है और जन्म नक्षत्र त्याज्य है ॥ और दिन और ३० । १५ । तिथी-व्यतीपातवैधृत-महापात-संक्रांति ये सब त्याज्य है-और गुरु सूर्य चंद्र लग्न ये विषमराशिके और विषम नवांशके और बलवान होयतो पुत्रहोय ॥ और कन्याकी इच्छा करे तो विषमदिनमें ५ । ७ । ९ । ११ । १३ । १५ । और गुरुसूर्यलग्न समराशिके और सम नवांशमें होयतो कन्याहोय और चंद्रमा बलवान होय ॥ १ ॥

पुंभेऽर्केज्यारवारेविमिथुनविषमांगांशयोःपुंसवंस्या
त्सीमंताख्यंचसत्सुव्ययसुतगृहयोःपर्वरिक्तोनतिथ्याम् ।
मासेद्वित्रिप्रसंख्येप्रथमकमपरंतुर्यषष्ठाष्टमेषु
प्रोक्तंपुंगर्भलग्नंग्रहबलमनयोर्योज्यमाद्यश्चपक्षः ॥ २ ॥

अथपुंसवनसीमंतोन्नयनेस्रग्धरयाह ।पुंभेति । पुंभे "पुन्नक्षत्राणिचैतानि पुष्योहस्तः पुनर्वसुः । अभिजित्प्रोष्ठपाचैवअनुराधाश्विर्युक्तथा" इति । प्रोष्ठपात्पूर्वाभाद्रपदा एषामन्यतमेपुंनक्षत्रे अर्केज्यारवारे रविगुरुभौमवारे विमिथुनविषमांगांशयोःअंगंचअंशश्च अंगांशौविगतंमिथुनंयाभ्यांतौविमिथुनौतौचतौ अंगांशौचतथातयोः मिथुनरहितेविषमलग्ने विषमनवांशेइत्यर्थः पुंसवंपुंसवनंसीमंताख्यंचसीमंतोन्नयनमिति सत्स्यात् । नाम्नैकदेशग्रहणेनामग्रहणं । कयोः सतोः सुव्ययसुतग्रहयोः सतोः पापग्रहरहितयोः व्ययसुत

भवनयोः सतोरित्यर्थः। पर्वरिक्तोनतिथ्याम् पूर्णिमामारिक्तातिथिरहिततिथ्यां। मासे द्वित्रिप्रसंख्ये प्रथमकं। पाठोक्त्याप्रथमकंपुंसवनंगर्भाधानात्द्वित्रिप्रसंख्येमासिद्वितीये तृतीयेवामासितत्स्यात्। अपरंसीमंतोन्नयनम्। तुर्यषष्ठाष्टमेषु गर्भाच्चतुर्थषष्ठाष्टमेषु मासेषुतत्स्यात् यत्पुंगर्भायलग्नबलमुक्तम् ईज्यार्केंदुलग्नैरित्यादिकंतदनयोः पुंसवनसीमंतोन्नयनयोर्योज्यम्। आद्यः पक्षः शुक्लपक्षश्चयोज्यः नकृष्णः। अत्रगर्भायन्नाशनांते पुगुरुशुक्रमौढ्यादिकंनचिंत्यमित्यग्रेवक्ष्यति।लग्नबलंपूर्ववत्। जातूकर्ण्यः"द्वितीयेवा तृतीये वामासिपुंसवनंभवेत्। व्यक्तेगर्भेभवेत्कार्यंसीमंतेनसहाथवा"॥ नृसिंहः "रिक्तांचपर्वन वर्मीत्यक्त्वापुंसवनेशुभाः"। वृत्तशते" सीमंतोन्नयनंबुधैस्तुदिनगोपुन्नामधिष्ण्येस्थितेकुर्यात्पुंसवनंच सूर्यदिवसेभौमस्यजीवस्यवा" इत्यादि। बृहस्पतिः "कुलीरंमिथुनंकन्यांहित्वाशेषाःशुभावहाः" इति। नारदः "चतुर्थेमासिषष्ठेवाप्यष्टमेवातदीश्वरे। बलोपपन्नेदंपत्योश्चंद्रताराबलान्विते॥ अरिक्तापर्वदिवसेकुजजीवार्कवासरे। तीक्ष्णमिश्रोग्रवर्ज्येषुपुंलग्नेपुंनवांशके॥ शुद्धेऽष्टमेजन्मलग्नात्तयोर्लग्नेननैधने। शुभग्रहयुतेदृष्टेपापखेटायुतेक्षिते॥पंचेष्टिकेचतुर्भिर्वाइष्टेकेंद्रीज्यपूर्वकैः। स्त्रीणांतुप्रथमेगर्भेसीमंतोन्नयनंशुभम्॥ शुभग्रहेषुधीधर्मकेंद्रेष्वरिभवत्रिषु। पापेषुतत्सुचंद्रेंत्यनिधनाद्यरिवर्जिते॥क्रूरग्रहाणामेकेपिलग्नादंत्यात्मजाष्टगः। सीमंतिनींवातद्गर्भंबलीहंतिनसंशयः" इति॥ २॥

अव पुंसवन और सीमंतके मुहूर्त कहते हैं-

भा०-हस्त-पुनर्वसु-पुष्य-अभिजित्-पूर्वाभाद्रपदा-अनुराधा-अश्विनी यह नक्षत्र होय-और सूर्य गुरु भौम वार होय-और मिथुन रहित विषम लग्न और विषम नवांश होय तब पुंसवन और सीमंतकरण श्रेष्ठ है-और बारमे १२ पांचमे ५ पाप ग्रह न होयतब॥ और १५। ३०। ४। ९। १४। येतिथीनहीलेणा॥ और गर्भसे दुजेतीजेमासमें करणा शुभ है-और सीमंतोन्नयनको गर्भसे ४। ६। ८ मेमासोमे श्रेष्ठ है-और पुंगर्भके अर्थ लग्न बल पेला कया सो पुंसवन सीमंतमे लेणा शुभ है-और शुक्लपक्ष शुभ है॥

सूतौजातंविदध्यादपिजनिमरणाशौचकेवातदंते
क्षिप्रैर्ब्राह्मोत्तराभिश्वरमृदुभिरथोनामवर्णाविदध्युः॥
सूतेःसूर्याघ्रिविंशाकृतिमितदिवसेजातभैर्वाचरांगं
रिक्ताष्टम्यारमंदान्व्ययगतखचरंप्रोज्झ्यरात्रिंपराह्णम्॥ ३॥

अथजातकर्मविधिस्रग्धरावृत्तेनाह। सूतौप्रसूतौजातायांजातंजातकर्मविदध्यात् कुर्यात्।अथकदाचित् सूतकमध्येप्रसूतौजातायांसत्यांस्मार्तकर्मपरित्यागो"राहोरन्यत्रसूतक" इति शास्त्रेणजातकर्मणोवरोधेप्राप्तेतदपवादमाह। जनिमरणाशौचकेपि। अयमर्थः। कदाचिज्जातकमृतसूतकयोः प्रसूतिर्भवति। तदाजातकर्मविषयेसूतकांतरदोषोनास्तीतिभावः। सूतकांतरेसत्यपिजातेपुत्रेपितासचैलंस्नानंकुर्यात् इतिस्वस्वगृह्योक्तं

वर्जयेन्नामकर्माणि" इति। नृसिंहः "सायाह्नेदुष्टयोगेचशनिभूमिजवारयोः। रिक्तापर्वाष्टमीविष्टिः किंस्तुग्रंचविशेषतः॥ एतैर्दोषयुतेकालेरात्रावपिनकारयेत्" इति। बृहस्पतिः "शुभवारेचपड्वर्गेशुभानांनामसंपदे। राशयश्वस्थिराः श्रेष्ठा द्विःस्वभावाः शुभैर्युताः" नृसिंहः "लग्नाद्व्ययाष्टमेसर्वेनशुभानामकर्माणि" इति केषांनामकार्यमिति। संग्रहेउक्तम् "देवालयगजाश्वानांवृक्षाणांवापिकूपयोः। सर्वोपकारणानांचचिह्नानांयोषितांनृणाम्॥ काव्यादीनांकवीनांचपश्वादीनांविशेषतः। राजप्रासादसंज्ञानांनामकर्मविशिष्यत" इति॥ ३॥

अब जातकर्ममूहूर्त कहते हैं॥

भा०-बालकके जन्मसमयमें जातकर्म करणो। और जाताशौच मृताशौच होवे तो भी करणो अथवा सूतकके अंतमें करणो-जो सूतकके अंतमें करे तो औ मुहूर्त देखने करणो क्षिप्र-रो०-उत्त०३ चर-मृदु ए नक्षत्र लेणा॥

अथ नामकर्म

ब्राह्मण १२ में दिन पुत्रके वा कन्याके नाम करै-क्षत्रिय १६सोलमें-वैश्य बीस २० में-शूद्र २२ में करै-और काजपरो जायतो जात-कर्मोक्त क्षिप्रादिनक्षत्रमें करणो॥ और १। ४।७।१० इन्हों लग्नोंमें अशुभ है-और ४।१।१४।८ मंगल शनि ए तिथोंने वार नेष्ट हो। और वारमें १२कोई ग्रह नहीं लेणो॥ और रात्रिमें और दिनका तृतीय भागमें नहीं करणो॥ ३॥

जन्माहाद्द्वादशेह्नि ध्रुवमृदुलघुभैर्वान्यसेत्पालकेऽभंसौम्याश्वीज्यध्रुवैंद्रैर्भुविशुभदिवसेपंचमेमासिदध्यात्॥ एकत्रिंशद्दिनेवाशननिगदितभैः कंबुनायोज्यमभंऽग्वाशास्येपयोथास्यगमवदुदितोनिष्क्रमोमासितुर्ये॥ ४॥

अथपालकारोहणंभूम्युपवेशनंदुग्धपानंनिष्क्रमणंचेतिचतुष्टयंवृत्तेकेनाह। प्रसूतेः सकाशात्द्वादशेदिवसेपालकेखट्वायांवा अर्भंबालकंन्यसेत् निदध्यात्। उक्तकालातिक्रमेध्रुवमृदुलघुभैर्वानक्षत्रैर्निदध्यात्। लग्नबलंपूर्ववत् " सूर्यभाञ्चंद्रभंयावत् पंचपंचचतुर्दिशम्। मध्येचससदेयानिबालकस्यहितायवै॥ पूर्वभागेतुरोगस्यंदक्षिणेमरणंध्रुवम्॥ पश्चिमेविकृतीबालउत्तरेव्याधिसंभवः॥ शेषेतुमध्यनक्षत्रेबालकस्यहितायवै।" तथाचोक्तंबृहस्पतिनास्वसंहितायाम् "खट्वारोहस्तुकर्तव्योदशमेद्वादशेपिवा। षोडशेदिवसेवापिद्वाविंशेदिवसेपिवा।" तथोक्तंभविष्योत्तरे "अभीष्टदिवसेपुण्येचंद्रताराबलान्विते। मृदुध्रुवक्षिप्रभेतुमातावाकुलयोषितः॥ शेषशायिनमार्चित्यप्राक्शीर्षविन्यसेच्छिशुम्" इति। भूम्युपवेशनमाह। सौम्येति। सौम्योमृगः अश्विनीप्रसिद्धा ईज्यः पुष्यः ध्रुवाणिपूर्वोक्तानि त्र्युत्तरारोहिण्यः इंद्रोज्येष्ठा एभिर्नक्षत्रैः शुभदिवसे रिक्तादिवर्जिते जन्मतः पंचमेमासि भुविभूम्यां अर्भंनिदध्यात् उपवेशयेदित्यर्थः। तथाचोक्तंब्रह्मपुराणे "पंचमेचतथामासिभूमौतमुपवेशयेत्। तत्रसर्वेग्रहाः शस्ताभौमोप्य

त्रविशेषतः॥तिथिंविवर्जयेद्रिक्तांशस्तान्याःशृणुभानिमे।उत्तरात्रितयंसौम्यंपुष्यर्क्षंशुक्रदैव तम् ॥ प्राजापत्यंचहस्तश्चशस्तमाश्विनमित्रभम्। वराहंपूजयेद्देवंपृथिवींचतथाद्विजान्॥ भूभागमुपलिप्याथतत्रकृत्वातुमंडलम् ।वाद्यपुण्याहशब्देनभूमौतमुपवेशयेत्" इति। उ पवेशनमंत्रस्तत्रैवोक्तः "रक्षैनंवसुधेदेविसदासर्वगतंशिशुम्। आयुःप्रमाणंसकलंनिक्षिपस्व हरिप्रिये " इति । दुग्धपानमाह । एकत्रिंशद्दिनइति । एकत्रिंशमितेदिवसेअर्भेबालके कंबुनाशंखेनपयः दुग्धंयोज्यंपाययेदित्यर्थः । अत्रनृसिंहः " एकत्रिंशद्दिनेचैवपयःशंखे नयोजयेत् " इति । अथमातुः स्वल्पपयस्त्वेपक्षांतरमाह । वाशननिगदितभैरिति। अन्नप्राशननक्षत्रैर्योज्यम् भैरित्युपलक्षणम् । अन्नप्राशनोक्तं अन्यदपिविचार्यम् । किंल क्षणे अर्भे व्यग्वाशास्ये विगतः अगुः राहुर्यस्याः साव्यगुः साचासौ आशाचतस्यां आ स्यंमुखंयस्यसतथा तस्मिन् राहुवर्जितादिङ्मुखइत्यर्थः । लग्नबलंपूर्ववत् । व्यग्वा शास्यइति उपलक्षणं तेनरुद्रयोगिन्यादिकमपिवर्ज्यं । तथाचोक्तंज्योतिर्निबंधे "योगि नीराहुरुद्रादिमुखंचैवविवर्जयेत्" राहुलक्षणं "गुरुभान्वोर्वसेत्प्राच्यामिंदौशुक्रेचदक्षिणे। कालराहुःकुजेप्रत्यगुत्तरेबुधमंदयोः" लक्षणांतरम् " इंद्रेवायौयमेरौद्रेतोयाग्निशाशिराक्ष से। यामार्धमुदयाद्राहुर्भ्रमत्येवं दिगष्टके" इति । उदयात्सूर्योदयात्। रुद्रलक्षणं "हरिसो मवाह्निराक्षसयमवरुणानिलहरालयेष्वेवम् । उदयादिभ्रमतिसदाघटिकारुद्रोमहालये त्यादि" हरिरिंद्रः । अथ निष्क्रमणमाह।अथास्यगमवदुदितोनिष्क्रमोमासितुर्ये।तुर्ये चतुर्थेमासि अस्यार्भकस्यनिष्क्रमोनिष्क्रमणंगमवत् गमनवदीति यावत् । उदितःउक्तः पूर्वंःअत्रयात्राप्रकरणोक्तं सर्वयोज्यमित्यर्थः।निष्क्रमणंवृहस्पतिनोक्तम् "अथनिष्क्रमणं नाम गृहात्प्रथमनिर्गमः । अकृतायां क्रियायांस्यादायुःश्रीनाशनंशिशोः " इति । यमः " उपनिष्क्रमणंकुर्याच्चतुर्थेमासिसावने " इति । कारिकायां " चतुर्थेमासिपुण्य र्क्षेशुक्लेनिष्क्रमणंभवेत् । स्नातं स्वलंकृतंस्वाभिः कृतस्वस्त्ययनंशिशुम् " इति । " आ दायगेहान्निर्गम्यगच्छेयुर्देवतालयम् । अभ्यर्च्यदेवतांसम्यगाशिषोवाचयेदथ ॥ कृत्वा प्रदक्षिणंगेहमानयंतिततः स्वकम् । मातृस्वसृगृहंगत्वामातुलादेर्गृहंनयेत् ॥ तदाशी र्वचनाद्यैश्चदीर्घायुरभिनंदितः । जयंतस्यमतेनायंलिखितः शिशुनिष्क्रमः " स्वगृह्यानु सारं योजयेत् ॥ ४ ॥

अथ बालकको पालणामें सोरावणे रोने पृथ्वीउपर बेटाणे रोने दुग्धपानका और घरके बाहर निकालणेका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०–जन्मसे बारवें दिन शिशुने पालणेमें वा मंचकमें सोवावणो शुभ है॥ यदि१२में दिन न करतो यह मुहूर्तसे सोवावणो–ध्रुव–मृदु–लघु–इनोंमें शुभ होय ॥ १ ॥ और अश्विनी–पुष्य–ध्रुव–ज्येष्ठ नक्षत्र और शुभदिनमें और पांचमें महिनामें शिशुको पृथ्वीपर बेटाणो ॥२॥ और अन्नप्राशनए नक्षत्रमें इगतिसमें दिनमें शिशुको शंखसे दूध पाणो शुभ है ॥३॥ और राहुको दिशामें बालकको मुख नहीं राखणो ॥

अथ राहुलक्षणं

गुरुसूर्यके दिनमें राहु पूर्वमें रहे ॥ और चंद्रशुक्रके दिन दक्षिणमें । और भौमवारके दिन पश्चिममें ॥ और बुधशनिके दिनमें उत्तरमें राहु रहे है ॥ और यात्राके मुहूर्तमें चौथे महीनेमें बालकको घरबारे फेरणी शुभ है ॥ ४ ॥

मैत्रैःक्षिप्रैःस्थिरभचरभैर्व्यानिलांभःपकर्क्षैश्चैकाफापौष्विनशनि कुजर्क्षांशवारानपास्य ॥ रिक्तापर्वेश्वरवसुतिथीन्रात्रिसंध्येसमा ब्दंपुंस्त्रीकर्णौसविधिपटुनादक्षवामादिवेध्यौ ॥ ५ ॥

अथकर्णवेधंमंदाक्रांतयाह । मैत्रैरिति । मैत्रैः अनुराधारेवतीमृगचित्राभिः क्षिप्रैः दस्रार्काभिजिदीज्यभैः स्थिरभचरभैः स्थिराणिउत्तरात्रयरोहिण्यः चराणि श्रवणत्रयपुनर्वसुस्वात्यः तैः कथंभूतैः स्थिरभचरभैः व्यानिलांभःपकर्क्षैः विगतानिअनिलांभःपकर्क्षाणियेभ्यस्तानितथातैः अनिलंस्वाती अंभःपः शततारका कर्क्षरोहिणी तद्रहितैरित्यर्थः । चैकाफापौषु चैत्रकार्तिकफाल्गुनपौषेष्वित्यर्थः । पुंस्त्रीकर्णौपुरुषस्त्रियोः कर्णौपटुनाकुशलेन सविधियथास्यात्तथादक्षवामादिवेध्यौ पुरुषस्यदक्षिणकर्णादिः स्त्रियाः वामकर्णादिरित्यर्थः । कर्णवेधनेसूचीमाह बृहस्पतिः "सौवर्णीराजपुत्रस्यराजतीविप्रवैश्ययोः । शूद्रस्यत्वायसी सूचीमध्यमाष्टांगुलात्मिका ॥ " कर्णवेधविधिस्तुगृह्यपरिशिष्टेउक्तः । " अथकर्णवेधोवर्षे तृतीयेपंचमेवा पुष्येंदुहरिचित्रारेवतीपुपूर्वाह्ने प्राङ्मुखउपविश्य दक्षिणंकर्णमभिमंत्रयेत् । भद्रंकर्णेभिरिति । सव्यंवक्ष्यंतीवेदिति । कुमारायमधुरंदत्वाथाभिवंद्यात्ततोब्राह्मण भोजनम् " इति । किंकृत्वाइनशनिकुजर्क्षांशवारानपास्य रविशनिकुजानांऋक्षाणि आनि अंशानवांशाः वाराः प्रसिद्धास्तांस्त्यक्त्वेत्यर्थः । पुनः किंकृत्वा रिक्तापर्वेश्वरवसुतिथीनपास्य रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः पर्वपूर्णिमामावास्ये संक्रांतिश्च ईश्वरतिथिरेकादशी वसुरष्टमी एतानपास्य पुनः किंकृत्वारात्रिसंध्येअपास्य स्पष्टम् । पुनः किंकृत्वा समाब्दमपास्य समवर्षंत्यक्त्वाविषमेवर्षेकर्तव्यमित्यर्थः । लग्नबलं प्राग्वत् । अत्र नृसिंहः " वेध्यौकर्णावब्दतस्यविषमेब्देपिवाशिशोः । शुक्लपक्षेशुभेवारेचैत्रपुष्योर्जे फाल्गुने ॥ एकादश्यष्टमीपर्वरिक्तावर्ज्याः शुभावहाः । शिष्टाश्चतिथयः सर्वा कृष्णेचांत्यत्रिकंविना ॥ कर्णद्वयादितिक्षिप्रमृदुभैरुपायनैः शुभैः । गुरौलग्नेचकेप्याहुरुत्तरासु श्रुतिंव्यधेत्" इति । अगस्त्यः "द्वयोश्चसंध्ययोर्लग्नेनकुर्यात्कर्णवेधनम् । रात्रावपितथा दुष्टेनक्षत्रतिथिसंधिषु ॥ कर्णवेधंनकुर्वीतकुर्याच्चेच्छेदनं भवेत्" इति । बृहस्पतिः "मंदार्काराशधाराः स्युर्वर्ज्याः कर्णस्यवेधने । गुरुशुक्रेंदुजेंदूनांपूज्यवाराःशकोदयात्" इति । संग्रहे "शातकुंभमयीसूचीवेधनेपुशुभप्रदा । राजतीवायसीवापियथाविभवतः शुभा ॥ सुभूमौप्रांगणेरम्येशुचौदेशेऽथवारवौ । संस्थितेवेधयेत्कर्णौस्त्रीपुंसोर्वामदक्षिणौ ॥ शुक्लसूत्रसमायुक्तताम्रसूच्याथवेधयेत् । वेधात्तृतीयनक्षत्रेक्षालयेदुष्णवारिणा" इति । देवलः "कर्णरंध्रेरवेश्छायानविशेदग्रजन्मनः । तंदृष्ट्वाविलयंयांतिपुण्यौघाश्चपुरातनाः" इति ५

अथ कानविंदावणरो मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०–अनुराधा–रेवती–मृग–चित्रा–अश्विनी–हस्त–अभिजित्–पुष्य–उत्तरा ३–श्रवण–घनिष्ठा–पुनर्वसु–ए नक्षत्र–और कार्तिक–चैत्र–फाल्गुन–पौष–ए मास शुभ हैं ॥ सूर्यनेभौम इन्होंका लग्न और नवांश और वार अशुभ है–और संक्रांति ४ । ९ ।१४। ३० । १५ ।११ ८ । ए तिथियों अशुभ है–और रात्रिदिनकी संधि और समवर्ष द्वितीयादिक नेष्ट है–और पुरुषके प्रथमदक्षिणकर्णने कन्याके प्रथमवामको वेध शुभ है ॥५॥

मासेषष्ठेष्टमेनुर्निगदितमशनंपंचमेसप्तमेवाभो-
रोरुज्झंतिनंदाहरिवसुरजनीरिक्तकाःस्वर्क्षमेके ॥
संक्रांशाह्नचचांद्रेध्रुवमृदुचरभांक्षिप्रभेजालिमीनो-
नांगेकेंद्रत्रिकोणांत्यमृतिषुविमलास्विंदुरिष्टोखिलांगे ॥ ६ ॥

अथअन्नप्राशनंवृत्तेकेनाह। जन्मतःषष्ठमासे अष्टमेवामासे नुः नरस्यअशनम् अन्नप्राशनंनिगदितंप्रोक्तं । भीरोःकन्यायाः पंचमेसप्तमेवामासे अशनंप्रोक्तम् । अत्रनंदाहरिवसुरजनीरिक्तकाः उज्झंतिमुनयः नंदाः प्रतिपत्पष्ठ्येकादश्यः हरिर्द्वादशी वसुरष्टमी रजनीरात्रिः रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः ताः स्वर्क्षंजन्मनक्षत्रंच एके आचार्या अत्र उज्झंति । तथाचोक्तं "जन्मर्क्षेश्रीक्षयंविंद्यात्" इति । जन्मर्क्षंतुपुंविवाहान्नप्राशनादि पुबहुभिर्गृह्यते तदग्रेवक्ष्यते पुनः कस्मिन् सद्दक्रांशाह्नि दृक्दृकाणः अंशोनवांशः अह्नोदिनं एषांसमाहारः सद्दक्रांशाहः सतोगृहस्यदृकांशाहः सद्दक्रांशाहः तस्मिन्कथंभूतेसद्दक्रांशाह्नि अचांद्रे नविद्यते चांद्रदृकांशोयस्मिंस्तदचांद्रं तस्मिन् चंद्रस्यदृकांशाहा निर्निंद्यानिक्षीणश्चेत् पूर्णेतुनदोषः । अन्यशुभग्रहाणांशुभानीत्यर्थः । पुनःकस्मिन् ध्रुवमृदुचरभाक्षिप्रभे ध्रुवादीनिप्रसिद्धानि पूर्वमेवोक्तानि तत्रेत्यर्थः । पुनः अजालिमीनोनांगे अजोमेषः अलिर्वृश्चिकः मीनः प्रसिद्धः एभ्योन्यलग्ने मेषवृश्चिकमीनलग्नान्यन्नप्राशने नशुभानीत्यर्थः । कासुसतीषु केंद्रत्रिकोणांत्यमृतिषु विमलासुसतीषु केंद्राणिप्रथमचतुर्थसप्तमदशमानि त्रिकोणेनवपंचमे अंत्यंद्वादशं मृतिरष्टमं । "स्त्रवाल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोः" एतासुविमलासु पापग्रहरहितासु सतीषु पापग्रहोत्र अनिष्टकारीत्यर्थः । इंदुश्चंद्रः अखिलः पूर्णः अंगेलग्नेइष्टः अन्नप्राशनेपूर्णचन्द्रोलग्नेशुभइत्यर्थः । अन्यद्व्याख्यानंपूर्ववत् । अत्रनारदः "षष्ठेमास्यष्टमेवापिपुंसांस्त्रीणांतुपंचमे । सप्तमेमासियाकार्यनवान्नप्राशनंशिशोः ॥ रिक्तांदिनक्षयंनंदांद्वादशीमष्टमींत्यजेत् । त्यक्त्वान्यतिथयःश्रेष्ठाःप्राशनेशुभवासराः" इति । ज्योतिर्विवरणे "जन्मर्क्षेश्रीक्षयंविंद्यात्कर्मर्क्षेचातिसौख्यकृत् । आधानर्क्षेचबालानांप्राशनेरोगनाशनम्" ॥ वृद्धनारदः "जीवसौम्यसितानांतद्दृकाणादिवर्गांशकाः । बालान्नप्राशनेशस्तानचंद्रार्कार्किजासृजाम्" इति । अर्णवे "गोधीकुंभस्तुलाकन्या सिंहःकर्किमृगोयमः । एताश्चराशयःशस्तानमेषतपवृश्चिका" इति नारदः 'चरस्थिरमृदुक्षिप्रनक्षत्रेपुनर्वसु" इति । रवौलग्नकुण्डीत्यत्र ६ ॥ ६ ॥

अथ अन्नप्राशनका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-पुरुषने छठवा आठमें मासमें ६ । ८ अन्नप्राशन कराणा ॥ और कन्याके पांचमें वा सातमें मासमें कराणा ॥ जिसमें एनक्षत्र लेना-ध्रुव-मृदु-चर-क्षिप्र शुभ हे ॥ और ४। २ । १४ । १ । ६ । ११ । १२ । ८ ए तिथियाँ और रात्रि और जन्मनक्षत्र अशुभ हे-और शुभकी द्रेष्काण नवांश दिन शुभ हे।और क्षीणचंद्रका द्रेष्काण नवांश और दिन अशुभ हे-और १ । ८ । १२ ए लग्न अशुभ हे ॥ और १।४।७।१०।९ । ५ । १२ । ८ । लग्नसे इण स्थानोंमें कोई ग्रह न चाहिये-और पूर्णचंद्रमा लग्नमें होयतो श्रेष्ठ हे ॥ ६ ॥

गर्भाद्यन्नाशनांतेपुनगुरुसितयोर्बाल्यवार्ध्येचमौढ्यं
जह्यात्कालस्यरोधाद्धरिगुरुमयनंयाम्यमूनाधिमासौ ॥
एतच्चौलादिपूज्झेदथगुरुसितयोर्बाल्यवार्ध्येनगाहे
चाथोशाखेशमौढ्येव्रतमपिनिगमारंभमार्योनकुर्यात् ॥ ७ ॥

अथयेपुसंस्कारेपुगुरुशुक्रास्तादिदोषाभावः येपुदोषः बालत्ववृद्धत्वप्रमाणं शाखेशस्यमौढ्येकिंनकार्यमिति चतुष्टयं वृत्तेकेनाह । गर्भाद्यन्नाशनांतेपुगर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतेपु कर्मसु गुरुसितयोर्बाल्यवार्ध्येच परंमौढ्यंगुरुशुक्रमूढत्वंजह्यात् । कस्माद्धेतोः कालस्यरोधात् यतःशास्त्रेगर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतानांकर्मणांकालनिरोधः कृतोऽस्ति तस्माद्धेतोः । तथाचमांडव्यः " भित्ययानेगृहेजीर्णे प्राशनांतेपुसत्सु । वधूप्रवेशमांगल्ये नमौढ्यंगुरुशुक्रयोः " इति । हरिगुरुं सिंहस्थितम् बृहस्पतिम् याम्यमयनंदक्षिणायनम् । ऊनाधिमासौक्षयमासाधिमासौनत्यजेत् । कालस्यरोधादित्येतत्सर्वत्रबुद्ध्यावगंतव्यम् । तद्यथा प्रसूतिसमयएवजातकर्मविहितम् तत्रकालनिरोधात् किमप्यस्ताादिकंनचिंत्यम् । अन्नप्राशनंतु मासेपष्ठेऽष्टमेवेतिविकल्पेनमासद्वयेविहितम् तत्रयस्मिन्मासे मौढ्यादिकंनस्यात्तत्रकर्तव्यं कालस्यसावकाशत्वात् । तयोरपिमासयोर्यदि सिंहस्थगुर्वादिनिरोधःस्यात् सोप्यत्रानुचिंतनीयः । एवंगर्भाद्यन्नाशनांतेपुविचारणीयम् । "अनन्यगतिकंकुर्यान्नित्यंनैमित्तिकंतथा " इतिस्मरणात् । संस्कारक्रमस्तुकात्यायनगृह्यकारिकायामुक्तः " गर्भाधानंपुंसवनंसीमंतोन्नयनंततः । जातकर्मामिधेयंच निष्क्रमप्राशनेक्रमात् ॥ चूडोपनयनंवेदव्रतानांचचतुष्टयम् ।गोदानंसमावर्तनंचविवाहःषोडशक्रियाः" इति । अनेनक्रमेणगर्भाद्यन्नाशनांतेपुमौढ्यादिकंदुष्टंनतुचौलादिष्वित्यर्थः । तथाचबृहस्पतिः " मासप्रयुक्तकार्येपुमूढत्वंगुरुशुक्रयोः । नदोषकृद्यदामासउक्तस्तत्रैवकर्तव्यानीति " यमोपि " गर्भवार्धुपिकेभृत्ये श्राद्धकर्मणिमासिके । सपिंडीकरणेनित्येनाधिमासंविवर्जयेत् " भृगुः " सीमंतजातकादीनिप्राशनांतानिचक्रमात् । कर्तव्यानिनदोषोस्तिसिंहसंस्थेगुरौ " इति । कात्यायनस्मृतौ " गर्भाधानादिकान्यन्नप्राशनांतानिसिंहस्थेपि । आकर्णवेधाःकर्तव्यानान्याहत्याहभास्करः " इति । अस्तादिकंचूडादिपुवर्जनीयमित्याह ।

एतच्चौलादिपूज्झेदिति एतद्गुरुसितवास्तादिकंचूडादिपुकर्मसुउज्झेत्त्यजेत्। अथवालत्ववृद्धत्वप्रमाणमाह । अथगुरुसितयोरिति । गुरुसितयोर्गुरुशुक्रयोर्बाल्यवार्द्धेचैवबालत्ववृद्धत्वेनगाहे सप्ताहे सप्ताहंबाल्यंसप्ताहंवार्द्धक्यमिति । बालत्वंवृद्धत्वं बहुविधमस्तितत्रमध्यमःपक्षोत्रांगीकृतः । अथशाखेशस्यअस्तेवर्ज्यमाह । अथोशाखेशमौढ्यइति । शाखेशोवेदपतिर्वक्ष्यमाणः तस्यमौढ्येमस्तेव्रतं मौंजीबंधनंनिगमारंभमपिआर्यः श्रेष्ठोनकुर्यात् । तस्यास्तेव्रतादिकृतेछाति बटोर्मूर्खत्वंस्यात् । ननुवेदारंभेमूर्खत्वंघटतेवेदपातित्वात् व्रतेमूर्खत्वंकिमुक्तम् । उच्यते।व्रतबंधस्तुवेदाध्ययनार्थंक्रियते ।तस्मात्तत्रापिमूर्खत्वंघटते । तथाचयाज्ञवल्क्यः " उपनीयगुरुःशिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्चशिक्षयेत् ॥ प्रतिवेदंब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानिपंचवा । ग्रहणांतिकमित्येके केशांतश्चैवषोडशे " इति ॥ " यज्ञानांतपसांचैव शुभानांचैवकर्मणाम् । वेदएवद्विजातीनां निःश्रेयसकरःपरः" तथाकात्यायनगृह्यसूत्रे " वेदंसमाप्यस्नायाद्ब्रह्मचर्यंवाष्टाचत्वारिंशकं द्वादशकेप्येकेगुरुणानुज्ञातः " इत्यादि ॥ ७ ॥

अब जिन संस्कारोंमें गुरुशुक्रके अस्तादिकदोष नहीहै और जिनोंमें है सो और बालत्ववृद्धत्वका प्रमाण और शाखेशका मौढ्यमें क्या नहींकरणा सो कहते हैं ॥

भा०—गर्भाधानसे अन्नप्राशनतक गुरुशुक्रके बाल्य वृद्धत्व अस्तका त्याग नही करणा कालनिरोधसे ॥ और सिंहका गुरुको दक्षिणायनको अधिमास क्षयमासकोबी त्याग नही करणो ॥ और ए गुरुशुक्रास्तादिकोंको चौलादिकमें त्याग करणा ॥ गुरुशुक्रका बाल्यत्व वृद्धत्व सात ७ दिनतक होता है ॥ और शाखापति अस्त होय तो यज्ञोपवीत नही करणा ॥ और वेदारंभबी नही करणो ॥ ७ ॥

चौलंमाघादिपंचस्वमधुपुगदितंद्वित्रिपंचोन्मितेऽब्देस्वाचाराद्वासगर्भायदिभवतिजनन्यत्रनोकार्यमेतत् ॥ साकंयत्रोपनीत्याक्रियतइहतदायन्निरोधोनहिस्याज्जह्यादंघातवेदोव्रतमुपयमनंचाविशुद्धेःशुभार्थी ॥ ८ ॥

अथचौलस्यनिर्णयंवृत्तेनाह । चौलमिति।कार्यंवर्णैरित्यग्रिमश्लोकेनान्वयः । चूडाकरणं माघादिपंचमुमासेषु अमधुपुचैत्ररहितेपुगदितमुक्तम् । तथाचोक्तंनारदेन "माघादिपंचकेचौलं हित्वाश्रीणविधुंमधुम् " इति । द्वित्रिपंचोन्मितेब्दे द्वितीयेतृतीयेपंचमेवर्षेस्वाचाराद्वा स्वकुलाचारतोवा । उक्तंचकात्यायनगृह्ये " सांवत्सरिकस्यचूडाकरणंतृतीयेवाप्रतिहतेषांशत्रवर्षस्यकेशांतोयथामंगलंवासर्वेषाम् " इति । सांवत्सरिकस्यप्रतिप्रांतान्दस्येतिहरिहरमिश्रेर्व्याख्यानंकृतम् । तथाचबृहद्वसिष्ठः " आद्येऽब्देकुर्वतेकेचित्तंपमेन्येद्वितीयके । उपनीत्यासहेत्यन्ये विकल्पःकुलधर्मतः " इति । सगर्भामाघादिम

वतिजनन्यत्रनोकार्यमेतत् । अत्रउक्तवर्षेषुद्वित्रिपंचाब्दकेपुजननीकुमारस्यमाताय दिसगर्भाभवतिस्यात्तदा एतच्चौलंनोकार्यम् पंचमाब्दादूर्ध्वंगर्भिण्यांसत्यामपिकार्य मित्यर्थसिद्धम् ॥ अत्रनारदः " सूनोर्मातरिगर्भिण्यांचूडाकर्मनकारयेत् । पंचाब्दात्प्रागथोर्ध्वंतुगर्भिण्यामपिकारयेत् ॥" उपनयनेनसहक्रियमाणेनदोषइत्या ह । " साकंयत्रोपनीत्याक्रियतइहतदायन्निरोधोनहिस्यात्" इति । यत्रउपनीत्यासा कमुपनयनेनसहक्रियते तदाइहास्मिन्चौले अयमुक्तोनिरोधश्चैत्रमासमातृगर्भलक्ष णोनह्येवस्यात् । तदुक्तं तेनैव " सहोपनीत्याकुर्याच्चेत्तदादोषोनविद्यते " इति । अंबार्तवेनिषेधमाह । जह्यादंबार्तवेऽदोव्रतमुपयमनंचाविशुद्धेःशुभार्थीति । अंबार्तवे मातृरजसि अदः अनंतरोक्तं चौलमित्यर्थः । व्रतंमौंजी उपयमनंविवाहः आविशुद्धेः शुद्धिपर्यंतं शुभार्थीनरःएतत्त्रयंजह्यात् नकुर्यादित्यर्थः । तथाचमनुस्मृतौ "उद्वाहव्रतचू डासुमातायदिरजस्वला । तदानमंगलंकार्यंशुद्धौकार्यंशुभेच्छुभिः" ॥ अन्यमुहूर्तला भेकारिकानिबंधेशांतिकमुक्तम् । "अलाभेसुमुहूर्तस्यरजोदोषेतुसंस्थिते । श्रियंसंपूज्य तत्कुर्याद्दूव्रहत्याभयंकरी ॥ हैमींमाषमितांपद्मांश्रीसूक्तविधिनार्चयेत्।प्रत्यृचंपायसंहुत्वाऽ भिषिच्यशुभमाचरेत् ॥ सूतिकोदक्ययोःशुद्धौगांदद्याद्धेमपूर्वकम् । प्रातिकर्मणिशुद्धिः स्यादितरस्मिन्नशुद्ध्यति" इति । उदक्यारजस्वला ॥ ८ ॥

अब चौलका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-माघ-फाल्गुन-वैशाख-ज्येष्ठ इन्हीं मासोंमें चौल करणा शुभ है ॥ और २ । ३ । ५ इन्हो वर्षोंमें करणा शुभ है ॥ अथवा कुलाचारसे करणा ॥ और माता गर्भिणी होयतो नही करणा ॥ और पांचवर्ष ५ उपरसे माता गर्भिणी होयतोबी करणा ॥ और व्रतबंधके साथ करे तो चैत्रमासने माता गर्भिणी होयतो बी करणा-और माता रजस्वला होयतो चौल व्रतबंध विवाह नही करणा शुद्धिके बाद करणो ॥ ८ ॥

कार्यंवर्णैरिनारार्किशनिषुनिखिलैर्ज्ञत्रयेशुक्रसोमेद्वयंत्यद्व्यादित्य शाक्रेंदुभिरिनहरितस्त्रित्रिभैश्चौलकर्म ॥ द्यूनेकारार्किशुक्रागतक विनिखिलामृत्युगामृत्युदाःस्युर्व्यब्जाः संतांत्यइष्टास्त्यजगुहश शिनौरात्रिसंध्येचरिक्ताः ॥ ९ ॥

अथवर्णविशेषेणवारविशेषंतथानक्षत्राणिलग्नबलंचवृत्तेनाह । कार्यमिति । वर्णैर्ब्राह्मणा दिभिः यथाक्रमेण इनारार्किशनिषुचौलकर्मकार्यमित्यन्वयः । इनः सूर्यः आरोभौमः आर्किःशनिः शनिःप्रसिद्धः तेष्वित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । विप्रेणरविवारे क्षत्रियेण भौमवारे वैश्येनशनिवारे शूद्रेणापिशनिवारे चौलंकर्तव्यमित्यर्थः। शूद्रस्यद्वादशसंस्का राउक्ताः । " वेदोव्रतोपनयनंमहानाम्नीमहाव्रतम् । विनाद्वादशशूद्राणांसंस्कारानाममं त्रतः " इति । निखिलैश्चतुर्भिर्वर्णैरविशेषेण ज्ञत्रयेबुधत्रये शुक्लपक्षगतसोमवारेकार्यम्। कृष्णपक्षेसोमवारोतिनिंदितः क्षीणत्वात् । अत्रनारदः "अपर्वरिक्तातिथिषुशुक्रेज्यज्ञे

द्वुवासरे" इति । बृहस्पतिः " सोमवारःसितेपक्षे कृष्णपक्षेतिगर्हितः । बुधवारःशुभः प्रोक्तः पापग्रहयुतेबुधे ॥ पापग्रहाणांवारादौविप्राणांशुभदोरविः । क्षत्रियाणांक्षमासूनु र्विट्शूद्राणांशनिःशुभः" इति । कैः द्व्यंत्यद्व्यादित्यशाक्रेंदुभिः अंत्याद्विइतिद्व्यंत्यंरेवत्य श्विन्यौ द्व्यादित्यंपुनर्वसुपुष्यौ शाक्रंज्येष्ठा इंदुर्मृगः तैः पुनःकैः इनहरितात्रित्रिभैः इनो हस्तः हरिःश्रवणःताभ्यांत्रित्रिभैः हस्तात्रिभिः श्रवणात्रिभिरित्यर्थः । "तथाचनारदः "दस्रा दितीज्यचंद्रेंद्रपूषभानिशुभान्यतः । चौलकर्मणिहस्तर्क्षात्त्रीणित्रीणिचविष्णुभात्" इति । द्यूनेर्कारार्किशुक्राः अत्रचौलेमृत्युदाः स्युः द्यूनेसप्तमेअर्कारार्किशुक्राः अर्कःसूर्यः आरो भौमः अर्कस्यापत्यमार्किःशनिः शुक्रःप्रसिद्धः एतेचत्वारोमृत्युदाइति । चतुर्णांसमा नंफलमुक्तम् । वसिष्ठेनात्रविशेषफलमुक्तम् " जामित्रेभास्करेक्षौरेमृत्युः स्याद्भूमिजेत था । शुक्रेसौख्यविनाशःस्यान्मंदभाग्यंशनैश्चरे" इति । अत्रचतुर्णामपिसामान्येनमृत्यु फलमुक्तम् । सद्दारिद्र्यान्मरणंवरमितिन्यायेननदोषः । गतकविनिखिलामृत्युगामृत्युदाः स्युः गतःकविःशुक्रःयेभ्यस्तेगतकवयःतेचतेनिखिलाश्चशुक्ररहिताः सर्वेमृत्युगाःअष्टमगा मृत्युदाः । अत्रबृहस्पतिः " अष्टमस्थानगाःसर्वेनेष्टाः शुक्रविवर्जिताः । शुक्रस्तुनिधने क्षौरेसर्वसंपत्प्रदःशिशोः" इति । व्यब्जाःसंतोंत्यइष्टाः विगतःअब्जः चंद्रोयेभ्यस्ते व्यब्जाः एवंविधाः संतोसद्ग्रहाः चंद्ररहिताःसद्ग्रहाः अंत्येद्वादशे इष्टाःशोभनाःस्युः । तथाचनारदः "चौलान्नप्राशनेशस्ताःसौम्याःरंध्रव्ययोपगाः" इति । अन्यच्च "मनेधनेभे शीतांशौषष्ठाष्टांत्यविवर्जिते"इति । तस्यैववचनम् । अन्यल्लग्नबलंपूर्ववत् । त्यजगुहशशिनौ रात्रिसंध्येचरिक्ताः । गुहः षष्ठी शशी पौर्णिमा । स्पष्टमन्यत् । "क्रूरवारंनिशांरिक्तां षष्ठींसंध्यांचजन्मभम् । सद्भिर्विवर्जयेदेतन्नारदस्यवचोयथा" इति ॥ ९ ॥

भा०-ब्राह्मण सूर्य वारको और क्षत्रिय भौमको और वैश्य शूद्र शनिवारको चौल करै तो शुभ होय ॥ और ब्राह्मणादि संपूर्णवर्ण बुधगुरु भृगुवारोंमें तथा शुक्लपक्षमें सोमवा-रके दिनमें चौल करै तो शुभ होय ॥ और रेवती-अश्विनी-पुनर्वसु-पुष्य-ज्येष्ठा-मृग-हस्त-चित्रा-स्वाती-श्रवण-धनिष्ठ-शतभिषा-ये नक्षत्र शुभ है-अथ लग्नशुद्धिः । और सातमें शुक्र शनि सूर्य भौम होयतो मृत्यु करै-और शुक्र विना सारा ग्रह ८ आठमें मृत्युदायक है । और चंद्र विना शुभग्रह बारमें १२ श्रेष्ठ है ॥ और ६ । १५ । ४-९ । १४ ए ति-थीने रात्रिसंध्या अशुभ है ॥ ९ ॥

भुक्ताभ्यक्तोपवासीश्वरजनयुवतीप्राग्वयस्काश्वयोगीयात्रायुद्धो
न्मुखायेकृतदिनविधयोस्त्यंवकास्तेनमुंड्याः ॥ सीमंतोर्ध्वंनप
त्युर्नखकचलवनंदूरदेशप्रयाणंवृक्षच्छेदःसमुद्राप्लुतिमृतहरणेस्या
द्गतेवश्यकार्यात् ॥ १० ॥

क्षौरंचौलोक्तभादौगदितमथरविक्षेत्रगंगाध्वरा-
न्याधानेपित्रोर्विनाशेद्विजनृपकथनेसर्वदाक्षौरमिष्टम् ॥

मित्रत्र्यर्कादितीद्रांतिमहरितुरगैःपंचमेऽब्देव्रतात्प्रा
ग्विद्यारंभोक्तकालेऽक्षरविधिरघटेसौम्यसंज्ञेऽयनेऽर्के ॥ १३ ॥

अथप्रसंगात् क्षौरनिर्णयंसार्द्धवृत्तेनाह।भुक्तइतिभुक्तःकृतभोजनःअभ्यक्तःकृताभ्यंगः उपवासीप्रसिद्धः ईश्वरजनोराजसेवकः समर्थोवा युवतिःस्त्रीसौभाग्यवती प्राग्वयस्काः प्रथमवयस्काः पंचाशद्वर्षपर्यंतंपूर्ववयः योगीराजयोगीगीतादौप्रसिद्धः यात्रायुद्धोन्मुखाः यात्राप्रयाणं युद्धंप्रसिद्धंतौप्रतियेउन्मुखाःप्रचलिताः यात्रोन्मुखायुद्धोन्मुखा श्चेत्यर्थः । कृतःदिनविधिःआह्निकंयैस्तेकृतदिनविधयः अस्त्र्यंबकोजीवत्पितृकः ते न मुंड्याः मुंडनार्हानभवंति । अवश्यकार्यादृते इत्युत्तरार्द्धोक्तमत्रानुसंधेयम् यत्रावश्य मुंडनकारणंभवति तत्रावश्यंमुंड्याः । अथक्षौरनिषेधप्रसंगाद्गुर्विणिपतेर्निषिद्धं सापवादमाह । सीमंतोर्ध्वमिति । सीमंतोर्ध्वं सीमंतोन्नयनादूर्ध्वं पत्युःकृतसीमंतसंस्कारायाःपत्युः भर्तुरवश्यकार्यादृतेनखकचलवनादिकंनस्यात् । नखकचलवनंनखकेशच्छेदनम् । अन्यत्सुगमम् । आवश्यकार्यादृतेनस्यादित्यनेनआवश्यके नदोषइत्यर्थातिसिद्धम् । यथापितृमरणेक्षौरादिदेशविप्लवेदेशांतरगमनमित्यादिविचारणया आवश्यके न दोषइत्यर्थः । कृताग्न्याधानस्यमुंडनपक्षांगीकारेमुंडनमावश्यकं “ मासिमास्युपासनीकस्यपक्षेपक्षेऽग्निहोत्रिण” इति ॥ १० ॥ अथोक्तिभ्योन्येषांक्षौरार्थनक्षत्रादिकमाह । क्षौरमिति । चौलोक्तभादौक्षौरंगदितंप्रोक्तम् । चौलार्थमुक्तश्चोलोक्तःसचासौभादिश्चतस्मिन्नक्षत्रतिथ्यादिकाले क्षौरंगदितंप्रोक्तम्। अथक्षौरनिमित्तान्याह । रविक्षेत्रगंगाध्वराग्न्याधानेपित्रोर्विनाशइत्यादि रविक्षेत्रंभास्करक्षेत्रं गंगाप्रसिद्धा अध्वरोयागःअग्न्याधानमग्निहोत्रंतस्मिन्पित्रोर्विनाशोमरणंतस्मिन् द्विजनृपकथनेब्राह्मणाज्ञायांराजाज्ञायांचसत्यांसर्वदाक्षौरमिष्टंस्यात् । क्षौरेनक्षत्रादिनियमोनास्तीत्यर्थः । तदुक्तंवृत्तशते “भुक्ताभ्यक्तनिरासनैः” इत्यादि । रत्नमालायाम् “आज्ञायानरपतेर्द्विजन्मनाम्” इत्यादि । बृहस्पतिः “राजकार्येनियुक्तानांनराणांभूपसेविनाम् । श्मश्रुलोमनखच्छेदेनास्तिकालविशोधनम्” ॥ ज्योतिर्निबंधे “राजायोगीपुरंध्रीचमातापित्रोश्चजीविनोः । मुंडनंसर्वतीर्थेपुनकुर्याद्गुर्विणीपतिः ”॥ स्मृत्यंतरे “सिंधुस्नानंद्रुमच्छेदं वपनंप्रेतवाहनम् । विदेशगमनंचैव नकुर्याद्गुर्विणीपतिः ॥ क्षौरंनैमित्तिकंकुर्यान्निषेधसत्यपिध्रुवम् ॥ पित्रोःप्रेतविधानंच न दोषस्तत्रविद्यते ॥ गंगायांभास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेहनि । आधानेसोमपानेच षट्सु क्षौरंविधीयते ॥ अंतर्वत्न्यांतुजायायां तीर्थेक्षौरंनकारयेत् । प्रेतवाहादिकंनैव सीमंतोन्नयनादनु ॥ पंचाशद्वायनात्पूर्वं क्षौरंनैमित्तिकंविना । नकुर्यात्ततऊर्ध्वंतुस्वेच्छयापवनं चरेत् ” इति । अथाक्षरारंभंवृत्तार्द्धेनाह । मित्रत्र्यर्केति । मित्रादिभिर्नक्षत्रैःजन्मतःपंचमेवर्षे व्रतात्व्रतबंधात् प्राक्प्रथमंविद्यारंभोक्तकालेवक्ष्यमाणलक्षणेअक्षरविधिः शुभः स्यादित्यध्याहारः । कस्मिन्सति सौम्यसंज्ञेअयनेअर्केसति कथंभूतेसौम्यसंज्ञेअयने

अघटे नविद्यतेघटोयस्मिन्तथातस्मिन् कुंभरहितउत्तरायणे इत्यर्थः । ब्रह्मतुल्ये अय नलक्षणं "कर्किमृगादिपट्केचायनेदक्षिणसौम्यायनेस्त " इति । मित्रमनुराधा उप केहस्तत्रयं अदितिःपुनर्वसुः इंद्रोज्येष्ठा अंतिमंरेवती हरिःश्रवणः तुरगोऽश्विनी । शेषं प्रथममेवव्याख्यातम् । व्रतात्प्रागित्यनेनव्रतबन्धादुपरिनिषेधोर्थसिद्धः । पंचमेवर्षेपठ नरुच्याव्रतबंधोग्रेवक्ष्याति । तथाचोक्तंबृहस्पतिना "द्वितीयजन्मतः पूर्वमारभेताक्षरान्सु धीः " इति । नृसिंहः " अक्षरस्वीकृतिःप्रोक्ता प्राप्तेपंचमहायने । उत्तरायणगेसूर्येकुं भमासंविवर्जयेत् " इति ॥ ११ ॥

अब क्षौरका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०–भोजन करके–तेल लगाके–उपवासकरके और राजसेवक–सौभाग्यवती स्त्री पचा सवर्षोकेभीतरकी–राजयोगी–यात्राजाणेवाला–युद्धमें जाणेवाला–और नित्यकर्म करके– जिसका पिता विद्यमान होय वह–इतनाजिणा अवश्य कार्यविना मुण्डन नहिहोवे–और गर्भिणीपति सीमंत होणेबाद नखकेश कटावे नही–और वृक्षको नही काटे और दूर देशमें जावे नही और समुद्रमें स्नान नही करे–और प्रेतानुगम नही करे ॥ १० ॥

भा०–चौलमें कयेभये नक्षत्रोंमे क्षौर करावणो ॥ और भास्करक्षेत्रमें गंगापर यज्ञमें अग्निहोत्रमें मातापिताकी मृत्यु होनेपर ब्राह्मणकी वा राजाकी आज्ञासे सदैव क्षौर कराणो॥

अब बालकको अक्षर मांडावणेका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०–अनुराधा–हस्त–चित्रा–स्वाती पुनर्वसु–ज्येष्ठा–रेवती–श्रवण–अश्विनी ए नक्षत्र लेना–व्रतबंधसे पूर्व पांचमें वर्षमें विद्यारंभके मुहूर्तमें अक्षरारंभ कराणा श्रेष्ठ है–और कुंभसंक्रांति विना उत्तरायणमें कराणा ॥ ११ ॥

विप्रादेर्गर्भतोऽब्देऽष्टशिवरविमितेजन्मतोवाव्रतंस्याद
ग्रानिष्टेपिजीवेऽनिमिषरविमधौकार्यमब्दस्यदार्ढ्यात् ॥
स्वाब्दादूर्ध्वंक्रमादाद्विगुणितशरदोनिंद्यमब्दक्रमेण
पंचाष्टांकाब्दतोवाप्रपठनरुचितःशस्तमेपांतदाहुः ॥ १२ ॥

अथब्रह्मक्षत्रविशांमुख्यंगौणंचव्रतबंधकालंवृत्तेनाह । विप्रादेरिति । गर्भतःगर्भाधा नाज्जन्मतोवा अष्टशिवरविमितेअब्देविप्रादेर्व्रतंस्यात् । विप्रस्याष्टमे क्षत्रियस्यशिवमिते एकादशेवर्षेस्यात् वैश्यस्यरविमितेद्वादशेवर्षेस्यात् । अत्रस्वस्ववर्षे जीवेगुरौअनिष्टेअशु भेसत्यपिव्रतंकार्यम् । कअनिमिषरविमधौ अनिमिषेरविः अनिमिषरविः अनिमिषरविणा विशिष्टोमधुःअनिमिषरविमधुःतस्मिन्मीनस्थेरवौसति चैत्रेव्रतंकर्तव्यमित्यर्थः । अब्द स्यदार्ढ्यात्वर्षबलात् । तदुक्तंसंग्रहे "शुद्धिर्नविद्यतेयस्य वर्षमासेऽष्टमेयदि । चैत्रेमीनगते भानौतस्योपनयनंशुभम् ॥ जन्मभादष्टमेसिंहे नीचेवाशत्रुभेगुरौ । मौंजीबंधःशुभःप्रोक्त श्चैत्रेमीनगतेरवौ ॥अशुभेऽब्देग्रहाःसर्वे शुभगोचरगाअपि॥शांतिभावाच्छुभंनैव यात्यब्दः

कालमृत्युवत्" इति । अथगौणकालफलमाह। स्वाब्दादूर्ध्वक्रमादिति। स्वान्दात्स्ववर्षा दूर्ध्वक्रमात् आद्विगुणितशरदः द्विगुणिताचासौशरच्चद्विगुणितशरद्वर्षतांमर्यादीकृत्येति तथातस्याःअब्दक्रमेणानियम्। तद्यथाब्राह्मणस्याष्टमवर्षमुख्यं तद्विगुणितंषोडशंअष्टवर्षा त्षोडशवर्षपर्यंतंब्राह्मणस्य एकादशवर्षाद्द्वाविंशवर्षपर्यंतंक्षत्रियस्य द्वादशवर्षाच्चतुर्विंशति वर्षपर्यंतंवैश्यस्य। अब्दक्रमेणोत्तरोत्तरानियम्।अर्थादतऊर्ध्वमनधिकारिणोभवंति।तदुक्तं संग्रहे " नृपा १६ कृति २२ जिना २४ ब्दांतं नातिकालस्ततःपरम्। पातित्यंस्याद प्रजादेर्व्रात्यस्तोमोविशोधनम् " इति । तथाचकात्यायनगृह्ये"आषोडशाद्ब्राह्मणस्यान तीतःकालआद्वाविंशात्क्षत्रियस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्यातऊर्ध्वपतितसावित्रीकाभवंति । नै नानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्नयाजयेयुर्नचैभिर्व्यवहरेयुः कालातिक्रमेनियतवत् त्रिपुरुषप तितसावित्रीकाणामपत्यसंस्कारोनाध्यापनंतेषां संस्कारेप्सुर्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वाकाममधीयी रन्व्यवहार्याभवंति " इति । वचनादिति अथस्वाब्दात्प्रागपिअध्ययनौत्सुक्यादुपनयन कालमाह। पंचाष्टांकाब्दतोवेति । पंचमाष्टमनवमवर्षेभ्यःसकाशादेषांब्रह्मक्षत्रविशांक्र मेणप्रपठनरुचितः वेदादिपठनरुच्यातद्व्रतंशस्तमाहुर्मुनयः। उक्तंचसंग्रहे "ब्रह्मवर्चसमू र्जश्वविद्यायुःश्रीर्यशःसुखम्। विप्रादेरुपनीतस्यपंचाष्टांकाब्दतःफलम् " ॥ १२ ॥

अब व्रतबंधका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्योंके जन्मसे वा गर्भसे क्रमसु ८। ११। १२ वर्षमें उपवीत होय-और उक्त समयमें गुरु अनिष्ट होयतोभी शुभ है-और मीनका सूर्य चैत्रमें होयतो व्रतबंध शुभ है-इण वर्षोंसु जो दुणा काल निकले तो गौण है-और बाळके पठनकी रुची होयतो ब्राह्मणादि क्रमसे पांचमें आठमें नवम वर्षमें उपवीत शुभ है ॥ १२ ॥

राशेःषट्त्र्यायखस्थोगुरुरिहशुभदः पूजयास्यात्तयापिप्रांत्योऽम्बु स्थोऽष्टमोनोयदिनिजगृहगस्तुंगगोत्रापिशस्तः ॥ एवंकन्यर्क्षतः स्यादिततरगुणिनोलभ्यएवातिकालेऽनिष्टोपीहद्विरच्योऽष्टमभवन गतःशोभनःस्यात्रिरर्च्यः ॥ १३ ॥

अथात्रगुरुबलाबलंवृत्तेनाह। राशेरिति। राशेःजन्मराशेः सकाशात् षट्त्र्यायख स्थोगुरुः इहास्मिन्व्रतबंधेपूजयाशुभदःस्यात्। षट्षष्ठं त्रितृतीयं आयंजन्मराशिः खंदशमं एषुतिष्ठतीतितया तयापिपूजयापि प्रांत्योद्वादशः अंबुचतुर्थः अष्टमःनशुभदः स्यात् पूजयापिअशुभदःस्यादित्यर्थः। सयदिनिजगृहगः स्वगृहगः धनुर्मीनगइत्यर्थः। तुंगगोवायदिभवति। तदाइहदुष्टस्थानेपुवर्तमानःशस्तःस्यात् अस्यतुंगंकर्कटः । तदु क्तंबृहज्जातके "अजवृषभमृगांगनाकुलीराझषवणिजौचदिवाकरादितुंगाः । दश १० शिखि ३ मनुयुक् २८ तिथी १५ द्रियांशै ५ स्त्रिनवक २७ विंशतिभि २० श्चतेस्त नीचाः" इति। अर्थादुक्तस्थानेभ्योन्यस्थानगःशुभदःस्यात् एवंकन्यर्क्षतःस्यात् कन्यर्क्ष

तःकन्याराशेःसकाशात् एवमुक्तवत् शुभाशुभःस्यात् । अतितरगुणिनोवरस्यलव्धयेअतिकालेवाअनिष्टोपिगुरुर्द्वादशचतुर्थाष्टमःद्विरर्च्यः षट्त्र्यायसस्थस्यशास्त्रेयापूजोक्तात्स्माणतोद्विरर्च्यः तेनद्विगुणार्चनेनशोभनःस्यात् एवंसामान्येनोक्त्वाअष्टमस्यविशेषमाह । अष्टमभवनगतःत्रिरर्च्यः तेनशोभनःस्यात् । अत्रबृहस्पतिः " झषचापकुलीरस्थो जीवोप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतांदद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥ अतेजन्मत्रिखारिस्थो जीवोपीष्टोर्चनात्सकृत् । शुभेतिकालेतुर्याष्टव्ययस्थोद्विगुणार्चनात्" ॥ उद्वाहतत्वे "कन्यर्क्षाद्विसुतशुनायनवमेश्रेष्ठोगुरुश्चान्यथापूज्योर्णत्यसुखेतिकालइहतुप्राहोद्विरर्च्यःशुभः । रिःफांबत्रिधनाभ्रगैर्यदिग्रहैः श्रेष्ठोपिविद्धोह्यसन्वामाद्विद्धइहेष्टदोननिधनेवेधस्त्रिरर्च्यःशुभः " इति ॥ १३ ॥

अथ गुरुका बल कहते हैं ॥

भा०–जन्मराशिसे ३ । ६ । १ । १० । इन्हीं स्थानोंमें गुरु होयतो पूजासे शुभ है-और १२ । ४ । ८ । इन्हीं स्थानोंमें होयतो पूजासेवी शुभ नहीं होय ॥ और ४ । ८।१२ इन्हीं स्थानोंमें गुरु जो धनका वा मीनका वा कर्कका होके होयतो शुभ होता है–ऐसे कन्याकी राशिसेवी देखणा–और वरप्राप्तिके लिये वा अवस्था निकलजानेके बाद ४ । ८ । १२ इन्हीं स्थानोंमें वा द्विगुणपूजासे अच्छा होता है और आठमें ८ होयतो त्रिगुणितपूजासे शुभ होता है ॥ १३ ॥

द्वीष्वायागांकसंस्थोव्ययजलनिधनत्र्यभ्रगैश्चेन्नविद्धः शस्तोनिष्टोपिवामंशुभइहखचरैर्वेधितोनोऽष्टमस्थः ॥ शुक्रेमाघादिपंचस्विनशुभदिवसेप्राग्दलेह्नोव्रतंसत्त्यकानध्यायरिक्तातिथिमुनिमदनांश्चंद्रभागंप्रदोषम् ॥ १४ ॥

अथगुरोर्वामवेधमाह । द्वीष्विति । द्वीष्वायागांकसंस्थोगुरुस्तदाशुभःस्यात् तदाकद्वायदिव्ययजलनिधनत्र्यभ्रगैःखचरैर्नोविद्धःस्यात् द्विर्द्वितीयं इषुःपंचमम् आयएकादशं अगाःसप्तमं अंकःनवमं एतत्संस्थोगुरुः व्ययंद्वादशं जलंचतुर्थं निधनमष्टमं तृतीयं अभ्रंदशमं एतत्संस्थैः खचरैः यदिनोविद्धोभवति । तदाशुभःस्यात् । २ । ५ । ११ । ७ । ९ । १२ । ४ । ८ । ३ । १० । वेधितश्चेदशुभइत्यर्थः । अनिष्टोपिव्ययजलनिधनत्र्यभ्रगोपिवामंविद्धः सन्द्वीष्वायागांकसंस्थैः खचरैर्वेधितः सन्नित्यर्थः। इह अस्मिन्व्रतबंधेविवाहेवाशुभः नोष्टमस्थः अष्टमस्थो वेधितोनशुभदःस्यादित्यर्थः। सोतिकालादौत्रिगुणार्चनेनैवशुभः स्यात् । तथाचबृहस्पतिः ॥ "रजस्वलायदाकन्यागुरुशुद्धिंनचिंतयेत् । अष्टमेपिप्रकर्तव्योविवाहस्त्रिगुणार्चनात्" ॥ अथोपनयनेमासादिकमाह । शुक्रइति । शुक्रेशुक्लपक्षेमाघादिपंचमासेषु ज्येष्ठांत्येषु इनशुभदिवसे इनः सूर्यःशुभाःवर्धमानेंदुगुरुबुधशुक्राःएषांदिवसे तस्मिन् अह्नःप्राग्दले दिवसस्यपूर्वार्द्धे

व्रतमुपनयनंसत्शुभंस्यात् । किंकृत्वा अनध्यायरिक्तातिथिमुनिमदनान् चंद्रभागंप्रदोषंत्यक्त्वा अनध्यायाःवक्ष्यमाणाः रिक्तातिथयश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः मुनिःसप्तमी मदनस्त्रयोदशी एतान् चंद्रभागःकर्कांशःपापांशादिकंपुरैवनिषेधितम् प्रदोषोऽनध्यायप्रकरणोक्तःतंत्यक्त्वा ॥ १४ ॥

अथ गुरुका वामवेधको कहते हैं ॥

भा०-यदि ओ गुरु २।५।११।७।९ इन्ही स्थानोंमें होयतो शुभ होता है परंतु १२।४।८।३।१० इन्हीं स्थानोंमें रहनेवाले ग्रहसे विद्ध नहीं होयतो शुभ होय-अर्थात् द्वादशादि स्थानोंमें कोई ग्रह नहीं होयतो द्वितीयादि स्थानोंमें शुभ होय-और१२। ४।८।३।१० इन्ही स्थानोंमें गुरु अनिष्ट होके २।५।११।७।९ इन्ही स्थानोंमें बैठनेवालेसे विद्ध होयतो वामवेध होता है यह वामवेध शुभ है ॥ और जो गुरु आठमें होयतो वामवेधसे शुभ नही होता है यह वामवेध व्रतबंधमें और विवाहमें देखणा चाहिये और उपनयनका शुक्ल पक्षमें करणा-और माघसे पांच महीनोंमें व्रतबंध करणे-और सूर्य गुरु बुध शुक्र पूर्णचंद्रका वार लेणा-और पूर्वाह्ण लेणा-और वक्ष्यमाण अनध्याय-और रिक्तातिथि ४।९।१४ और कर्कका नवांश और प्रदोष इन्होंका व्रतबंधमें त्याग करणा ॥ १४ ॥

शस्तोद्वीशाग्निशाक्रांतकपितृरहितैः सर्वभैर्मौजिबंधोवेदेशेशेबलाढ्येगुरुसितकुजवित्संज्ञकावेदपाःस्युः ॥ स्वक्षोच्चांशेषुसौम्याःश्रुतिपतिरपिचेत्केंद्रकोणस्थिताःस्युर्वर्णीवेदार्थवेत्तापशुगृहधनवान्त्रमंदेंत्यसेवी ॥ १५ ॥

अथव्रतबंधेनक्षत्राण्याह । स्पष्टम् । उक्तंच "मघाचभरणीज्येष्ठाविशाखाचैवकृत्तिका । नक्षत्रपंचकंप्राज्ञैर्नग्राह्यंव्रतबंधने " ॥ वेदेशेवेदपतौशेषुयेबलाढ्येसति स्यानादिनाबलसमृद्धेसति तेकेवेदेशाइत्यपेक्षायामाह । गुरुसितकुजवित्संज्ञकाः क्रमात्वेदपाःवेदाधिपतयःस्युः । गुरुः ऋग्वेदस्यशुक्रोयजुर्वेदस्यकुजः सामवेदस्यवित्बुधोऽथर्वणवेदस्यपतिरित्यर्थः । लग्नगोचरबलमाह । स्वक्षोच्चांशेषुसौम्याइति । सौम्याः स्वोच्चस्वभांशेवर्तमानाः श्रुतिपतिरपिवेदपतिरपि स्वोच्चस्वभांशेवर्तमानश्चेद्यदिकेंद्रकोणस्थिताःस्युस्तदावर्णीब्रह्मचारीवेदार्थवेत्तास्यात् । नकेवलंवेदार्थवेत्तास्यात् । अपितु पशुगृहधनवान्स्यात् । अत्रकेंद्रकोणेशनौमंदेसतिअंत्यसेवीअंत्यजसेवकः स्यात् । तस्मात्केंद्रकोणेशनिर्नभवितव्यः । उक्तंचसंग्रहे "केंद्रस्थितैरिनार्येर्नृपेज्यवीविट्क्रियःश्यात्तिश्च । वैदाम्याशीयज्वाक्रतुकर्ताहीनसेवकोभवति"इति ॥ १५ ॥

है-और यजुर्वेदका शुक्र-और सामवेदका भौम-और अथर्ववेदका बुध है और सौम्यग्रह और वेदपतिस्वराशिके वा उच्चके वा स्वनवांशके होके १ । ४ । ७ । १० । ९ । ५ इन्हीं स्थानोंमें होवें तो ब्रह्मचारी वेदार्थवक्ता होय और पशुधनवाला होय-और जो केंद्रत्रिकोणमें शनि होयतो ब्रह्मचारी नीचसेवक होय ॥ १५ ॥

चंद्रक्रूराविलग्नेशशिसिततनुपाःषष्ठगेहेसितोंत्येसर्वेरंध्रेवटुघ्नाःक्वच तनुगइनःश्रेष्ठउच्चेंदुरेके ॥ विद्यांमौंज्युक्तकालेस्थिरचरहरिजन्त्युत्तरत्राह्महीनेमौंज्याऊर्ध्वंगणेशंगिरमपिविधिवत्पूजयित्वारभेत॥१६

अथलग्नभंगानाह । चंद्रइति । चंद्रः क्रूराः क्रूरग्रहाः विलग्नेतनौ शशिसिततनुपाः षष्ठगेहे शशीचंद्रः सितः शुक्रः तनुपोलग्नपः षष्ठगेहे सितः शुक्रः अंत्येद्वादशस्थाने शेषंसुगमम् सर्वेरंध्रे अष्टमस्थानेएकेप्रत्येकं वटुघ्नाःवटुमारकाभवंति । किंच क्वचित् अन्यलग्नाभावेतनुगः इनः रविः श्रेष्ठः । उक्तंचमौंजीपटले ॥ "शुभदोबलवान्भानुर्लग्नेदशमस्तथा । सर्वशाखाधिपोयस्मात्सर्वेषांव्रतबंधने ॥ सर्वशाखाधिपोभानुः केचिद्रूचुर्महर्षयः । तस्माद्दत्यंतराभावेलग्नस्थोर्कः प्रशस्यते " ॥ उच्चेंदुरेकइति । एकेमुनयः उच्चेंदुः उच्चस्थश्चंद्रः तनुगश्चश्रेष्ठइतिवदंति तद्वाक्यं "चंद्रोदयेभिशस्तः स्यात्क्षयरोगीसितेतरे ॥ सितेपक्षेभवेद्यज्वास्वभेतुंगेविशेषतः " इति । अस्यार्थः सितेतरेकृष्णपक्षे चंद्रोदयेचंद्रयुक्तलग्नेवति व्रतीअभिशस्तः स्यात् क्षयरोगीचस्यात् अभिशस्तोनाममिथ्याभिशस्तः मिथ्याभिशंसी अनेनेदंपातकंकृतमिति यल्लोकामिथ्यावदंतिसोऽभिशस्तः क्षयरोगीस्यादिति कृष्णपक्षेलग्नस्थचंद्रफलमुक्तं सितपक्षेभवेद्यज्वेतिवाक्यंस्पष्टम् । अयंश्लोकः पुनःसंस्कारविषयइवभाति । यतः कृष्णपक्षेव्रतबंधेचंद्रस्यफलमुक्तम् तस्यादिवाअसंभवात् । पुनः संस्कारार्हस्यतुकर्मलोपभयाद्रात्रावपिसंस्कारोविहितोनान्यस्य । प्रथमव्रतबंधस्तुसर्वैर्ग्रंथकारैर्दिवैवपूर्वाह्णेविहितोनरात्रौ । अतः कारणादिदंवचनंपुनःसंस्कारविषयंप्रतिभाति । पुनःसंस्कारनिमित्तानिरासभारोहणादीनिधर्मशास्त्रप्रसिद्धानि । तादृशंवाक्यंरत्नमालायाम् ॥ " त्रिषट्खगोर्कस्त्रिधनास्तकर्मगश्चंद्रस्त्रिषष्ठाः शनिराहुभौमाः ॥ सर्वेचलाभेद्वित्रिकोणकेंद्रगाः शुभाशुभाः स्युर्व्रतबंधकाले " इति । अत्रतृतीयस्यषष्ठस्यसूर्यस्यराशिगतलग्नेसंभवः । नारदेनतु लग्नस्थचंद्रोनिंदितएव तद्वाक्यमेवं " स्वोच्चसंस्थोपिशीतांशुर्व्रतिनोयदिलग्नगः । तंकरोतिशिशुंनिःस्वंसततंक्षयरोगिणम्" इति । कन्यालग्नबलंपूर्ववत् । अथविद्यारंभंवृत्तार्द्धेनाह । विद्यांमौंज्युक्तकालेइति । मौंज्याऊर्ध्वंमौंज्युक्तकालेविद्याप्रारभ्यते मौंज्यर्थमुक्तःमौंज्युक्तः सचासौकालश्चतस्मिन्विद्यांवेदमारभेत् । मौंज्याऊर्ध्वमित्यनेनमौंज्याः प्रागनधिकारः सूचितः। किंकृत्वा गणेशंगिरमपिसरस्वतीमपिविधिवद्विध्युक्तमार्गेणपूजयित्वा । कथंभूतेमौंज्युक्तकाले स्थिरचरहरिजन्त्युत्तरत्राह्महीने स्थिरचरहरिजंस्थिरलग्नं चरलग्नं तिसृणामुत्त

राणांसमाहारस्त्र्युत्तरंब्राह्मंरोहिणी एभिर्हीनेरहिते मौंज्यर्थमेतानिगृहीतानि विद्यारंभ अग्राह्याणीत्यर्थः । " जाड्यंस्थिरेद्व्यंगलग्ने सुविद्यातिश्चरेभ्रमः " इति श्रवणात्॥ १६॥

अथलग्नभंगाः ॥

भा०-चंद्र और क्रूर ग्रह लग्नमें होय-और चंद्र शुक्र लग्नपति६ छठे होय-और शुक्र१२ में होय-और आठमें कोई बी ग्रह ब्रह्मचारिको मारक होय-और दूसरा लग्न नहीं होय तो लग्नमें सूर्य कोईके मतमें श्रेष्ठ है-और कोईके मतमें वृषका चंद्र लग्नमें होयतो श्रेष्ठ होय

अथ विद्यारंभमुहूर्तम् ॥

गणेश सरस्वतीकी पूजन करके व्रतबंधके मुहूर्तमें व्रतबंधके पश्चात् विद्यारंभश्रेष्ठ है-और विद्यारंभमें स्थिरचर लग्न और उत्तरा ३ नेष्ट हैं ॥ १६ ॥

केशांतंचौलवत्स्यान्नृपमितशरदीत्याहुरार्याव्रतोक्तेकालेमौंजीविमोक्षंगुरुबलमनयोर्नावलोक्यंसुधीभिः ॥ शूद्राणांमौंज्यभावात्तदुदिततिथिभेऽनस्तभौमेज्यशुक्रेऽव्यारेवारेलवेमास्युपयमविहितेच्छूरिकाबंधमाहुः॥ १७॥इतिमुहूर्तमार्तंडेउपनयनसंस्कारप्रकरणम्॥

अथकेशांतंमौंजीविमोक्षंचवृत्तार्द्धेनाह । केशांतमिति । तदुक्तंमनुना " केशांतः षोडशेवर्षेब्राह्मणस्यविधीयते । राजन्यबंधोर्द्वाविंशेवैश्यस्यद्व्यधिकेततः " इति । केशांतंकर्म नृपमितशरदि षोडशेवर्षेचौलवत्स्यादित्यार्याआहुः । सर्वंचौलोक्तमत्रग्राह्यमित्यर्थः । व्रतोक्तिकालेमौंजीविमोक्षमाहुः । स्पष्टम् । अनयोः केशांतमौंजीविमोक्षयोः गुरुबलंसुधीभिर्नावलोक्यम् । अथशूद्राणांमौंज्यभावाच्छुरिकाबंधंवृत्तार्द्धेनाह । शूद्राणांमौंज्यभावात्तदुदिततिथिभेमौंज्युक्तनक्षत्रे अनस्तभौमेज्यशुक्रैः उदितैःभौमगुरुशुक्रैः अव्यारेवारे आरोभौमः तद्रहितवारे लवेनवांशे यत्र कुत्रापिलग्ने भौमनवांशवर्जितइत्यर्थः । उपयमविहितेमासि विवाहोक्तमासे " विवाहोपयमौसमौ " इत्यमरः । आरोभौमइत्यर्थः । छूरिकाबंधंकटिप्रदेशेच्छूरिकाबंधनमाहुः । तथाचसंग्रहे"शूद्राणांराजपुत्राणांमौंज्यभावेऽस्त्रबंधनम्।मौंजीबंधोक्ततिथ्यादौ कार्यंभौमादिनंविना ॥ " नारदः " छूरिकाबंधनंवक्ष्येनृपाणांप्राक्करग्रहात् ॥ विवाहोक्ते पुमासेपुशुक्लपक्षेप्यनस्तगे ॥ जीवशुक्रेचभूपुत्रेचंद्रताराबलान्विते ॥ मौंजीबंधर्क्षतिथिपु कुजवर्जितवासरे ॥ तेषांनवांशकेकर्तुरष्टमोदयवर्जिते । शुद्धेष्टमेविधौलग्नषडष्टांत्यविवर्जिते ॥ धनत्रिकोणकेंद्रस्थैः शुभैस्त्र्यायारिगैः परैः ॥ छूरिकाबंधनंकार्यमर्चयित्वासुरान्पितॄन् ॥ अर्चयेच्छूरिकांसम्यग्देवतानांचसन्निधौ॥ततः सुलग्नेवध्नीयात्कट्यांलक्षणसंयुताम् ॥ तस्यास्तुलक्षणंवक्ष्येयदुक्तंब्रह्मणापुरा ॥ संमितंच्छूरिकायामंविस्तारेणैवताडयेत् ॥ भाजितंगजसंख्यैश्चअंगुलान्परिकल्पयेत् । शेषंचैवफलंवक्ष्येध्वजायेधनवान्भवेत् । धूमायेमरणंसिंहेजयंश्वायेतिरोगिता ॥ धनलाभोवृपेत्यंतंदुःखीभवतिगर्दभे॥ गजायेत्यंत

संप्रीतिध्वंक्षिविराविनाशनम्'' इति । सर्वत्रत्याज्यप्रकरणोक्तंविलोक्यम् । अस्मिन्प्रकरणेकर्णवेधवृत्तंविनासर्वाणिस्रग्धरावृत्तानि । इतिस्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायांमार्तंडवल्लभायांगर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणम् ॥ १७ ॥

अब केशांतका और मौंजीत्यागका मुहूर्त कहते हैं-

भा०-केशांत कर्म सोलमें वर्षमें चौलके मुहूर्तमें करणा-और व्रतबंधका मुहूर्तमें मौंजीका त्याग करणा-और इन्हों दोनोंमें गुरुका बल नहीं देखणा-और भौमगुरु शुक्र इतने ग्रह उदय होय तो श्रेष्ठ है-और मंगलवार नेष्ट है-और मंगलके नवांशका लग्न नेष्ट है-और शूद्रोंके नहीं होती है जिससे विवाहके मासमें छूरिका बंधन श्रेष्ठ है ॥ १७ ॥

इति मुहूर्तमार्तण्डटीकायां गर्भाधानादिसंस्काराः ॥

अथ विवाहप्रकरणम् ॥

शुद्धांगोत्रकुलादिभिर्गुणयुतांकांतांवरश्चोद्वहेद्वर्णोवश्यभयोनिखेचरगणाःकूटंचनाडीक्रमात् ॥ वर्णाद्यावलिनोयथोत्तरमहींदूर्ध्वंगुणैक्यंशुभंवर्णाविप्रमुखाझपादिहवरोवर्णोत्तमःस्याच्छुभः ॥ १ ॥

अथविवाहप्रकरणंविवक्षुस्तावत्घटितगुणविचारंद्वादशभिर्वृत्तैराह । अतःपरं अत्रग्रंथेसर्वाणिशार्दूलविक्रीडितानि । वरः गोत्रकुलादिभिः शुद्धांकांतांकमनीयाकन्यांमुद्वहेत् चकाराद्वरोपिएवंविधोभाव्यः गोत्रशुद्धिर्ग्रंथांतराज्ज्ञातव्या । कुलमपिपंचसप्तनिर्णयमपि एतद्वयंग्रंथांतराज्ज्ञात्वाअन्यदत्रावलोकयेत् । अथयथोत्तरंबलिष्ठंघटितक्रममाह । वर्णइति । वर्णः १ वश्यं २ भं ३ योनि ४ खेचर ५ गणः ६ कूटं ७ नाडी ८ क्रमाद्यथोत्तरंबलिनः स्युः अहींदूर्ध्वमष्टादशाधिकंगुणैक्यंयथोत्तरंस्याच्छुभम् । तत्रादौवर्णलक्षणमाह । झपात्मीनात्सकाशात् विप्रमुखाः ब्राह्मणादयोवर्णाः पुनर्गणनयाज्ञेयाः तद्यथा मीनोब्राह्मणः मेषः क्षत्रियः वृषोवैश्यः मिथुनः शूद्रः पुनः कर्कोब्राह्मणः सिंहः क्षत्रियइत्यादि इहास्मिन्राशिमेलनेवर्णोत्तमोवरः शुभः स्यात् नान्यथेत्यर्थात्सिद्धम् ॥ १ ॥

अब गुणविचार करते हैं-

भा०-प्रथम तो कन्याका शुद्ध गोत्रकुलादिक देखके गुणयुक्त सुंदर कन्यासे विवाह करणा ऐसेही गोत्रादिक वरकाभी देखणा-और वर्ण १ वश्य २ भं ३ योनि ४ खेचर ५ गण ६ कूट ७नाडी ए क्रमसे एकसे दूणा बलवान है-जैसे वर्णसे वश्य बलवान है और वश्यसे भ बलवान है इत्यादिक समझणा ॥ और गुणोंकी ऐक्य १८ अठारहसे ऊपर शुभ होय-और मीनसे ब्राह्मणादिक वर्ण गिणना-जैसे मीन१२ ब्राह्मण है-मेष १ क्षत्रि-वृष २ वैश्य-मिथुन ३ शूद्र ऐसे त्रियावृत्ति करणी-ऐसे पुरुषका उत्तम वर्ण चाहिये हीनवर्णकी कन्या चाहिये ॥ २ ॥

नुर्भक्ष्याजलजावशाविहरयोवश्याविकौर्प्याहरेरस्यालिर्नशुभोनुर
ब्जहरयोनेष्टाःस्युरन्यज्जनात् ॥ भेगण्येऽकहृतेमिथरुयगशराः
शेषंनसच्चाश्विभादश्वेभाव्यहिभोगिनःश्ववृषभुङ्मेषाखुभुग्व्यंदुराः २

अथवृत्तार्द्धेनवश्यमाह । नुः नृराशेः मनुष्यराशेः जलजाजलचराभक्ष्याः । तस्यैव विहरयः सर्ववशाः विगतः हरिः सिंहोयेभ्यस्तेविहरयः सिंहरहिताः सर्ववश्याइत्यर्थः । हरेः सिंहस्यविकौर्प्यावश्याः कौर्प्योवृश्चिकः विगतः कौर्प्यो येभ्यस्तेविकौर्प्याः सिंहस्यवृश्चिकरहिताः सर्वेराशयोवश्याः अथानंतरोक्तस्यहरेः अलिर्वृश्चिकोनशुभः वैरीत्यर्थः । नुः मनुष्यराशेः अब्जहरयः नेष्टाः स्युः । अब्जाः जलजाः हरिः सिंहः एतेनेष्टाः मेलनंनकर्तव्यमित्यर्थः । अन्यज्जनात् अन्यत्अस्यभक्ष्यादिकं जनाज्ज्ञेयम् । तद्यथा नुः पुरुषस्यगौर्वश्याभवति । अत्रपरस्परंमित्रत्वंदृश्यते तस्मादनयोर्मेलनंशुभं स्यात् । इदमेवम्लेच्छजातीयवधूवरयोर्नशुभम् म्लेच्छानांगौर्भक्ष्यम् । इत्येवंलोकप्रचारतो विचारणीयमित्यर्थः । राशिस्वरूपंबृहज्जातकवशादवगंतव्यम् । बृहज्जातके "मत्स्यौघटीनृमिथुनंसगदंसवीणंचापीनरोश्वजघनोमकरोमृगास्यः ॥ तौलीससस्यदहनाप्लवगाचकन्याशेषाः स्वनामसदृशाः स्वचराश्चसर्वे " ॥ अथभयोनीद्वावविवृत्तेनाह । भेगण्येइति । मिथः परस्परंवधूवरयोर्भेनक्षत्रे वधूनक्षत्राद्वरनक्षत्रंगण्यं वरनक्षत्रात्कन्यानक्षत्रं गण्यम् उभे अपिनवभिर्भाजितेकार्ये । शेषंत्र्यगशराः त्रिसप्तपंच भवति तदानसत्स्यात् । अथयोनिमाह । अश्विभादिति । अश्विभात्सकाशाद्भानांनक्षत्राणाम्श्वादयोयोनयोभवंति । अश्वोअश्विन्याः इभोभरण्याः अविर्मेषःकृत्तिकायाः अहिःसर्पोरोहिण्याः भोगीसर्पोमृगस्य श्वाश्वानआर्द्रायाः वृषमुंदुरुंभुनक्तीतिवृषभुग्मार्जारःपुनर्वसोः मेषःप्रसिद्धः पुष्यस्य आखुभुग्मार्जारआश्लेषायाः द्व्युंदुरौद्वौउंदुरौमघापूर्वाफाल्गुन्योः ॥ २ ॥

अब वश्य कहते हैं ॥

भा०-मनुष्यराशिके जलचरराशितो भक्ष्य है ॥ और मनुष्यके सिंह विना सब वश्य है॥ और सिंहके वृश्चिक विना सब वश्य है. मनुष्यके जलमसे और सिंहसे मिलाना नेष्ट है ॥ अर्थात् वरकन्याके परस्पर वैरराशि नहीं लेणी-और विचार लौकिकसे देखणा ॥

अब भयोनि कहते हैं ॥

वरके नक्षत्रसे कन्याका नक्षत्रतक गणके-कन्याके नक्षत्रसे वरके नक्षत्रतक गणना, फेर दोनोंको नवका भाग देणा सो ३ । ५ । ७ । शेष रहै तो अशुभ है ॥ २ ॥

गोःकालीपशुभुङ्महिष्यथपशुद्विड्द्वौमृगौश्वाकपिर्द्वौनभ्रूकपिसिंहवा
जिहरिगोनागाःक्रमाद्योनयः ॥ सिंहेभंमहिषाश्वमोतुसनकंश्वैणंच
कीशाविगोव्याघ्रंनभ्रुफणीतिभीरुवरयोःप्रेष्येशयोश्चत्यजेत् ॥३॥

गौरुत्तराफाल्गुन्याः कालीमहिषीहस्तस्य पशुभुग्व्याघ्रश्चित्रायाः महिषीस्वात्याः पशुद्विड्व्याघ्रोःविशाखायाः द्वौमृगौअनुराधाज्येष्ठयोः श्वामूलस्य कपिर्वानरःपूर्वाषाढायाः द्वौबभ्रूउत्तराषाढाभिजितोः बभ्रूनकुलौ कपिर्वानरःश्रवणस्य सिंहोधनिष्ठायाः वाजी अश्वःशततारकायाः हरिःसिंहःपूर्वाभाद्रपदायाः गौरुत्तराभाद्रपदायाः नागोहस्ती रेवत्याः । इतियोनमभिधाययोनिवैरमाह । सिंहश्वइभश्वसिंहेभंसिंहगजं महिषाश्वं ओतुस्वनकंमार्जारोंदुरुं श्वेणंश्वानमृगौ कीशाविवानरमेषं गोव्याघ्रं बभ्रुफणिनकुलसर्पं इतिवैरं भीरुवरयोः वधूवरयोः प्रेष्येशयोः प्रेष्यः सेवकः ईशःस्वामी एतयोश्चत्यजेद्वर्जयेत् ॥ ३ ॥

भा०-और योनि वैरयोनीचक्रमें देखणी ॥ वर कन्याके और स्वामीसेवकके-वैरयोनी नही लेणा।

योनिचक्रम् ॥

वै.	यो.	न.
भेसा	अश्व	अ.
सिंह	गज	भ.
बंदर	मींढा	कृ.
नालिया	सर्प	रो.
नालिया	सर्प	मृ.
हिरण	स्वान	आ.
उंदर	मार्जार	पु.
वानर	मींढो	पु.
उंदर	मार्जार	आ.
मार्जार	उंदरा	म.
मार्जार	उंदरा	पू.
व्याघ्र	गौ	उ.
अश्व	भेसा	ह.
गौ	व्याघ्र	चि.
अश्व	भेसा	स्वा.
गौ	व्याघ्र	वि.
स्वान	हिरण	अ.
स्वान	मृग	ज्ये.
हिरण	स्वान	मू.
मींढो	वानर	पू.
सर्प	नकुल	उ.
सर्प	नकुल	अ.
स्वान	कपि	श्र.
मींढो	वानर	ध
गज	सिंह	श.
भेसा	[illegible]	पू.
सिंह	गज	उ.
व्याघ्र	पशु	रे.

भेशामंशुबुचंरबूशुमगुशाःशोगुःक्रि
यात्स्यूरवेर्मित्राणीज्यकुजेंदवःशनिसि
तौशत्रूविधोर्नोरिपुः ॥ मित्रेसूर्यबुधौ
कुजस्यविदरिःसूर्येंदुजीवाहिताज्ञस्या
र्कास्फुजितौहितौविधुररिःसूरेःसित
ज्ञावरी ॥ ४ ॥ मित्राण्यर्ककुजेंदवो
थभृगुजस्यारीरवींदूहितौमंदज्ञौचश
नेःकुजेंदुरवयोनेष्टाःसितज्ञौहितौ ॥
पूर्वार्द्धांतकर्कोत्तरंनरिसुरेर्कात्यादिती
ज्यानिलेंदुश्रुत्यश्विनिमित्रमन्यदसुरदे
त्यैर्नृणांस्यान्मृतिः ॥ ५ ॥

अथग्रहवैरावैरंविवक्षुस्तावद्राशिनाथानाह । क्रियान्मेषाद्यानांराशीनामीशाः भेशाः एतेक्रमेणस्युः । मंमंगलोमेषस्य शुशुक्रोवृषभस्येत्यादिस्पष्टम् । रवेःसूर्यस्यईज्यकुजेंदवोमित्राणि ईज्योगुरुःकुजोभौमः इंदुश्चंद्रः एतेरवेर्मित्राणि सुहृदः स्युः । शनिसितौशत्रू शनिःप्रसिद्धः सितःशुक्रः एतौशत्रूवैरिणौ अर्थादन्येउदासीनाः विधोर्नोरिपुः विधोश्चंद्रस्यरिपुर्नास्ति सूर्यबुधौमित्रे अन्येसर्वेउदासीनाः । कुजस्यभौ

मस्यवित् बुधः अरिः। सूर्येदुजीवाः । हिताः मित्राणि अन्यौसमौ । ज्ञस्यबुधस्य अर्कास्फुजितौरविशुक्रौहितौमित्रे विधुश्चंद्रः अरिः वैरी अन्ये समाः । सूरेः गुरोः सितज्ञौशुक्रबुधौअरीवैरिणौ ॥ ४ ॥ अर्ककुजेंदवःरविभौमचंद्राःमित्राणिअन्येसमाः । भृगोःजातःभृगुजःतस्यभृगुजस्यशुक्रस्यरवींदूसूर्यचंद्रौशत्रूमंदज्ञौशनिबुधौहितौमित्रे अ न्येसमौ। शनेःकुजेंदुरवयः अरयः सितज्ञौमित्रे अन्येसमाः। अथगणमाह। पूर्वाद्रीं तिस्र भा) पूर्वास्तिस्रः आर्द्राप्रसिद्धा अंतकोभरणी कःरोहिणी उत्तरास्तिस्रः एतन्नक्षत्रनवकंनरिभवति । नृगणमित्यर्थः। अर्कोहस्तः अंत्यंरेवती अदितिःपुनर्वसुः ईज्यः पुष्यः अनिलःस्वाती इंदुर्मृगः श्रुतिः श्रवणः अश्विनीप्रसिद्धा मैत्रमनुराधा एतन्नक्षत्रनवकंसुरेदेवेभवति । देवगणमित्यर्थः। अन्यत्कृत्तिका आश्लेषा मघा चित्रा विशाखा ज्येष्ठा मूलं धनिष्ठा शततारका एतन्नक्षत्रनवकमसुरेभवति । रक्षोगणमित्यर्थः। दैत्यैर्नृणांमृतिर्भवति ॥ ५ ॥

भा०-मेषका १ स्वामी भौम है। ऐसे वृषका २ शुक्र है-मिथुनका ३ बुध-४ चंद्रमा। ५ सूर्य-बुध ६ का-शुक्र ७ का-मंगल ८ का-गुरु ९ का-शनि १० । ११ का-गुरु १२ स्वामी है-और ग्रहोंके मित्रसमशत्रुका विचार चक्रमें देखणा-कन्यावरके राशि पतिके शत्रुता न चाहिये-पू० ३ आ० भ० रो० उत्तरा ३ यह ९ नक्षत्र मनुष्य-गणके हैं. ह० रे० पु० पुष्य-स्वा० मृ० श्र० आश्वि० अनु० यह९ देवगणके है-और कृ० आश्ले० म० चि० वि० ज्ये० मू० ध० श० राक्षसगण है-कन्यापुरुषके दैत्यमनुष्य होय तो मृत्यु होय ॥ ४ ॥ ५ ॥

मैत्रीचक्रम् ॥

सू.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.	ग्रहाः
सू.चं.मं. गु.	सू. बु.	सू.चं.गु.	सू. शु.	सू. चं. मं.	बु. श.	बु.शु. [illegible]	मित्राणि.
बु.	मं. गु. श. शु.	शु. श.	मं. गु.श.	श.	मं. गु.	गु.	समाः
श. शु.	०	बु.	चं.	बु. शु.	चं. सू.	सू. चं.मं.	शत्रवः

स्याद्देवासुरयोःकलिर्नृसुरयोर्मध्यंस्वयोःसौहृदंनैःस्व्यंद्विव्ययकेप डष्टसुविपद्रिपुत्र्यमर्थाकके ॥ शेषेर्थाविविधाविभेकचरणेभिन्नर्क्षरा श्यैककंभिन्नांघ्र्येकभमेतयोर्गणखगौनाडीनृदूरंनच ॥ ६ ॥

देवासुरयोर्देवदैत्ययोःकलिःस्यात् । नृसुरयोर्नृदेवयोर्मध्यंस्यात् । स्वयोर्मेलनेसौहृदंस्यात् । अथकूटमाह । नैःस्व्यमिति । द्विव्ययकेद्विर्द्वादशेनैःस्व्यंनिःस्वस्यभावोनैःस्व्यंनिर्धनत्वंस्यात् । षडष्टसुविपत्मरणंस्यात् । वैपुत्र्यमर्याकके अर्याकेकेपंचमेनवमे वैपुत्र्यमनपत्यत्वंस्यात् । शेषेउर्वरितेतृतीयैकादशेचतुर्थदशमेउभयसप्तमे एकर्क्षेविविधायोःधनपुत्रपश्वादयःस्युः। कथंभूतेशेषे विभेकचरणे विगतंभेकचरणं नक्षत्रैकचरणं यस्मात् तथातस्मिन्नक्षत्रैकचरणेकूटे अनिष्टंफलंश्रूयते "एकराशौशुभोद्वाह एकभांशेमृतिःस्मृता" इति । एकऋक्षस्यचत्वारोभेदाः एकराशिभिन्नर्क्षमेकर्क्षभिन्नराशिःएकराशिनक्षत्रभिन्नचरणम् एकराशिनक्षत्रचरणंचेतिचत्वारोभेदाः तत्रएकराशिनक्षत्रचरणंनिंदितम् । विभेकचरणइति । अथशुभकूटेयद्विन्नर्क्षराश्यैककंराश्यैकत्वंयच्चभिन्नांश्यैकभमेतयोर्गणखगौनाडीनृदूरंचन अत्रकिमपिनावलोक्यम् शुभमित्यर्थः । नृदूरंवक्ष्यमाणम् । भिन्नांश्यैकभमित्यत्रभेदद्वयमागतंभवति । एकर्क्षभिन्नराशिकम् अपरमेकराशिनक्षत्रभिन्नचरणंतस्मात् एकराशिनक्षत्रचरणंत्यक्त्वात्रिषुभेदेषुगणादिकंनाचिंतयेत् तत्रगणादिदोषेसत्यपिशुभंस्यादित्यर्थः । उक्तंचबृहस्पतिना "एकराशौपृथक्धिष्ण्ये पृथग्राशौतथैकभे । गणनाडीनृदूरंच ग्रहवैरंनचिंतयेत् ॥" कालनिर्णये " दंपत्योरेकनक्षत्रे भिन्नपादे शुभावहम् । दंपत्योरेकपादेतुवर्षांतेमरणंध्रुवम् ॥" इति ॥ ६ ॥

भा०-और देवदैत्योंके कलह होय-और देवमनुष्योंके मध्य है-वरकन्याका एक गण होयतो प्रीति होय ॥ अब कूट कहते हैं-वरकन्याकी दुजीबारभी राशि होवे तो २ । १२ । निर्धन होय ॥ और ६ । ८ छटी आठमी होवे तो मरण होय-और नवी पांचमी ९ । ५ । होय तो संतान नहीं होय ॥ और ३ । ११ । ४ । १० । और दोनोंकी सातमी वा एकभी शुभ है. और दोनोंका एकनक्षत्रका एक चरण नहीं होयतो ३ । १० । ११ । ४ । १ । ७ । यह शुभ है-और जो शुभकूटमें भिन्न नक्षत्र होय ने राशि एक होय तो-और जो नक्षत्र एक होय ने चरण पृथक् होय तो गणखगनाडीनृदूरोंको नहीं देखणा । नृदूरको आगे कहेंगे ॥ ६ ॥

षट्काष्टेसमभंचषष्ठसहितंचेच्छोभनंस्यात्समंभंद्विर्द्वादशकेद्वितीयसहितंश्रेष्ठंस्त्रियायुग्यारिः ॥ मूलेंद्रार्कभपाश्यजैकचरणादित्यार्यमेशाश्विभेयाम्येंद्वीज्यभमित्रभाग्यवसुभत्वाष्ट्रांब्वहिर्बुध्न्यभैः ॥ ७ ॥

अथग्राह्यषट्काष्टकंद्विर्द्वादशंचाह । षट्काष्टेइति । समभंकर्ककन्यादिचेद्यादिषष्ठसहितंस्यात्सदाशोभनंस्यात् ग्राह्यंस्यादित्यर्थः । तद्यथा । वृषःसमभंतस्मात्सकाशात् षष्ठेनतुलाधरेणसहितंयदिभवतितदाग्राह्यंस्यादित्यर्थः । तत्स्वामिनोर्मैत्र्यभावात् समभं अष्टमेनसमंनग्राह्यम् । एवमेवग्राह्याग्राह्यंविलोकयेत् । अथग्राह्यंद्विर्द्वादशंचाह । द्विर्द्वादशकेसमभंद्वितीयसहितंयदाभवतितदाश्रेष्ठंशोभनंस्यात् विपरीतमसत् । अत्रोक्तेविशेषमाह । स्त्रियायुग्यारिरिति । विषमोपिसिंहःस्त्रियाकन्ययायुग्मयुक्तःश्रेष्ठः । अथनाडीमाह । मूलेति ।

अत्रश्लोकेतृतीयांतैस्त्रिभिःपदैःतिस्रोनाड्यःसूचिताः । मूलंप्रसिद्धम् इंद्रोज्येष्ठा अर्कभंह स्तः पाशीशततारका अजैकचरणंपूर्वाभाद्रपदा आदित्यंपुनर्वसुः अर्यमाउत्तराफाल्गुनी ईशआर्द्रा अश्विभमश्विनी एभिर्नवनक्षत्रैरेकनाडीभवति । याम्यंभरणी इंदुर्मृगः इज्यभंपुष्यः मित्रमनुराधा भाग्यभंपूर्वाफाल्गुनी वसुभंधनिष्ठा त्वाष्ट्रंचित्रा अंबुपूर्वाषाढा आहिर्बुध्न्यमुत्तराभाद्रपदा एभिर्नवनक्षत्रैरेकनाडीभवति ॥ ७ ॥

भा०-समषट्काष्टकका दोष नहीं है-जैसे वृषसम है इससे छठा तुल है इससे जो षट्काष्टक होयतो दोष नहीं है ॥ और द्विर्द्वादशमें २ । १२ । सम जो दूजासहित होयतो दोष नहीं है ॥ सिंहमें विशेष कहते हैं-विषम जो सिंह कन्या जो स्त्री उससे युक्त श्रेष्ठ है ॥

अंच नाडीको कहते हैं ॥

भा०-मू० ज्ये० ह० श० पूर्वाभाद्रपदा-पुन० उत्तराफाल्गुनी-आर्द्रा-अश्विनी९यह एक-नाडीके ९ नक्षत्र है॥ भ० मृ० पुष्य-अनु० पूर्वा फा० ध० चि० पूर्वाषाढा-उत्तराभाद्रपदा यह ९ दूजीनाडीके ९ नक्षत्र है ॥ ७ ॥

अन्यैर्नाड्यइहैकनाडिनवकेस्यातांद्विभेचेन्मृतिर्गोदादक्षिणतः क्वचिन्नृपमुखेपार्श्वैकनाडीहिता ॥ मैत्र्याद्विर्व्ययमर्थनंदमपिसत्पट्का ष्टकंवश्यतःपड्भिःस्त्रीनृगणावरोस्त्रपगणःसत्कूटमैत्र्योस्तदा ॥ ८ ॥

अन्यैरुर्वरितैर्नक्षत्रैरेकनाडी एवंतिस्रोनाड्योभवंति । इहविवाहविषयेपदाएकनाडीनवके द्विभेयधूवरयोर्भिन्नक्षत्रेचस्यातांतदामृतिर्मरणंस्यात् । अथगौतम्यादिदक्षिणेदेशेक्षत्रियादीनांचअन्यवध्वाअलाभेगतिमाह । गोदादक्षिणतः गोदागौतमीतस्याःदक्षिणतः दक्षिणेदेशेसर्ववर्णेनृपमुखेक्षत्रियादौसर्वदेशस्थेक्वचित् अन्यकन्याया अलाभेसतिपार्श्वैकनाडीहिताशुभास्यात्रमध्यनाडी । उक्तंचरत्नकोशे " अग्रनाडीव्यधेभर्ता मध्यनाडीव्यधेद्वयम् । पृष्ठनाडीव्यधेकन्या म्रियतेनात्रसंशयः ॥ समासन्नेव्यधेशीघ्रं दूरवेधेचिरेणतु । व्यधांतरभमानेन वर्षेर्दुष्टंप्रजायते " इति ॥ ब्राह्मणविषयम् ॥ " जठरेनिर्धनत्वंच गर्भेमरणमेवच । पृष्ठेदौर्भाग्यमाप्नोति तस्मात्तांपरिवर्जयेत् " इति ॥ ज्योतिःप्रकाशे"निधनंमध्यनाड्यांचदंपत्योर्नैवपार्श्वयोः " ॥ अयव्यवस्थात्रैवोक्ता " करग्रहेपृष्ठनाड्योर्मनिंद्येइतियद्वचः । तत्क्षत्रियादिविषयंगौतमीयाम्यतस्तया " इति ॥ अथपूर्वोक्तानां द्विर्द्वादशानांशुभत्वमाह । मैत्र्येति । मैत्र्यप्रहमैत्र्या द्विर्व्ययंद्विर्द्वादशं अर्थनंदंपंचमनवमं सत्शुभंस्यात् वश्यादिषड्भिःपट्काष्टकंशुभंस्यात् । वश्यभयोनिखेचरगणनाडीभिःषट्काष्टकंशुभंस्यादित्यर्थः । अथयदास्त्रीनृगणावरोऽस्रपगणोराक्षसगणःस्यात्तदातन्मेलनंसत्कूटमैत्र्योःसत्योःशुभंस्यात् ॥८ ॥

भा०-और शेषरहे कृ० रो० आश्ले० म० स्वा० वि०उत्तराषाढा श्र० रे० इन्हीं९नक्षत्रोंकी तीजी नाडी है ॥ विवाहमें स्त्रीपुरुषका नक्षत्र एकनाडीमें होवेतो मृत्यु होय ॥ और दूसरी

कन्या नहीं मिले तो गौतमीनदीके दक्षिणवाली क्षत्रियादिकोंके मध्यनाडी विना दोनोंके एक-
नाडी शुभ होती है-और कन्यापुरुषके राशिस्वामियोंके परस्पर मित्रता होयतो २। १२।
५। ९। यह अशुभकूटभी शुभ होय-और वश्यादि छसे द्विद्वादशक ६। ८ शुभ होता है॥
और स्त्री मनुष्यगणकी होय नेवर राक्षसगणका होयतो सत्कूट मित्रतासे शुभ होता है॥८॥

रक्षःस्त्रीनृपुमान्यदावशमुखैःषड्भिर्युतंशोभनंस्त्रीभान्नानिकटेनृदूरम
शुभंखेटोडुमैत्र्योःशुभम्॥ द्व्यर्केताम्रसुवर्णमष्टरिपुकेगोयुग्ममर्थां
ककेरौप्यंकांस्यमथैकनाडियुजिगोस्वर्णादिदत्त्वोद्वहेत्॥ ९॥

अथयदारक्षःस्त्रीरक्षोगणास्त्री नृपुमान्नृगणःपुरुषःस्यात् तदावशमुखैःषड्भिःवश्य
भयोनिखेचरकूटनाडीत्येतैःषड्भिर्युतंतन्मेलनंशुभंस्यात्। अथनृदूरंसापवादमाह। स्त्री
भात्स्त्रीनक्षत्रात्नाइतिनृनक्षत्रं यदिनिकटेसमीपेभवति। तदानृदूरंस्यात्। कथंभूतंनृदूर
म् अशुभम् अशुभंफलदम्। इदंनृदूरंखेटोडुमैत्र्योःसत्योःशुभंस्यात् उडुमैत्रीनक्षत्रमैत्रीयो
निमैत्रीतियावत्। अथसंकटेदुष्टकूटादौदानमाह। द्व्यर्केइति। द्व्यर्केद्विर्द्वादशेताम्रसुवर्णादि
दत्त्वाउद्वहेत्। अष्टरिपुकेषडष्टकेगोयुग्मंमिथुनंदत्त्वाउद्वहेत् अर्थांककेपंचमनवमेरौप्यंकां
स्यंचदत्त्वोद्वहेत्। अथएकनाड्यांदानमाह। एकनाडीयुजिगोस्वर्णादिदत्त्वोद्वहेत् एक
नाडीयोगेगोस्वर्णान्नवस्त्राणिबहूनिदत्त्वोद्वहेत्। राजमार्तंडे॥ "षडष्टकेगोमिथुनंप्रदद्या
त्कांस्यंनवरौप्यंनवपंचमेच। नाड्यांतुधेन्वन्नसुवर्णवस्त्रं द्विर्द्वादशेब्राह्मणतर्पणंच"॥ उद्वा
हतत्त्वे "ताम्रंहेमधनव्ययेरजतयुक्कांस्यंशरांकेनृपं गांदद्याच्चषडष्टकेद्विजभुजिस्वर्णंच
नाडीयुतौ" इति॥ ९॥

भा०-और रक्षोगणकी स्त्री और मनुष्यगणका पुरुष होयतोभी वश्यभयोनिखेचरकूट-
नाडीयोंसे युत मेलन शुभ है॥ और स्त्रीके नक्षत्रसे पुरुषका नक्षत्र नजीक होयतो उनको
नृदूर कहते हैं-नृदूर अशुभ है-और खेटमैत्रीसे और योनीकी मैत्रीसे नृदूर शुभ होता है॥
अब संकटमें दुष्टकूटादिकोंका दान कहते हैं-दूजा बारमा कूट होयतो तांबा सोनाको देके
विवाह करणा-और ६। ८ होयतो गौमिथुनका दान देके विवाह करणा॥ और ९। ५
होयतो रूप्यकांसी देके विवाह करणा॥ और एकनाडीमें होयतो गौ सुवर्ण वस्त्र
अन्नादिक बहुत दान करके विवाह करणा॥९॥

भूर्वर्णैक्यवरोत्तमेथवशभक्ष्येऽर्द्धद्वयंमित्रयोःखेवैराशनकेधरारिव
शकेथोसद्वयोरग्नयः॥ मित्रेतच्छकलंत्वथातिसुहृदोर्वेदास्त्रयोमि
त्रयोरेकःस्याद्विपतःस्वभावगुणयोर्द्वौखमहद्वैरिणोः॥ १०॥

अथगुणविचारंत्रिभिर्वृत्तैराह। तत्रादौवर्णगुणविचारमाह। वर्णैक्यवरोत्तमेभूरेकोगु
णोज्ञेयः वर्णयोरैक्यंयस्मिन्घटिते तद्वर्णैक्यंवरउत्तमोऽस्मिंस्तद्वरोत्तमंच उभयत्रापिएके
कोगुणोज्ञेयः अर्थाद्धीनवरेगुणाभावः। उक्तंचज्योतिर्निबंधे "एकोगुणः समवर्णेतथाव

र्णोत्तमेवरे ॥ हीनवर्णे गुणः शून्यंकेप्याहुः सदृशेदलम्" इति । अथवश्यगुणविचारमाह । वशभक्ष्येअर्द्धमेकस्यार्द्धगुणः वशभक्ष्यंयथामनुष्याणांजलजावशा भक्ष्याश्च तत्रअर्द्धगुणो ग्राह्यः । एतत्तुद्विजादौज्ञेयं द्विजातयस्तुकदाचिच्छ्राद्धेपाठीनजातीयमत्स्यभक्षकाभवंति । नसर्वेषाम् । तस्माद्वधूवरजातिं विचार्ययोजनीयम् हीनजातौशून्यंयतः खर्वेराशनकेइत्य स्मिन्नेवश्लोकेउक्तत्वात् एवमेवसिंहस्यसर्वेवश्याः भक्ष्याश्चभवंति । तत्रमनुष्याः वैर भक्ष्यं वृश्चिकस्तुवैरी अन्येवशभक्ष्यम् अथमित्रयोः परस्परंसुहृदोः द्वयंगुणद्वयंज्ञेयं । तत्र विचारः । स्वजातौमित्रत्वंप्रकटं मनुष्याणांमेपवृषाश्वमृगैः सहामित्रत्वं तत्रहीनजातीयानां पशवोवशभक्ष्यं तत्र द्वंगुणः अन्यत्रद्वयम् । अथअरिवशकेधरा एकोगुणः अरिवशकंयथा मनुष्याणांवृश्चिकः सिंहवृश्चिकयोर्नित्यंवैरम् वृश्चिकदष्टः सिंहोमरणमाप्नोतीतिलोकेप्र सिद्धम् तस्मादत्रगुणाभावः । प्रथमंवशभक्षणे अन्यज्जनादित्युक्तम् तस्मात्सुबुद्धिभिर्वि चार्यवक्तव्यम् । ममात्रवश्यविचारणेबुद्धिरेवंस्फुरिता अत्रयद्विरुक्तंतद्बुधैः शोधनीयम् । ननुवश्यभक्षणेकौप्यौनवश्योहरेरित्येवोक्तम् । त्वयाकथमुक्तंसिंहस्यमनुष्यावैरिभक्ष्यामि ति।सत्यं।तच्छ्लोकोक्तलक्षणंसर्वसामान्यमस्ति।अतएवोक्तंग्रंथकर्त्रा अन्यज्जनादिति।सिंह स्तुनरगजादिमतापिमारणेऽत्युत्सुकः अन्येषांमारणेउदासीनः असदृशत्वात् । उक्तंच "वैरवश्येगुणाभावो द्वयोः सख्येगुणद्वयम् । वशवैरेगुणश्चैकोवशभक्ष्येगुणार्द्धकम्" इति । अथतारागुणविचारमाह । सद्वयोः उभयतः सत्तारयोः सतोः अत्रयः त्रयोगुणाः । एतदुक्तंभवति । भेगण्यैकहृतेइत्यनेन प्रकारेणउभयतोपियदिसत्तारेभवत स्तदात्रयोगुणइत्यर्थः । मिश्रेतच्छकलमिति । मिश्रेएकतः शुभातारा एकतः अशुभा एवंविधेमिश्रेसति तच्छकलंतेषांत्रयाणांशकलं सार्द्धेकोगुणइत्यर्थः । अन्यथागुणाभावइत्यर्थात्सिद्धम् । उक्तंच "एकतोलभ्यतेताराशुभाचैवाशुभान्यतः ॥ त दासार्द्धोगुणश्चैकस्ताराशुद्धौमिथस्त्रयः ॥ उभयोर्नशुभातारातदाशून्यंसमादिशेत्" ॥ अथयोनिगुणविचारमाह । अतिसुहृदोर्वेदाश्चत्वारोगुणाः मित्रयोस्त्रयः द्विषतोर्वै रिणोरेकः स्वभावगुणयोर्द्वौ महद्वैरिणोः संशून्यंगुणः स्यात् । एवंपंचप्रकारे णयोनिगुणाः । अस्याविवेकः अष्टाविंशतिनक्षत्राणांअश्वादयःसर्वाश्चतुर्दशयोनयः तत्र सिंहेभमहिषाश्वमित्यादियदुक्तं तन्महद्वैरं तत्रापिमहद्वैरेमहिषाश्वं वानरमेषकम् एतद्द्वय मुदासीनं स्वभावगुणं परस्परघाताभावात् । अयैकयोनिषु अतिमित्रत्वंज्ञेयम् एकयोनिष्व पिगजयोः श्वानयोः मार्जारयोः व्याघ्रयोः सिंहयोः एकयोनित्वेपिनामित्रत्वं परस्परकलह कारणात् एतद्युग्मपंचकंस्वभावगुणम् एतद्युग्मपंचकंनुमहद्वैरस्थं महिषाश्वंवानरमेषम् ए तद्द्वयमित्येतद्युग्मसप्तकंस्वभावगुणं व्याघ्रस्तुकपोतुरुनकुलेपुउदासीनः सिंहोप्येषुएवउदा सीनः तथाएतौव्याघ्रसिंहौ अन्येषांवैरिणौ कपिमार्जारयोर्वैरं श्वमेषयोः मैत्रं गोमहि ष्योर्मैत्रमुंदुरुसर्पयोर्वैरम् एवंशत्रुमित्रादिकम् उदासीनत्वंचान्यच।यदुक्ततद्गुणाज्ञातव्याः। औदासिन्ये स्वभावगुणवत्गुणद्वयम् उदासीनानांगुणद्वयापेक्षाकास्वयास्वभावगुणं

मद्विपार्श्वेमेपवानेरचऔदासीन्यंदृश्यते तस्मादेतद्द्वयम् उदासीनेगुणग्रहणंकर्तव्यमित्यर्थो ज्ञायते । उक्तंच "महावैरेचवैरे च स्वभावेचयथाक्रमम् ॥ मैत्रेचैवातिमैत्रेचखेंदुद्वित्रि चतुर्गुणाः" इति ॥ १० ॥

भा०–जो वर उत्तमवर्णका होय अथवा दोनोंका एक वर्ण होवे तो गुण एक १ होय ॥ और वर हीनवर्णका होयतो गुण नहीं होय॥ अथ वश्यगुणविचारः॥ जो एकका वश्य और दूसराका भक्ष्य होयतो अर्द्ध गुण होय ॥ और दोनु मित्र होवे तो गुण २ होय ॥ और शत्रुवश्य होयतो एक गुण होय ॥

अथ तारागुणविचारः ॥

जो दोनोंकी शुभतारा होय तो तीन ३ गुण होय ॥ और एककी शुभ और एककी अशुभ होयतो डेढ १॥ गुण होय ॥ अथ योनिगुणविचारः ॥ दोनोंके अत्यंतमित्रतासे ४ चार गुण होय और मित्रतासे तीन गुण होय ॥ और दोनोंके वैर होयतो १ गुण होय ॥ और स्वभाव गुणसे २ गुण होय ॥ और दोनुमहद्वैरी होयतो ० गुण होय ॥ १० ॥

एकेशोभयमित्रयोःशरमिता अर्द्धसमारातिकेचत्वारः सममित्रके रिपुहितेभूमिद्व्युदासेत्रयः ॥ नादेवोमनुजावधूरिहरसास्तद्वैपरी त्येशराःपट्साम्येस्वपपूरुषःसुरवधूस्त्रैककोन्यत्रखम् ॥ ११ ॥

अथखेचरगुणविचारमाह । एकः ईशोयस्मिन्तदेकेशम् उभयत्रमित्रेयस्मिन्तदुभ यमित्रम् एकेशंचउभयमित्रंचएकेशोभयमित्रे तयोः शरमिताः पंचगुणाग्राह्याः उभय त्रापिपंचपंचग्राह्याइत्यर्थः । अर्द्धसमारातिकेसमः उदासीनः अरातिः शत्रुः एवंयस्मि न्मेलनेतत्समारातिकं तत्रअर्द्धमेकस्यार्द्धगुणाः स्युः । रिपुहितेअरिसुहृदिभूमिः एकः द्व्युदासेत्रयः द्वौउदासीनौयस्मिन् तत्रत्रयोगुणाः अनुक्तेगुणाभावः । उक्तंच " यत्रैका धिपतित्वेचमित्रत्वेगुणपंचकं ॥ चत्वारः सममित्रेचद्वयोःसाम्येत्रयोगुणाः ॥ मित्रवैरे गुणश्चैकः समवैरेगुणार्द्धकम् ॥ परस्परंखेटवैरेगुणः शून्यंसमादिशेत्" इति । अथगुण विचारमाह । नादेवइति । यत्रनरोदेवगणः वधूर्मनुजामनुष्यगणाभवति । इहरसाः पट्गुणाग्राह्याः तद्वैपरीत्येतयोर्वैपरीत्यंतद्वैपरीत्यंतस्मिन् शरमिताः पंचगुणाग्राह्याः एतदु क्तंभवतियत्रनरोमनुष्यगणः वधूर्देवगणा अत्रपंचगुणाग्राह्याइत्यर्थः । पट्साम्येगणसाम्ये पट्गुणाग्राह्याः यत्रअस्त्रपः पूरुषः दैत्यगणः पुरुषः सुरवधूर्देवगणास्त्रीभवतितत्रैकः एकगुणोग्राह्यः अन्यत्रउक्तादन्यत्रखंशून्यंस्यात् ॥ ११ ॥

अथ खेचरगुणविचारः ॥

भा०–दोनोंका स्वामी एक होय अथवा परस्पर मित्रता होवे तो पांच५ गुण होय ॥और समशत्रू होवेतो अर्द्धगुण होय ॥ और शत्रुमित्रसे १ गुण होय ॥ और परस्पर समतासे तीन ३ गुण होय ॥ अनुक्तमें गुण नहीं होता है ॥

अथ गणगुणविचारः ॥

भा०-जो पुरुष देवगणका और कन्या मनुष्यगणकी होयतो ६ गुण होय ॥ विपरीतसे पांचगुण ५ होय ॥ समगणसे ६ गुण होय ॥ और राक्षसगणका पुरुष होय ने कन्या देवगणकी होयतो एक गुण होय ॥ अन्यथा शून्य गुण होय ॥ ११ ॥

दुष्कूटेयदियोनिमैत्रमबलादूरंतदांभोधयोनोचेत्खंत्वनयोर्यदैकमिहभूर्भांघ्र्यैक्यकेखंगुणः ॥ सत्कूटेवरदूरताभरिपुतापड्भिन्नराश्यैकभेपंचान्यत्रसुकूटकेचगिरयोथोनाडिभेदेगजाः ॥ १२ ॥ ॥

इति श्रीमुहूर्तमार्तंडेविवाहप्रकरणेघटितंसमाप्तम् ॥

अथकूटेगुणविचारमाह । दुष्कूटेद्विर्द्वादशादौसतियदियोनिमैत्रमबलादूरंस्त्रीदूरंस्यात् तदांभोधयश्चत्वारोगुणाग्राह्याः नोचेद्यदियोनिमैत्रमबलादूरंनस्यात्तदाखंशून्यंगुणःस्यात्। अनयोर्योनिमैत्रस्त्रीदूरयोर्मध्ये यत्रएकंस्यात् इहभूरेकोगुणः भांघ्र्यैक्यकेनक्षत्रैक्यचरणेखंशून्यंगुणोग्राह्यः। अथसत्कूटेसति यदिवरदूरताभरिपुताऽभयोर्वैरं योनिवैरंचस्यात् तदारसाः षड्गुणा ग्राह्याः भिन्नराश्यैकभेपंचभिन्नराशिश्च एकभत्वं च अत्रपंचगुणाग्राह्याः इतरेतिसुकूटेगिरयः सप्तगुणाग्राह्याः । अथनाडीविचारमाह । अथोनाडीति । नाडिभेदेगजाः अष्टौगुणाग्राह्याः । अनुक्तेगुणाभावः ॥ इतिमुहूर्तमार्तंडघटितम् ॥ १२ ॥

अथ कूटगुणविचारः ॥

भा०-और जो कूट २ । १२ होय ने योनीकी मित्रता होय और स्त्रीदूर होयतो ४ चार गुण होय ॥ और योनिकी मित्रता ने स्त्रीदूर नहीं होयतो ० शून्यगुण होय ॥ और जो योनिमित्र और स्त्रीदूरमेंसे एक होयतो एकगुण होय ॥ और दोनोंके एकनक्षत्रका एक पाद होयतो शून्य० गुण होय ॥ और जो सत्कूट होवे ने वर दूर होय और नक्षत्रकी शत्रुता होय ने दोनोंकी योनिमें वेर होयतो ६ गुण होय ॥ और दोनोंकी भिन्नराशि होवे ने नक्षत्र एक होयतो ५ पांच गुण होय ॥ और शेष सत्कूट होयतो सात ७ गुण होय ॥

अथ नाडीविचारः ॥

भा०-भिन्ननाडीसे अष्ट ८ गुण होय ॥ और अनुक्त होवेतो गुणबी नहीं ॥ १२ ॥

स्त्रीणामष्टमवर्षतस्त्रिपुनृणांचीर्णव्रतानामयुक्ष्वब्देष्वत्रचराधमाययुगयोर्मार्गेविवाहःशुभः ॥ ज्येष्ठंपूर्वजयोस्त्यजेद्धिमरुचिंज्ञेज्योनखेटान्वितंयन्मासादिजनुर्भवंप्रथमकेगर्भंत्यजेन्नानुजे ॥ १३ ॥

अथस्त्रीणांविवाहकालमाह । स्त्रीणामष्टमवर्षतःसकाशात्त्रिपुवर्षेषुविवाहःशुभः स्यात् । अष्टमनवमदशमेषुशुभःस्यादित्यर्थः । तथाचसंवर्तः " अष्टवर्षाभवेद्गौरीनववर्षा चरोहिणी । दशवर्षाभवेत्कन्याद्वादशेवृषलीमता ॥ गौरीदानान्नाकलोकेवैकुंठेरोहिणींद

दत्। कन्यादानाद्ब्रह्मलोकेरौरवंतुरजस्वलाम्" इति ॥ रजस्वलेतिवृषलीपर्यायः। तथाच कारिकायामुक्तम् "षडब्दमध्येनोद्वाह्याकन्यावर्षद्वयंयतः॥सोमोभुंक्तेततस्तद्वद्गंधर्वश्चत थानलः" इति। अस्यवाक्यस्यसहायिनीश्रुतिरपि "सोमःप्रथमोविविदे" इत्युपक्रम्य सोमोददद्गंधर्वायगंधर्वोददग्नयेइत्यंता। नन्वस्यविरोधोब्रह्मपुराणेगौतमीमाहात्म्येभानु तीर्थवर्णनेविष्टिभानुसंवादेदृश्यते विष्टिभानुरुवाच"चतुर्थाद्वत्सरादूर्ध्वंयावन्नदशमात्ययः। तावद्विवाहःकन्यायाःपित्राकार्यःप्रयत्नतः ॥"इति। सत्यम्। अत्रपुराणवाक्यंशूद्रादिविषयं श्रौतस्मार्तंब्राह्मणादिविषयमित्यविरोधः। सप्तमवर्षविषमत्वान्नारदादिभिःस्त्रीविवाहेनांगी कृतम् तस्माच्छास्त्रतत्त्ववेदिनाआचार्येणसर्ववर्णानामविरुद्धमेवोक्तम्। स्त्रीणामष्टमवर्षत स्त्रिष्विति । कथितकालादूर्ध्वंकदाचिद्वरालाभनिमित्तादौसप्तमवर्षेपुद्वादशचतुर्दशषोडशे ष्वपिविवाहोग्रंथांतरेउक्तः । कालनिर्णयदीपिकाविवरणेस्वयंवरार्थकालद्वयमुक्तम् । जी वत्पितृकायाऋतौवर्षत्रयानंतरंस्वयंवरकालः अदातृकायाअपिऋतौवर्षत्रयानंतरंस्वयं वरकालः। अदातृकायाइत्येतत्सर्ववर्णसाधारणं। कन्याप्रदातारःकालनिर्णयदीपिकायामु क्ताः "पितापितामहोभ्रातामाताबंधुर्यदानहि। ऋतौवर्षत्रयादूर्ध्वंकन्याकुर्यात्स्वयंवरम्॥" इति। बौधायनोप्याह "वर्षाणित्रीण्यृतुमतीकांक्षेतपितृशासनं ॥ ततश्चतुर्थेवर्षेतुविंदेतसदृ शंपतिम्" इति। अथपुंसांविवाहकालमाह। नृणांचीर्णव्रतानां कृतविसर्गाणां अयुग्मे ष्वविषमेषु अब्देषुवर्षेषु विवाहःशुभःस्यात्। विशेषतउक्तवर्षेषुकर्तव्यइत्याह। अत्रराध माघयुगयोः अत्रविषमवर्षेषु राधोवैशाखः माघःप्रसिद्धः अनयोर्युगेयुगुळे राधयुगंवैशा खज्येष्ठौ माघयुगं माघफाल्गुनावित्यर्थः। मार्गेमार्गशीर्षेविवाहःशुभःस्यात्। एतेपंचमा साःबहुसंमताःएषुज्येष्ठंज्येष्ठमासंपूर्वजयोःप्रथमजातयोःद्वयोस्त्यजेत् । अर्थादेकतरेज्ये ष्ठेसतिनत्यजेत्। दोषांतरमाह। हिमरुचिंचंद्रं ज्ञेज्योनखेटान्वितंबुधगुरुरहितान्यग्रहयु क्तं पापग्रहयुक्तं शुद्धाणां अन्यतमयुक्तंत्यजेत् अनिष्टफलश्रवणात् "मासाद्यंजनिसंभवम्" इति। स्पष्टव्यप्रकरणोक्तंप्रसंगादस्यविशेषनिर्णयमाह । जन्ममासादिनिरूपणार्थम् । नारदः "नजन्ममासेनक्षत्रेनजन्मदिवसेपिवा। आद्यगर्भेसुतस्यापिदुहितुर्वाकरग्रहः" इति॥ १३॥

अब कन्याका विवाहकाल कहते हैं ॥

भा०-कन्याके विवाह आठमें वर्षमें वा नवमें वर्षमें वा दशमें वर्षमें करणा। पुरुषके व्रत समाप्त होनेसे विषमवर्षमें विवाह करणा ॥ और वैशाख-माघ-ज्येष्ठ-फाल्गुन-मार्गशीर्ष ए मास विवाहमें श्रेष्ठ हैं ॥ जो वर कन्या दोनों प्रथमसंतानका होय तो ज्येष्ठमासमें विवाह नहीं करणा। और एक ज्येष्ठ होयतो ज्येष्ठमास अशुभ नहीं है-और जो चंद्रमा बुधविना दुजे ग्रहोंसे संयुक्त होयतो अशुभ है ॥ और प्रथमसंतानके विवाहमें जन्ममासादिकोंको नहीं लेणा ॥ दुजे संतानके दोष नहीं है ॥ १३ ॥

मूलांत्यार्कमघास्थिरेंद्वनिलयुङ्मैत्रांविवाहेशुभंपा
पत्यक्तमनिंदुभुक्खलयुतंभोग्यंचविद्धंचभम् ॥

विश्वेंद्वोर्यममित्रयोर्द्विकभयोः पैत्र्यर्क्षहर्योर्मिथो
त्यार्यम्णोःपुनरब्जपोर्वरुणभस्वात्योरुभाहस्तयोः ॥ १४ ॥

अथ विवाहनक्षत्राणिसवेधान्याह । मूलांत्यार्केति ॥ मूलंप्रसिद्धम् अंत्यंरेवती अर्को हस्तः मघाप्रसिद्धा स्थिराणिरोहिण्युत्तरात्रयम्इंदुमृगः अनिलंस्वाती एभिःसहितंमैत्रमनुराधा विवाहेशुभंशुभफलदम् । अथएतेपूक्तेपुनियमाह । पापत्यक्तमसत् अनिंदुभुक् चंद्रभुक्तंनशुभम् एतदुक्तंभवति । पापग्रहत्यक्तंनक्षत्रंचंद्रभुक्तिरहितंनशुभंस्यात् । खलयुक्तंपापग्रहयुक्तंभोग्यंविद्धंनशुभंस्यात् । अथवेधमाहविश्वेंद्वोः उत्तरामृगयोः यममित्रयोः भरण्यनुराधयोः द्विकभयोः कस्यभेकभेद्वेचतेकभेचाद्विकभेरोहिण्यभिजितौतयोः पैत्र्यर्क्षहर्योः मघाश्रवणयोःमिथःपरस्परम् अंत्यार्यम्णोःरेवत्युत्तराफाल्गुन्योः पुनरब्जपोः पुनर्वसुमूलयोः वरुणभस्वात्योः शततारकास्वात्योःउभाहस्तयोः उत्तराभाद्रपदाहस्तयोः मिथः परस्परंवेधः स्यादित्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ १४ ॥

अब विवाहनक्षत्रोंको कहते हैं ॥

भा०-मू०रे०ह०म०स्थिर-मृ०स्वा०अनुराधा-ये नक्षत्र शुभ हैं ॥ और जो नक्षत्र पापग्रहसे मुक्त होय अर्थात् पापग्रहने छोडा होय वह अशुभ है ॥ और चंद्रमाने नही भोगा होयतो अशुभ है और पापयुक्त होय और पापभोग्य होय वा विद्ध होयतो अशुभ है ॥

अथ वेधविचारः ॥

भा०-उत्तरा और मृगके परस्पर वेध होय ॥ ऐसेही भरणीके और अनुराधाके रोहिणी अभिजितके-मघाश्रवणके-रेवती उत्तराफाल्गुनीके-पुनर्वसुमूलके-शतभिषास्वातीके उत्तराभाद्रपदा हस्तके-वेध है ॥ १४ ॥

वेधोयंकरपीडनेनिगदितोनान्येपुतेपुस्मृतोवेधः सप्तशलाककेशिवदिशःकाशानवाद्यैर्युते ॥ वेधोऽत्यादिमयोर्द्विकत्रिमितयोरंघ्र्यो मिथःसद्ग्रहैर्विद्धेभेचरणंत्यजेत्खलखगैःसर्वंत्विहांघ्रिक्वचित् १५

अथकर्मविशेषेणवेधनिर्णयमाह। वेधोयमिति।अयंवेधःकरपीडनेविवाहेपूर्वमुनिभिर्निगदितः । नान्येपुअन्येपुशुभकर्मसुअयंवेधोनोक्तइत्यर्थः । तेपुविवाहान्यकर्मसुसप्तशलाककेस्मृतः किंभूतेसप्तशलाककेचक्रे शिवदिशःईशान्याःसकाशात् काशानवाद्यैर्युते कृशानुर्देवतायस्येतिकाशानवंकृत्तिकासाआद्यायेषांताभिर्तैर्युते ईशान्यादिमदक्षिणंकृत्तिकादिनक्षत्रयुक्तइत्यर्थः । विवाहादत्तसर्वकर्मसुसप्तशलाकाचक्रेवेधोऽवलोकनीयइति । अथपादवेधमाह । वेधोंत्यादिमयोरिति । अंत्यादिमयोः चतुर्थप्रथमयोः द्विकत्रिमितयोः द्वितीयतृतीययोः अंघ्र्योश्चरणयोः मिथः परस्परंवेधः स्यात् । अथास्यनिर्णयमाहासद्ग्रहैःशुभग्रहैःभेनक्षत्रेविद्धेसतिचरणंत्यजेत् खलखगैः पापग्रहैः विद्धेसतिसर्वनक्षत्रंत्यजेदित्यर्थः ।

अथसंधिदोषमाह । षडिति । ऋतुसंधितः वसंतादिऋतुप्रवृत्तेः षट्षष्टिः षड्भिरधिकाषष्टिः ६६ घटीनांषट्षष्टिस्त्याज्येत्यर्थः । ऋतुप्रवृत्तिलक्षणंरत्नमालायाम् " मृगादिराशिद्वयभानुभोगात्षडर्तवः स्युः शिशिरोवसंतः । ग्रीष्मश्चवर्षाचशरच्चतद्वद्धेमंतनामाकथितोत्रषष्ठः" इति । तिथिभयुक्संधौतिथिनक्षत्रयोगानांसंधौद्विनाड्यौपृथक्द्वेद्वेघटिकेत्याज्ये अथपूर्वमुक्तंग्रहजनिग्रांतोद्ववंसूतकमिति । तत्रग्रहणसूतकलक्षणमाह । ग्रहादिति । ग्रहात्ग्रहणतः सकाशात्उपरितत्पादैस्तच्चरणैः ग्रहपादैः त्रिवेदषडिभान् ३ । ४ । ६ । ८ दिवसान्त्यजेत् । एतदुक्तंभवति "पादैकमात्रग्रहणेत्रीन्दिवसान्त्यजेत् अर्धग्रहणेचतुरोदिवसान्त्यजेत् त्रिपादग्रहणेषट्दिवसान्त्यजेत्सर्वग्रहणेअष्टदिवसान्त्यजेत्" प्राग्ग्रहणात् प्राक्प्रथमः अर्द्धितान्त्रिवेदादीन्दिवसान्त्यजेत् एतदुक्तंभवति। पादग्रहणेत्रयाणामर्द्धं तद्यथापादग्रहणेग्रहणात्पूर्वसार्द्धंकदिवसं ९० नवतिघटिकास्त्याज्याः अर्द्धं ग्रहणेचतुर्णामर्द्धम् द्वौदिवसौ पादत्रयग्रहणेषण्णामर्द्धंत्रीन्दिवसान्सर्वग्रहणेअष्टानामर्द्धंचतुरोदिवसान्ग्रहणात्पूर्वंत्यजेत्"उपरागोग्रहोराहुग्रस्तेत्विंदौचपूष्णिच " इत्यमरः ॥ शार्ङ्गीयविवाहपटले " सर्वग्रासेदिनान्यष्टौशुभकार्येषुवर्जयेत् ॥ त्रिभागोनेषट्दिवसानर्द्धग्रासेचतुर्दिनम् ॥ चतुर्थांशेत्रिरात्रंतुग्रहणेचंद्रसूर्ययोः " इति । अत्राप्यंतरालेतुपातोज्ञेयः । तथाचार्ष्टिषेणः " ग्रहणात्रिदिनंपूर्वंपरतोदिनसप्तकमि"तिसर्वग्रहणविषयम् । ज्योतिःप्रकाशेपि " खग्रासेसर्वपादोनेखंडाध्यल्पेतुवासराः । गजाश्वेष्वब्धिरामाब्जेनेष्टाः स्युः प्राग्दलेगृहाः । " इति । अथोत्पातवर्ज्यकालमाह । उत्पातेत्र्यहमिति । उत्पातेभूकंपनिर्घातमहोल्कानिपातादिके अत्र्यहंमत्रिमितानामह्नांसमाहारः अह्यहंसप्ताहमित्यर्थः । उत्पातेजातेसतिसप्ताहंशुभकर्मणित्यजेदित्यर्थः । दोषांतरमाह । उद्गमंचशिखिनः शिखिनः केतोः उद्गममुदयंत्यजेत् यावत्केतूदयस्तावन्मंगलंनकुर्यादित्यर्थः । तथाचार्ष्टिषेणः " परंसप्ताहमुत्पातेत्यजेत्केतूदयेशुभम्" इति भद्राकालमाह । राकाष्टमीप्राग्दलेविट्स्यात् । राकापौर्णिमा अष्टमीप्रसिद्धा अनयोस्तिथ्योः प्राग्दलेपूर्वार्द्धे विट्विष्टिः स्यात् । कृतरुद्रयोः प्रांत्येकृतंचतुर्थीरुद्रएकादशीअनयोः प्रांत्येविट्स्यात् । एतद्भद्राचतुष्टयमबहुलेशुक्लपक्षेस्यात् । कृष्णेनिरेकेष्विह उक्तेषुतिथिषुनिरेकेषुएकरहितेषुकृष्णेकृष्णपक्षेविट्स्यात् । भद्रापवादः शार्ङ्गीयविवाहपटलेदूषितोतःकारणान्नोक्तः ॥ १८ ॥

अब संधिदोषको कहते हैं-

भा०-ऋतुसंधिकी ६६ घडियों अशुभहै ॥ तिथिनक्षत्रयोगोंके संधीकी दो घडी अशुभहै ॥ पादग्रहण होयतो पीछेके तीनदिन अशुभहै ॥ और अर्द्धग्रास होय तो चार दिन पीछेके अशुभहै ॥ और त्रिपादहोयतो छदिन ६ पीछेसे अशुभहै । और संपूर्ण ग्रास होयतो आठदिन पीछेका त्याज्यहै ॥ और पादग्रासादिकोंके पूर्वका आधादिन त्याज्यहै ॥ जैसे पादग्रासमे दिन १ ॥ पूर्वका अशुभहै ऐसे सर्वत्र समझलेणा ॥ और उत्पातसे होय तो ऊपरके सातदिन अशुभहै । औरकेतुदीखेजहांतक अशुभहोय ॥ १८ ॥

अब भद्राको कहते हैं ॥

भा०-शुक्लपक्षमें अष्टमी पूर्णिमाको ८। १५ पूर्वार्ध भद्रा होताहै ॥ शुक्लपक्षमें चतुर्थी एकादशीको परार्द्ध भद्रा होताहै ॥ और कृष्णपक्षका ७ । १४ पूर्वार्द्ध और ३। १० । को परार्द्ध होताहै ॥ १८ ॥

सार्पेंद्रांतिमभात्ततोऽब्धिघटिकंपूर्णांततोऽध्यर्द्धकंकीटांत्यालिविरामतः कुघटिकंगंडांतमूर्ध्वाधरम् ॥ सावैशूव्यहगाख्ययोगविरतौभंतत्रचंडायुधंदुर्योगेदिनभाच्चसाभिजिदयुग्भेर्कस्तदैकार्गलः॥१९

अथगंडांतलक्षणमाह । सार्पेंद्रांतिमभेति । सार्पमाश्लेषा इंद्रोज्येष्ठा अंतिमभंरेवती एषामंतः तस्मात्कालात्प्राक्परंपूर्वापरतः अब्धिघटिकंगंडांतकंस्यात् । अब्धयश्चतस्रोघटिकायस्मिन्नित्यब्धिघटिकं चतुर्घटिकमित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । उक्तनक्षत्रात्पूर्वतो घटिकाद्वयं परतोघटिकाद्वयं एवंघटिकाचतुष्टयंनक्षत्रगंडांतम् । अथतिथिगंडांतमाह । पूर्णांततोऽध्यर्द्धकम् पूर्णापंचमीदशमीपूर्णिमातासामंततः अध्यर्द्धकं द्विघटिकंगंडांतं पूर्वापरतः स्यात् । अथलग्नगंडांतमाह । कीटांत्यालिविरामतः कुघटिकं कीटःकर्कटकः अंत्योमीनः अलिर्वृश्चिकः एषांविरामोवसानंतस्मात्कुघटिकं प्रागर्द्धघटिका। परतोर्द्धघटिका एवमेकघटिकंलग्नगंडांतंस्यात् । अथचंडायुधमाह । सावेइति । साःसाध्ययोगः वैवैधृतिः शूःशूलः व्यव्यतीपातः हहर्षणः गगंडः एतदाख्ययोगानां विरतिरवसानंतत्रयद्भंनक्षत्रंतस्माच्चंडायुधंस्यात् । चंडंप्रचंडंमहत् एवंविधमायुधंस्यात् । आयुधंघातकंस्यात् । तस्मात्तन्नक्षत्रवर्ज्यमित्यर्थः । अथैकार्गलमाह । दुर्योगेदिनभादिति । विष्कंभातिगंडशूलगंडव्याघातवज्रव्यतीपातपरिघवैधृतयोनवदुर्योगाः एषामन्यतमेसतिदिनभाद्दिननक्षत्रात्साभिजिदयुग्मेअभिजितासहअयुग्मेविषमनक्षत्रेयदार्कः सूर्योभवतितदाएकार्गलःस्यात् । एकाअर्गलाशुभावरोधिनीयस्मिन्नित्येकार्गलः शुभफलावरोधकइत्यर्थः ॥ १९ ॥

अब गण्डांतको कहते हैं ॥

भा०-आश्ले० ज्ये० रे०इन्हीं नक्षत्रोंके पूर्वापरकी दोयदोय घडियें मिलके ४ घडी अंतकी नक्षत्र गंडांत होय ॥ और ५ । १० । १५ । इन्हीं तिथियोंके अंतकी २ घडी पूर्वापरकी तिथिगण्डांत है ॥ और ४ । १२ । ८ । इन्हीलग्नोंके अंतकी पूर्वापरकी १ घडी लग्नगण्डांत होय ॥

अबचंडायुध कहते हैं ॥

भा०-साध्य-वैधृति-शूल-व्यतीपात-हर्षण-गण्डइन्हीं योगोंके अंतका नक्षत्र चण्डायुध है सो वह चंडायुधाख्य नक्षत्र त्याज्य है ॥

अब एकार्गल कहते हैं ॥

भा०-विष्कंभ, अतिगण्ड-शूल-गण्ड-व्याघात-वज्र-व्यतीपात-परिघ-वैधृत योगोंमेंसे कोई योग होय और दिननक्षत्रसे अभिजित्सहित विषमनक्षत्रपर सूर्य होवेतो एकार्गल-योग होय ॥ यह एकार्गल त्याज्य है ॥ १९ ॥

सूर्याद्यामदलंदिवैवनिगमद्व्यश्वीपुनागात्रिषट्संख्याकंकुलिकंदिवेंद्र रविदिङ्नागर्तुवेदद्विकम् ॥ व्येकंतन्निशिषोडशांशमपरेतिथ्यंश मुञ्जंतितैःकालंकंटकमैनिघंटममरेज्यज्ञास्फुजिद्भ्यःक्रमात् २० ॥

अथवारदोषमाह । सूर्यादिति । सूर्यात्सकाशाद्वारेषुक्रमेणनिगमादिकंयामदलंयामार्द्धंमुञ्जंतित्यजंतिः मुनयइतिशेषः । निगममितंरवौ सप्तमितंसोमे अश्विनौद्वौतन्मितं भौमे इषुमितंबुधे नागाष्टौतन्मितंगुरौ त्रिमितंशुक्रे षण्मितंशनौ एतद्यामदलंदिवैवउज्झंतिनरात्रौ । अथकुलिकादीनाह । इनादौसूर्यादौवारेदिवाइंद्रादिकंषोडशांशंदिनमानस्यषोडशांशोग्राह्यः तेनगण्यास्तेषोडशांशाग्राह्याइत्यर्थः । तंकुलिकमुञ्जंति अपरेतिथ्यंशंपंचदशांशंकुलिकमुञ्जंति तन्निशितद्रात्रौचव्येकमेकरहितचंद्रादिकंषोडशांशंपंचदशांशमुञ्जंति । तद्यथा " रवौदिवाइंद्रमितंचतुर्दशं तद्रात्रौत्रयोदशं सोमेदिवाद्वादशं तद्रात्रौएकादशम् " इत्यादि । अथतैरेवइंद्रादिभिर्मुहूर्तैः अमरेज्यज्ञास्फुजिद्भ्यःसकाशात् क्रमात्कालंकंटकम्ऐनिघंटम् इनस्यापत्यंपुमानैनिःयमःतस्यघंटोयमघंटइत्यर्थः।तमुञ्जंति । एतदुक्तंभवति । अमरेज्योगुरुः तस्मात्सकाशात्तैरेवइंद्रादिभिर्मुहूर्तैःकालमुञ्जंति ज्ञाद्बुधात्तैरेवेंद्रादिभिःकंटकम्आस्फुजिच्छुक्रःतस्मात्सकाशात्तैरेवेंद्रादिभिर्मुहूर्तैरेनिघंटंयमघंटमुञ्जंति ॥ २० ॥

वारदोषाः- अब वारदोषको कहते हैं ॥

भा०- सूर्यवारके दिन चौथाप्रहरका आधा प्रहर-और चंद्रके दिन ७ मेका-और भौमके दिन २ जेका-बुधके दिन ५ का-गुरुके दिन ८ मेका-शुक्रके दिन ३ का, शनिके दिन छटेका आधाप्रहर दिनमें त्याग करणा ॥

अब कुलिकको कहते हैं ॥

दिनमानके षोडशांशको वा पंचदशांशको मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-सूर्यके दिनमें १४ चवदमा मुहूर्त और रात्रिमें १३ तरमा मुहूर्त कुलिकका है ॥ सोमके दिनमें १२ रात्रिमें ११ कुलिकका मुहूर्त है । भौमके दिनमें १० रात्रिमें ९ मुहूर्त कुलिकका है ॥ बुधके दिनमें ८ रात्रिमें ७ और गुरुके दिनमें ६ रात्रिमें ५ ॥ और शुक्रके दिनमें ४ रात्रिमें ३ शनीके दिनमें २ रात्रिमें १ कुलिक है ॥ सो कुलिक त्याज्य है ॥ और गुरुसे उक्त इंद्रादि मुहूर्त करिके काल होता है ॥ और बुधसे उक्त इंद्रादि मुहूर्तकरिके कंटक, होता है, और शुक्रसे यमघंट होता है यह त्याज्य है ॥ २० ॥

शुक्रेंद्वीज्ययमेषुगोंकरविभूतुल्यामुहूर्तादिवादुष्टाः स्युःकुजनिश्य गोयइतरेसंत्यर्द्धयामादिषु ॥ प्रेक्ष्यःसंप्रातिवृद्धितुर्यचरणेब्रह्माद्विती येऽपमःसूर्याद्याअनुविश्वपाशियमलेंद्वह्यर्कभैर्मृत्युदाः ॥ २१ ॥

अथदुर्मुहूर्तानाह । शुक्रेंद्वीज्येति । शुक्रःप्रसिद्धः इंदुश्चंद्रः ईज्योगुरुः यमःशनिः एपुक्रमेणगोंकरविभूतुल्यामुहूर्तादिवादुष्टाःस्युः दुर्मुहूर्ताइत्यर्थः । कुजनिशिअगःसप्तमोमुहूर्तोदुर्मुहूर्तः।ग्रंथांतरे "अर्यम्णोकेतुहिनकिरणेराक्षसब्राह्म्यसंज्ञौ" इत्यादिबहवोदुर्मुहूर्ता उक्ताः । अत्रस्वल्पाउक्तास्तेषांपरिहारमाह । यइतरेदुर्मुहूर्ताग्रंथांतरेपठितास्तेसर्वेअर्द्धयामादिपुसंति अतोत्रमयानोक्ताः यतअर्द्धयामादीनांत्यागेतेपित्यक्ताःस्युः । किंग्रंथविस्तरेणेतिभावः। एतत्तुसुज्ञाज्ञास्यांति यथारवौचतुर्दशोमुहूर्तोदुर्मुहूर्तः कुलिकोपिचतुर्दशोमुहूर्तः तयोरेकत्रसद्भावइत्यन्येपिविचारगम्याः। नन्वेवंचेत्तर्हिपूर्वंव्यर्थंपठितमेवंतैस्त्वनाधिकाधिकदोपविवक्षयोक्तमितिनदोपः । अथपातसंभवकालमाह । प्रेक्ष्यइति '‐संप्रतिसांप्रतं वृद्धितुर्यचरणेवृद्धियोगस्यचतुर्थचरणे तथाब्रह्माद्वितीये‐ग्वंष्टारिगः२४ णे अपमःक्रांतिःपातोपिलोक्यः ब्रह्मसिद्धांताद्युक्तप्रकारेर्प्यन्द्रश्चखलाश्चतेचन्द्रखलाः सर्वत्रवर्जयेदित्युक्तत्वान्मृत्युयोगमाह । सूर्याद्याःछिवधुसितौचन्द्रशुक्रौ तथासर्येंदुदिभिर्नक्षत्रैःसहमृत्युदाःस्युः।अनुअनुराधा. तथाअब्जश्चंद्रोऽत्ये अगुःराहुःसुखगश्चतुश्विनी.इंद्सेन:.‐ांकिरणोःयस्येरयंगुःराहुः"तमोगुरसुरश्च"इतिबृहज्जातकेराहुनामानि। तथाअष्टमाःकुजशुभाःकुजश्चशुभाश्चतेतथा शुक्रस्तृतीयइतिस्पष्टार्थः । एतेप्रत्येकमुक्तस्थानगाःशुचेशोकायभवंति । अथइष्टानाह । लाभइति । लाभेएकादशेसर्वखगाः तथा सौम्याःशुभग्रहाः आखिलगानिंद्यंविनासर्वस्थानगाः तथाखलाःक्रूरास्त्र्यष्टारिगास्तृतीयाष्टषष्ठगाः तत्रअष्टमेभौमोनिंदितः तंविनापापाअष्टमाग्राह्याः चंद्रस्त्वपंचुधने तृतीयचतुर्थद्वितीयेचंद्रः एतेप्रत्येकंश्रियैलक्ष्म्यैभवंति । श्रीकारकाइत्यर्थः । एवंशुभाशुभग्रहानुक्त्वातत्रविशेषमाह । अंशभदृगेट्अष्टारिगः सन्मृत्यवेस्यात् अंशोनवांशः भंलग्नंदृक्दृक्काणः एषामिट्स्वामी नवांशस्वामी लग्नस्वामी दृक्काणस्वामी एतेप्रत्येकमष्टषष्ठगाः मृत्युहेतवो भवंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

कन्यातौक्षिकशत्रुगेहगभृगुःषष्ठोपिनोभंगकृद्भौमोमृत्युगतोपिशत्रु शशिनोर्गेहस्थितोवार्कगः ॥ शुक्लेंत्यारिविधुःसुवर्गदृगितःस्वोजो युजीज्येतनौशुक्रेवाशुभदोथकंटकनिजांशेज्येक्षितःसग्रहः ॥२५॥

अथकतिचिद्दोषाणामपवादमाह । तत्रप्रथमंभृगुषष्ठापवादमाह । कन्यातौक्षिकेति ।' कन्याप्रसिद्धा शुक्रस्यनीचं तौक्षिकोधनुर्धरः शत्रुगेहंपूर्वोक्तं "भृगुभुवःशशिसूर्यौ" इति तत्र रवेगृहंसिंहः इंदोर्गृहंकर्कः एषांकन्यादीनामन्यतमगेहगतोभृगुःषष्ठोपिनोभंगकृत्स्यात्। लग्नभंगकरोनभवतीत्यर्थः । तथाचकश्यपः ॥ " नीचगेतुतुरीयेवाशत्रुक्षेत्रगतेपिवा । भृगुषष्ठोद्भवोदोषोनास्तीत्यत्रनसंशयः ॥" अथकुजाष्टमदोषापवादमाह । भौमोमृत्युग तोपिशत्रुशशिनोर्गेहस्थितोयदिभवति । वाइत्यथवा अर्कगःअस्तंगतोपियदिभवति तदानोभंगकृत्स्यात्।अस्यशत्रुर्बुधः। कुजस्यविदरिरितिप्रागुक्तस्तस्यगृहंकन्यामिथुनंच। शशिगृहंकर्कटस्तस्यनीचं एषामन्यतमस्थोस्तंगतोवा अष्टमगतोपिवालग्नभंगकरोनभवं तीत्यर्थः ॥ अस्तगेनीचगेभौमेशत्रुक्षेत्रगतेपिवा ॥ कुजाष्टमोद्भवोदोषोनकिंचिदवशिष्य तइति ॥ अथद्वादशषष्ठचंद्रापवादमाह । शुक्लेति । शुक्लेशुक्लपक्षेत्यारिविधुःद्वादशः षष्ठश्चंद्रःसुवर्गदृगितः वर्गाश्चदृशश्चवर्गदृशःशोभनानांवर्गदृशःसुवर्गदृशः ताइतः प्राप्तः सुवर्गदृगितः शुभवर्गेशुभदृष्टियुक्तइत्यर्थः । एवंविधोविधुः शुभदःस्यात् । कस्मिन्सति इज्येगुरौशुक्रेवातनौलग्नेसति। कथंभूतेगुरौ स्वोजोयुजि सुतरांओजः स्वोजः उत्कृष्टमलंते नयुनक्तीतिस्वोजोयुक्तस्मिन्स्वोजोयुजि अतिबलिष्ठेसतीत्यर्थः।शुक्रस्याप्येतद्विशेषणं। एतदुक्तंभवति। बलिष्ठेगुरौशुक्रेवालग्नस्थेसतिशुक्लपक्षेचंद्रमाः सुवर्गदृष्टिसहितः यदिभवति तदाद्वादशषष्ठगोपिशुभदइतिभंगकरोनस्यात् अन्यथान । मुहूर्तदर्पणे " कवौगुरौवाबलि भिस्थितेतनौशुभेनदृष्टःशुभवर्गगःशशी ॥ विवर्धमानःशुभकृच्चनाशुभंकरोतितिष्ठन्नपिरिःफ षष्ठयोः" इति। अथसग्रहचंद्रदोषापवादमाह। सग्रहःग्रहेणग्रहाभ्यांग्रहैर्वासहवर्तमानःसग्रहः बुधगुरुवर्ज्यअन्यग्रहयुक्तइत्यर्थः । यतःपूर्वमुक्तम्" हिमरुचिर्ज्ञेज्योनखेटान्वितम्" इति। एवंविधःसग्रहोविधुःकेंद्रनिजवर्गेज्येक्षितःसन्शुभदःस्यात् । केंद्रंप्रसिद्धम् निजवर्गोनि जांशःस्तत्रवर्तमानोइज्यःतेनईक्षितःअवलोकितःसग्रहःचंद्रमाःशुभदः भंगकरोनस्यात् । उक्तंच " गुरुःस्वकीयवर्गस्थोबलवान्कंटकाश्रितः । पश्यन्सग्रहशीतांशुंतद्दोषंविलयंन येत्" इति ॥ २५ ॥

और छटेस्थानका दोष नहीं करे ॥ और चंद्रमाको स्ववर्गगत गुरु देखता होय तो ग्रहयुक्त चंद्रका दोष नहीं होय ॥ २५ ॥

दोषाणांशतमिंदुजःशतयुगंशुक्रोगुरुर्घातयेल्लक्षंकंटककोणगोंगमिनचंद्रौजस्विपातादिकान् ॥ भंगायेविबलानतेत्रसफलाःसंध्यंशतुल्योफलःस्याद्भावांशसमोग्रहोखिलफलःसंध्यूर्ध्वगःस्यात्परः॥२६॥

अथसामान्यदोषापवादमाह। दोषाणामिति। कंटककोणगःकेंद्रकोणगः इंदुजोबुधोदोषाणांशतंघातयेत् तत्स्थः १, ४, ५, ७, ९, १०, शुक्रःदोषाणांशतयुगंद्विशतंघातयेत् तत्स्थः १, ४, ५, ७, ९, १०, बृहस्पतिःदोषाणांलक्षंघातयेत् । अपवादांतरमाह । अंगंलग्नमिनचंद्रौजस्विपातादिकान्घातयेत् इनचंद्रयोःसूर्यचंद्रयोः ओजोबलमस्यास्तीतिइनचंद्रौजस्वि एवंविधंलग्नंपातादिकान् घातयेत्।उक्तंचवसिष्ठेन " एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रकर्तर्युदयादिदोषाः। नश्यंतिचंद्रार्कबलोपपन्नेलग्नेयथार्काभ्युदयेंधकारः" इति। अथदोषापवादभंगमाह। भंगाइति। येभंगादोषभंगाविबलागतबलानिर्बलास्तेत्रदोषभंगविषयेसफलानभवंति । दोषभंगसमर्थानभवंतीत्यर्थः । तस्माद्दोषभंगकर्तावलंविचार्यदोषभंगमादिशेदितिभावः । उक्तंच "सामान्येनोदितादोषाभंगास्तेषांतुतद्विदः। यदितेबलहीनाःस्युःप्रध्वंसाभावतांययुः"।अथभावशुद्धिमाह।संध्यंशतुल्योफलइति।संध्यंशतुल्यःसंधिभागसमानोग्रहोऽफलःस्यात् सदसत्फलदोनभवति । भावांशतुल्योग्रहोखिलफलदःस्यात् संपूर्णफलदोभवति । अर्थान्मध्येअनुपातात्फलंवेद्यम् । विशेषफलमाह । संध्यूर्ध्वगःस्यात्परइति।संध्यूर्ध्वगःसंध्यंशाधिकोग्रहःपरः स्यात् । परभावफलदःस्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अब सामान्यदोषोंका अपवाद कहते हैं ॥

भा०-केंद्रमें और त्रिकोणमें १ । ४ । ७ । १० । ९ । ५ । बुध होयतो एकशत १०० दोषोंका नाश करे ॥ और उक्तस्थानोंमें शुक्र होयतो द्विशत २०० दोषोंका नाश करते हैं ॥ और उक्तस्थानोंमें गुरु होवेतो लक्ष दोष नष्ट होते हैं ॥ अब दूसरा अपवाद कहते हैं ॥ यदि लग्न सूर्यचंद्रसे बलवान् होय तो पातादिकदोष नष्ट होते हैं ॥ और दोषभंगकरणेवाला ग्रह निर्बल होयतो दोषभंग नही करता है ॥ अथभावशुद्धिः ॥ जो ग्रहसंधिके अंशतुल्य होयतो निष्फल होता है ॥ और भावके अंशतुल्य होयतो संपूर्ण फल देता है ॥ और संधिके उपर होयतो द्वितीयभावका फल देवै है॥ २६

भागाःस्युर्नतनाडिकारसहतास्तद्धीनयुक्प्राक्परे सूर्यःखंसरसंसुकथितवल्लग्नंसपड्भमदः ॥ व्यस्ताभ्रत्रिलवोऽथदृक्च्युतउभौयोकुदृग्घ्नोपृथग्लग्नेचांबुनितेसपट्तनुमुखाःसंधिद्वियोगोर्धितः॥

पाठांतरं-व्यस्ताभ्रारिलवोथभूच्युतइमौभूयोंगपातालयोःक्षेप्यौपट्
तनुतःससंधयइमेपङ्भान्विताःस्युःपरे ॥ २७ ॥

संध्यंशतुल्यइत्याद्युक्तंतत्रकेतेसंधयःकेतेभावाइत्यपेक्षायांतत्साधनंकिंचित्स्थूलमंकेन वृत्तेनाह।भागाःस्युरिति।नतनाडिकारसहताभागाःस्युः । नतसाधनंजातकपद्धतावुक्तं "रात्रेःशेषमितंयुतंदिनदलेनाह्नोगतंशेषकंविश्लेष्यंखलुपूर्वपश्चिमनतं त्रिंशच्च्युतंचोन्न तम्" इति एतदुक्तंभवति सूर्येष्टकालाभ्यामिष्टकालंसाधयित्वानतंचसाधयित्वात दिष्टकालभवंनतंषड्गुणंनतभागाःस्युरित्यर्थः । प्राक्पश्चिमेनतेनक्रमेणतद्धीनयुक्सूर्यः तैर्भागैर्न्यूनयुक्पूर्वनतेसतिन्यूनःपश्चिमनतेसतियुक्युक्तः तत्कालिकःसूर्यःखंस्यात् । दश मभावः स्यादित्यर्थः । तत्खंदशमभावं सरसंषड्राशियुक्तंसत्सुखंचतुर्थभावःस्यात् क थितवल्लग्नंप्रोक्तवल्लग्नंज्ञेयम् । तत्सषड्भं षड्राशियुक्तंसत्मदःसप्तमभावः स्यात् । एवं भावचतुष्टयंसाधयित्वाअंतर्भावसाधनमाह व्यस्ताभ्रत्रिलवइति । विगतः अस्तः सप्तमभा वोयस्मात्तत्व्यस्तंतच्चतदभ्रंच व्यस्ताभ्रंसप्तमभावरहितदशमभावइत्यर्थः।तस्यत्रिलवो राश्यादिकोग्राह्यः अयदकूच्युतःद्विपातितःकार्यः एतौचभौकेवलत्रिवलदकूच्युतत्रिलवौपृ थक्पृथक्कुदग्नौसंतौपृथक्पृथक्लग्नेअंबुनिचयोज्यौ।अयमर्थः। कुघ्नःत्रिलवोलग्नेयोज्यः सद्वितीयभावोभवति।दग्नोलग्नेयोजितःतृतीयभावोभवति।अयदकूच्युतः त्रिलवःकुघ्नःअं बुनिपूर्वसाधितेचतुर्थभावेयोजितः पंचमभावोभवति । तत्रैव दग्नोऽम्बुनियोजितःषष्ठभावो भवति । तेषडनंतरसाधिताभावाः षड्राशिसहिताःकार्याःतेतुसप्तमाद्याः । लग्नंषड्भं मदइतियावत् । तेतुलग्नमुखालग्नादयोभावाःस्युः । अथसंधिसाधनमाह । संधिर्द्वि योगोर्द्धितइति । द्वयोर्भावयोर्योगःअर्धितःसंधिःस्यादितिस्पष्टम् । अथपाठांतरस्य व्याख्या । व्यस्तेति । सप्तमभावरहितस्यदशमभावस्यअरिलवः षड्भावोरा श्यादिकः सपृथक्पृथक् भूच्युतःएकस्मात्पतितः इमौउभौ भूयःवारंवारं अंगपाताल योःप्रथमचतुर्थभावयोःक्षेप्यौ तनुतःलग्नात् ससंधयःसंधिसहिताःषड्भावाःस्युः । इमे भावाः षड्भावान्विताःपरेससंधयोभावाःस्युः । एवंभावसंधिसाधनंकृत्वासंध्यंशतुल्योऽ फलइतिप्रागुक्तंग्रहफलंविचार्यम् ।अंतरेअनुपातः " भावसंध्यंतरेणासंखेटसंध्यंतरात् फ लम्"इतिजातकपद्धतेः"इति।एतत्स्थूलभावानयनं सूक्ष्मंतुजातकपद्धतावगंतव्यम्.२७

अब संधिसहित भावसाधन कहते हैं ॥

भा०-सूर्य इष्टकालसे इष्टकालको बनाके नतको बना लेनी-फेर इष्टकालसे हुईभई नतको छछगुणी करणी-तब नतभाग होता है-फेर पूर्वनत होयतो उनसे सूर्यको न्यून करणा-और पश्चिमनत होयतो युक्त करणा । जिससे दशमभाव होय-और दशममेंछराशि जोडे तो चतुर्थभाव होय । और उक्तरीतीसेही लग्न करणा-लग्नमें ६ राशि जोडेतो सप्तम होय । और दशममेंसे सप्तमको निकालना और उनका राश्यादित्रिलव लेना फिर एक जागा त्रिलवको दोयसे निकालना-फेर एकगुणा त्रिलवको लग्नमें जोडनेसे

द्वितीय भाव होय-और छगुणा त्रिलवको लग्नमें जोडनेसे तृतीय भाव होय ॥ और दृक्च्युत त्रिलवको कुग्नकरके चोथाभावमें जोडनेसे पंचमभाव होय ॥ और दृग्नको चोथे भावमें जोडनेसे षष्ठ भाव होय ॥ और लग्नादि छ भावोंमें छराशि जोडनेसे सप्तमादि छ-भाव होय ॥

अथ संधिः ।

भा०-दोय भावोंको भेला करिके आदा करणेसे संधि होय; यहस्थूल साधन है-सूक्ष्म साधन जातक पद्धतीमें देखणा ॥ २७ ॥

इंदोर्वाहरिजाद्व्ययस्वगतयोःस्यात्क्रूरयोः कर्तरीस्वेवक्र्यंत्यऋजु र्महत्यथगुरौरिःफेशुभेवातनौ ॥स्वेब्जेसौम्यखगेपिवागुरुभृगुज्ञैःकेंद्रकोणेषुवाचेत्स्तःकर्तरिकारकौदिविचरौनीचास्थितौसानहि॥२८॥

अथकर्तरीदोषलक्षणंसापवादंवृत्तेकेनाह । इंदोर्वेति । इंदोश्चंद्रात्सकाशात् वाइत्यथवा हरिजाल्लग्नात्सकाशात् व्ययस्वगतयोः व्ययोद्वादशंस्वंद्वितीयंतदुभयत्रगतयोः क्रूरयोः पापग्रहयोःसतोःकर्तरीस्यात् । अथमहाकर्तरीलक्षणमाह । स्वेद्वितीयेस्थितः क्रूरःयदिवक्रीस्यात् अंत्येद्वादशेस्थितःक्रूरोऋजुर्मार्गगामीस्यात् तदामहतीकर्तरी स्यात् । एवंकर्तरीलक्षणमुक्त्वातद्भंगमाह । गुरौरिःफेप्रांत्येसतिसाकर्तरीनस्यादेवेत्येको भंगः । वाइत्यथवा शुभेगृहेबुधगुरुशुक्राणामन्यतमेतनौलग्नेसतिसानेतिद्वितीयोभंगः।स्वे द्वितीयेअब्जेचंद्रेसतिसानेतितृतीयोभंगः । वाइत्यथवा सौम्यखगेद्वितीयेसतिसानेतिच तुर्थोभंगः । वाइत्यथवा केंद्र १, ४, ७, १० त्रिकोणेषु ५, ९ भृगुविदीज्यैःशुक्रबुधगुरवःतैःसद्भिः।कालाचेतिसप्तम्यर्थेतृतीया।साकर्तरीनस्यादेवेतिपंचमोभंगः।वाइत्य थवा कर्तरिकारकौक्रूरौदिविचरौनीचस्थितौयदास्यातांतदासानस्यादितिषष्ठोभंगः । हिअवधारणे ॥ २८ ॥

अब सापवादकर्त्तरीदोषका लक्षणको कहते हैं ॥

भा०-लग्नसे वा चंद्रसे २ । १२ दुजे बारमें पापग्रह होयतो कर्तरीयोग होय ॥ और द्वितीयस्थानमें क्रूरग्रह वक्र होके होय-द्वादशमें पापग्रह मार्गी होके होवैतो महाकर्तरी होय ॥

लग्नंसेतांतिथियैर्हृद्दिभदृग्वेदर्तुभूशेषकैरोगाग्नीनहरात्ययास्त्यजरुजंरात्र्यर्कमौंजीपुच ॥ अग्निंभौमगृहद्युपुद्युशनिसेवेंदुष्विनंहारमीज्यारोतिष्वपरंविवाहसितवित्संध्यासुहीनेतनौ ॥ २९ ॥

अथपंचकदोषंसापवादमाह । लग्नमिति । लग्नमिष्टलग्नं सेततिथि इतागताऽसौतिथिश्च इततिथिःगततिथिः तयासहवर्तमानंसेततिथि ग्रैर्हृत्नवभक्तंकार्यं इभदृग्वेदर्तुभूशेषकैः इभाअष्टौ दृशौद्वे वेदाश्चत्वारः ऋतवःषट् भूरेकः एतन्मितैःशेषकैःकृत्वाक्रमेणरोगाग्नीनहरात्ययाःस्युः । रोगःप्रसिद्धः अग्निःप्रसिद्धः इनोराजा "राजाधिपःपतिःस्वामीनाथःपरिवृढःप्रभुः ॥ ईश्वरोविभुरीशानोभर्त्तेंद्रइनईशिता" इतिधनंजयः । हरश्चौरः अत्ययो मृत्युः एतेपंचकाःस्युरित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । लग्नंशुक्लप्रतिपदादिगततिथियुक्तंकृत्वानवभिर्हृत्वा अष्टशेषेरोगः द्विशेषेअग्निः चतुःशेषेराजा षट्शेषेचौरः एकशेषेमृत्युः । अथैतेकुत्रवर्ज्याइत्याह । रात्र्यर्कमौंजीपुरुजंत्यज रात्रौ अर्केआदित्यवारे मौंज्यां रुजंत्यज । भौमादयःप्रसिद्धास्तेषु द्युशनिसेवेंदुपुइनंत्यज द्युर्दिवा शनिःशनिवारः सेवास्वामिसेवनं इंदुःसोमवारः एषुइनंराजानंराजपंचकंत्यज । ईज्यारेतिषुहरंत्यच चौरंत्यज ईज्योगुरुवारः आरोभौमवारः इतिर्गतिर्यात्रेतियावत् आसुचौरंत्यजेत्यर्थः । विवाहसितवित्संध्यासुअपरमुर्वरितं मृत्युमित्यर्थः । विवाहः प्रसिद्धः सितःशुक्रवारः वित्बुधवारः संध्यासंध्याकालः आसुमृत्युंत्यजेति । अस्यापवादमाह । कस्मिन्सति तनौलग्ने हीनेहीनबलेसति बलिष्ठलग्नेसतिएषांकिमपिनबाधाइत्यर्थः । तथाचज्योतिःप्रकाशे "रोगंचौरंत्यजेद्रात्रौदिवाराजाग्निपंचकम् । उभयोःसंध्ययोर्मृत्युमन्यकालेननिंदितम्" इति । "तत्रापियत्रलग्नंचेद्बलाढ्यंतच्चनिष्फलम्" इति । बलंजातकाज्ज्ञेयं । लघुजातके "अधिपयुतोदृष्टोवाबुधगुरुनिरीक्षितश्चयोराशिः । सभवतिबलवान्नयदायुक्तोदृष्टोपिवाशेषैः" इत्यादि २९

अथ सापवादपंचकदोषको कहते हैं ॥

भा०—शुक्लपक्षकी एकमसे गततिथोंको लग्नमें जोडके नवका भाग देनेसे शेष जो ८ । २ । ४ । ६ । १ रहे तो रोग, अग्नि, राज और मृत्यु-संज्ञक बाण क्रमसे होते हैं ॥ रात्रिमें—आदित्यवारमें—मौंजीमें रोगबाण नहीं लेणा—और भौमवारमें—दिनमें—गृहमें अग्निबाण त्याज्य है—शनिवारमें—दिनमें—नोकरीमें चंद्रके दिनमें राजबाण त्याज्य है ॥ गुरुवारमें—भौमवारमें—यात्रामें चौरबाण त्याज्य है ॥ विवाहमें—शुक्रवारमें—बुधवारमें—संध्याकालमें मृत्युबाणको त्याग करणा—जो लग्न बलवान होय तो दोष नहीं होय—जो लग्न निर्बल होयतो उक्तकालमें त्याग करणा ॥ २९ ॥

जन्मर्क्षोदयतोमृतीतदधिपौतद्राश्ययेतल्लवस्तद्रंचांगगमंतक्रत्खलु नचेत्तत्स्वामिमित्रैकता ॥ शस्तोंशोघटभीरुयुग्मधनुषांविज्ञास्तभांशौतथाचंद्राःपुण्ययुतौमृतींवितनुतोदैन्यंचहीनौजसः ॥ ३० ॥

अथभवनांशयोः शुद्धिंसापवादमाह । जन्मर्क्षेति । जन्मर्क्षोदयतः जन्मराशिजन्म लग्नाभ्यांसकाशात् तृतीयेअष्टमभवनेयौतदधिपौतयोर्मृत्युभवनयोः स्वामिनौयेचतद्गाः मृत्युभवनगताः स्युः तेषांअंशोनवांशःअंगगोलग्नगतः चपरंतेषांभंराशिः अंगगंलग्न गतंसत्तदाखलुनिश्चयेनअंतकृत्मरणकृत्स्यात् । तदाकदा चेद्यदितत्स्वामिमित्रैक तानस्यात् । तयोर्जन्ममृत्युभवनयोःस्वामिनौतत्स्वामिनौतयोः । अथवायमर्थः । तयोर्जन्मनिधनभयोःस्वामिनौतत्स्वामिनौतयोर्यदिमित्रैकतानस्यात् । मित्रंचएकश्च मित्रैकौमित्रैकयोर्भावोमित्रैकतासाचेन्नस्यात् ।· अनेनसर्वस्योक्तस्यसार्थकताभवति । यदितयोर्मित्रतास्यात् । अथवा एकतास्यात्तदानायंदोषइत्यर्थसिद्धम् । वसिष्ठः "य स्याष्टलग्नेतदधीश्वरेवाराशौतदीशेथविलग्नगेवा।समृत्युमाप्नोतितदामनोजव्हिनेत्रभालांब कवह्निनेव" इति।अन्यच्च"जन्मर्क्षजन्मलग्नाभ्यांरंध्रेशावष्टमौचयौ । विलग्नसंस्थितानेतां स्तद्राश्यंशानपित्यजेत्" इति । चूडामणौ "लग्नंव्यलिवृषंत्याज्यमष्टमंसर्वकर्मसु । तत्रा प्येकेशवास्त्येवततस्तन्नैवदोषकृत् ॥ नदोषोष्टमलग्नस्ययदिजन्मेशरंध्रपौ।सुहृदौचेत्तदा कार्येमंगलंमुनयोविदुः" इति। चतुर्थद्वादशभवनयोःदोषोनात्रोक्तः। यत् "चतुर्थद्वादशं लग्नंशस्तंयदिगुणान्वितम्" इति। पूर्वाचार्यमतंहृदिधृत्वासगुणमेवांगीकृतम् तत्पुरस्ताद्व क्ष्यति । नचतनुंपंचेष्टखेटोनितांतनुंलग्नमिष्टाश्चतेखेटाश्चइष्टखेटाःपंचचतेइष्टखेटाश्चपंचे ष्टखेटाःइष्टग्रहैः पंचभिःशुभदैः इष्टैरूनितंहीनंलग्नंचेद्वेदवर्गोनितमिति सगुणस्यैवांगी कारात् किंव्यर्थविस्तरेणेतिभावः । अंशशुद्धिमाह । शस्तोंशइति । घटयुग्मभीरुधनु षांअंशःशस्तःस्यात् घटस्तुला युग्मंमिथुनं भीरुःकन्या धनुःप्रसिद्धम् एषामंशोनवां शःप्रशस्तःस्यात् । तत्रापिविशेषमाह । विज्ञास्तभांशाविति । विगतःज्ञोबुधोयेभ्यस्ते विज्ञाःतेचतेअस्ताश्चतेषांभांशौराशिनवांशौमृतिंवितनुतः। अर्थादस्तमितस्यापिबुधस्यभां शौदोषकरौनभवतः। तथाचंद्रापुण्ययुतौ चंद्रेणपापग्रहेणवायुक्तौभांशौमृतिमरणंवितनुतः कुरुतः वधूवरयोरितिशेषः । हीनौजसोनिर्बलस्यभांशौदैन्यंदीनतांवितनुतः ॥ ३० ॥

अब भवनांशकी शुद्धिको सापवाद कहते हैं ॥

भा०-जन्मसे वा जन्मराशिसे आठमा ८ स्थान वा उन्होंके स्वामी वा आठमे रहणे-वाले ग्रह-इन्होंके नवांशका लग्न होय वा इन्होंकी राशि लग्नमें होयतो मृत्यु करै-और जो जन्मलग्न और मृत्युभवनके स्वामीयोंके मित्रता और एकता नहीं होय तो मृत्यु करै॥ अर्थात् मित्रता वा एकता होयतो दोष नहीं होय । और ७ । ६ । ३ । ९ इन्होंका नवांश श्रेष्ठ होय-और बुधविना अस्तग्रहोंकी राशि और नवांश लग्नमें होयतोभी मृत्यु करै॥ अर्थात् अस्तबुधकी राशि नवांश लग्नमें होयतो दोष नहीं होय ॥ और चंद्रपापग्रहोंसे युक्त लग्न और नवांश होवे तो मृत्यु देवै-और निर्बलग्रहके लग्न और नवांश होयतो दीनता करै ॥ ३० ॥

नोवर्गोत्तमतोविनांतिमलवंदद्याच्चरक्षेंचरंचंद्रेतौलिमृगास्यगेनच तनुंपंचेष्टखेटोनिताम् ॥ मेषादिष्वजनक्रतौलिककुलीराद्यानवांशाः क्रमादिष्टात्पूर्वनवांशकादशहतात्र्याप्तालवाद्यातनुः ॥ ३१ ॥

अथविशेषांतरमाह । नोवर्गोत्तमतइति । वर्गोत्तमतःवर्गोत्तमेनविनाअंतिमलवंचरम नवांशंनोदद्यात् यल्लग्नेसएवनवांशोवर्गोत्तमः तथाचरक्षेचरलग्नेचरंनवांशंनोदद्यात् कस्मिन्सति चंद्रेतौलिमृगास्यगेतुलामकरगेसति एतच्चत्रयंयोगेनोदद्यादित्यर्थः । अत्र चरचतुष्टयमध्येचंद्रेतौलिमृगास्यगेइत्येवोक्तं तन्मेषकर्कटयोर्विवाहनक्षत्राभावात् तथात नुंलग्नंपंचेष्टखेटोनितांनोदद्यात् यत्रलग्नेपंचइष्टग्रहाःनभवंतितल्लग्नंनदेयमित्यर्थः । अथेष्ट नवांशाल्लग्नसाधनमाह । तत्रतावन्मेषादिषुआद्यांशानाह । मेषादिष्विति । मेषादिष्वज नक्रतौलिककुलीराद्यानवांशाःक्रमेणोक्ताः । तद्यथा मेषेअजाद्याःमेषाद्याः वृषेनक्राद्या मकराद्याः मिथुनेतौलिकाद्याःतुलाद्याः कर्कटेकुलीराद्याःकर्कटाद्याः एवंपुनः सिंहेमेषा द्याः कन्यायांमकराद्याः तुलायांतुलाद्याः वृश्चिकेकर्काद्याः धनर्धनुषिमेषाद्याःमकरेम कराद्याः कुंभेतुलाद्याः मीनेकर्काद्याः नवांशाउक्ताइत्यर्थः । इष्टादंशात्पूर्वनवांशकाः ग तांशाःदशहताःदशगुणिताः त्र्याप्ताःत्रिभिर्हृताः लवाद्याभागाद्याः तनुःलग्नंस्यात् । अ त्रोदाहरणम् इष्टलग्नेमेषः तत्रमेषादिकाअंशाःप्रवर्तंते इष्टांशःकन्यांशः आद्यात्पञ्चःपूर्वन वांशकाःपंच ५ एतेदशहताः ५० त्र्याप्ताःलवादिफलंलब्धं १६, ४० इष्टलग्नसहितंराश्या दि १६, ४० ॥ ३१ ॥

और विशेष कहते हैं ॥

भा०–वर्गोत्तम विना अंत्य नवांश नहीं देणा । और चरराशिका लग्नमें चरनवांश नहीं देणा–और चंद्रमा तुल और मकरका होय और जिस लग्नमें पांच ग्रह अच्छे न होयतो वह लग्न नहीं लेणा-अब मेषादिमें आद्यनवांशोंको कहते हैं-मेषमें मेषादिक ॥ वृषमें मकरादिक॥ मिथुनमें तुलादिक ॥ कर्कमें कर्कादिक ॥ ऐसें फेर सिंहमें मेषादिक सर्वत्र जाणो.इष्ट-अंशसें पूर्वनवांशको १० दशसे गुणके तीन ३ का भाग देणा तब अंशादिक लग्न होय ॥ जैसें इष्टलग्न मेष है–तहां मेषादिक अंश होते हैं–इष्टांश कन्यांश वहां पूर्वनवांश ५ पांच भया, पांचकी दशगुण किया तो ५० पंचाश भया फेर तीनका भाग दिया तो लब्ध लवादिक १६ । १४ भया–यह इष्टलग्नसहित राश्यादिक होते हैं ॥ ३१ ॥

लग्नांशौस्वपटग्युतौनृसुखदौवान्योन्यपाव्येक्षितौताभ्यांसतमकौ तथैवयुवतेर्नोचेत्तयोर्मृत्युदौ ॥ द्विभेकोनविलग्नकेरविसितज्ञेंद्वार्कि जीवासृजोहोरेशाद्युपतेःखलेह्निसलजानेष्टाशुभेमध्यमा ॥ ३२ ॥

अथोदयास्तशुद्धिमाह । लग्नांशाविति । लग्नांशौलग्ननवांशौ स्वपटग्युतौस्व

स्वपतिनादृष्टौयुतौवासंतौ नृसुखदौ वरस्यसुखदौस्याताम्। वाइत्यथवा अन्योन्यपादृष्टौक्षितौ अन्योन्यपतिनाआढचौईक्षितौवासंतौनृसुखदौस्याताम्। इत्युदयशुद्धिमुक्त्वाअस्तशुद्धिमाह। ताभ्यांसप्तमकौतथैवेति। ताभ्यांलग्नांशाभ्यांसकाशात्सप्तमकौसप्तमलग्नतदंशौ तथैवेतिपूर्ववत्स्वपदृग्युतौ युवतेःकन्यायाःसुखदौस्यातां वाइत्यथवा तौसप्तमलग्नसप्तांशकौ अन्योन्यपादृष्टेक्षितौयुवतेःसुखदौस्याताम् नोचेत् एवंचेसन्नस्यात्तदातयौर्मृत्युदौस्यातांक्रमेण। अथेष्टकालेहोरासाधनमाह। द्विघ्नेइति। अर्कोनविलग्नेकेद्विघ्नेकृतेसतिद्युपतेःसकाशात्होरेशाभवंति। तेषांगणनाक्रममाह। तेकेहोरेशाः रविसितज्ञेंद्वार्किजीवासृजःरविःप्रसिद्धः सितःशुक्रः ज्ञोबुधःइंदुश्चंद्रःआर्किःशनिःजीवोगुरुः असृङ्मंगलः खलेह्निपापवारेखलजाहोरानेष्टा शुभेमध्यमास्यात्। अर्थाच्छुभहोराशुभवारेशुभतरा पापवारेमध्यमास्यात्। अत्रोदाहरणं गुरुवारेइष्टार्कः१, २५, ८ इष्टलग्नं४, १०, ०, इदंअर्कोनं २, १४, ५२ इदंद्विगुण से २९, ४४ ऊर्ध्वांकसमानागताहोराश्चतस्रः वर्तमानापंचमीहोरा सागणनाक्रमेणद्युपतेर्गुरोः सकाशाद्गणनीया जीवासृजादिगणनयाबुधहोरावर्तना ॥ ३२ ॥

अब उदयास्तशुद्धिको कहते हैं ॥

भा०-लग्न और लग्ननवांश अपने स्वामीसे दृष्ट होय वा युक्त होयतो वरको सुख देवै ॥ अथवा अन्योन्यपतिसे युक्त वा दृष्ट होयतो वरको सुख देवे ॥ अस्तशुद्धि कहते हैं-लग्न और नवांशसे सप्तम ७ लग्न और नवांश पूर्ववत् स्वपतिसे दृष्ट वा युक्त होयतो कन्याके सुख होय-और सप्तम लग्न और नवांश अन्योन्यपतिसे दृष्टवा युक्त होयतोभी कन्याके सुख होय ॥

अब इष्टकालमें होरासाधनको कहते हैं ॥

भा०-लग्नसे सूर्यको निकालके द्विगुण करनेसे इन्हीं ग्रहोंकी क्रमसे होरा होय-यह क्रम है सू० बु० चं० श० गु० मं० पापवारमें पापहोरा अशुभ है, शुभमें मध्यम होय ॥ शुभवारमें शुभ होरा अत्यंत शुभ होय ॥ जैसे गुरुवारमें इष्टार्कको १ । २५ । ८ इष्टलग्नसे ४ १० । ० निकाला तो २ । १४ । ५२ भया फेर दूणा किया तो ४ । २९ । ४४ भया फेर गुरुसे गणनेसे बुधहोरा भई ॥ ३२ ॥

लग्नेंद्वोःस्मरगेशुभाशुभखगेस्तश्चाधिमृत्यूततोऽजांगोनाकृतमौर्विकात्खखयमैर्लब्धंयदाब्धीपवः ॥ सन्नस्त्विष्टोच्चनिजांशभेस्तमखिलंपश्येदरित्र्यायगेसूर्यंवाख१० जला४ द्यु१ कोणग ९,५शुभो वाऽजंप्रपश्येन्नतत् ॥ ३३ ॥

अथलग्नेंद्वोःपरमजामित्रग्रहज्ञानार्थमुपायमाह। तावत्तस्यफलमाह। लग्नेंद्वोरिति।

लग्नेंद्वोःस्मरगेसप्तमगेशुभाशुभखगेग्रहेसतितदाआधिमृत्यूस्तः शुभेसतिआधिर्मनस्तापोस्ति अशुभेसतिमृत्युरस्ति तदाकदा यदाततःस्मरगाद्ग्रहात् अब्जांगेनात्चंद्रलग्नेनात्चंद्रा त् सप्तमस्थश्चंद्रोनः लग्नात्सप्तमस्थोलग्नोनइत्यर्थः। तस्मात्कृतमौर्विकात् कृतकलिका त् खखयमैर्द्विशत्याल०वं अब्धीषवः चतुःपंचाशत्स्यात् तदैवआधिमृत्यूस्तः अन्यथाने त्यर्थः।तत्रोदाहरणम् पूर्वकल्पितमिदंलग्नं ४,१०,७तत्सप्तमगोयंकश्चिद्ग्रहः १०, ११,७ अयंलग्नोनः २६ १७अयंकृतमौर्विकः१०,८,१७अस्मात्खखयमैः २००लब्धं५४।अया स्यभंगमाह । सन्निति । सन्सद्ग्रहःस्विष्टोच्चनिजांशभेवर्तमानः अस्तंसप्तमभवनमखिलं पूर्णयदिपश्येत्तदातज्जामित्रंनस्यात् । शोभनश्चासौइष्टश्चस्विष्टःशुभमित्रं स्विष्टश्चउच्चं चनिजश्चस्विष्टोच्चनिजाः अंशश्चभंचअंशभं स्विष्टोच्चनिजानामंशभंतस्मिन्स्विष्टोच्च निजांशभे स्विष्टस्यशुभमित्रस्यअंशेनवांशेभेराशौवावर्तमानः अथवा उच्चस्यांशेभेवावर्त मानः अथवा निजस्यस्वस्यअंशेभेवावर्तमानः सप्तममखिलंपश्येत्तदातन्नेतिषड्भंगाः । वाइत्यथवा अर्केरवौअरित्र्यायगेसतिपष्ठतृतीयैकादशेगेसतितन्नेतित्रयोभंगाः।वाइत्यथवा खजलाद्यकोणगःशुभःअब्जंचंद्रमसंपूर्णंयथास्यात्तथाईक्षेत् तदातन्न खंदशमं जलंचतुर्थं आद्यंलग्नंकोणेनवपंचमेएषामन्यतमंगतोन्यतमः शुभग्रहश्चंद्रमसंनिखिलदृष्ट्यायदिपश्ये त्तदाजामित्रंनस्यादित्यर्थः । एतेपंचभंगाः सर्वेमिलिताश्चतुर्दशभंगाःसंपद्यंते ॥ ३३ ॥

अब यामिजको कहते हैं ॥

भा०-लग्न और चंद्रमासे सातमें ७ शुभग्रह होयतो मनस्ताप होय; और अशुभग्रह होयतो मृत्यु होय । चंद्रसे सातमें होय उनको चंद्रसे निकालना और लग्नसे सातमें होय उनको लग्नसे निकालना फेर उभयकी कला करणी फेर दोसों २०० का भाग देनेसे ५४ चोपन मिलेतो मृत्यु होय; अन्यलग्नसे मृत्यु नहीं होय स्पष्टहै । जिससे उदाहरण नहीं लिखाहै और शुभमित्रके नवांशमें और शुभमित्रके राशिमें रहनेवाला अथवा उच्चस्यांशमें वा राशिमें रहनेवाला अथवा स्वांशमेंवा स्वराशिमें रहनेवाला सातमा भवनको यदि संपूर्णदृष्टिसे देखता होवेतो यामित्रभंग होय ॥ अथवा सूर्य । ६ । ३ । ११ । इन्हों स्थानोंमें होयतोभी यामित्रभंग होय । अथवा शुभग्रह १० । ४ । १ । ९ । ५ । इन्हीं स्थानोंमेंसे कोइसे स्थानमें बैठाभया चंद्रमाको पूर्ण देखता होयतो जामित्रभंग होय । अैसे सब मिलके चतुर्दश प्रकारसे जामित्रका भंग होताहै ॥ ३३ ॥

त्र्यभ्रंकोणमवायुरीनिगुरुभूपुत्राःक्रमात्पूर्णयादृष्ट्यान्येचरणोत्तरंच सकलाःपश्यंतिपूर्णंद्युनम् ॥ भंहोरात्रिलवोनवांशकइनांशास्त्रिशदं शःक्रमाद्वर्गाःसन्शुभजःपरेस्तुसुहृदोनाद्यूनवर्गातनुः ॥ ३४ ॥

अथदृष्टिलक्षणमाह । त्र्यभ्रमिति । त्र्यभ्रंतृतीयदशमं कोणंनवपंचमं अवायुश्चतुर्था ष्टमं एतद्युग्मत्रयंक्रमेणएनिगुरुभूपुत्राःशनिगुरुभौमाःपूर्णयादृष्ट्यापश्यंति । शनिः

त्र्यभ्रं ३, १० गुरुः कोणं ९, ५ भूपुत्रःअवायुः ४, ८ एतेपूर्णयादृष्ट्यापश्यंति। तथाचैतद्युग्मत्रयमन्येग्रहाश्चरणोत्तरंयथास्यात्तथापश्यंति। तद्यथा त्र्यभ्रम् ३,१० एकपादृष्ट्यापश्यंति कोणं ९, ५ द्विपाददृष्ट्या अवायुः ४, ८ त्रिपाददृष्ट्यापश्यंति सकलग्रहाः द्युनंसप्तमंपूर्णंपश्यंति। अथषड्वर्गसाधनंविवक्षुस्तावन्नामान्याह। भंहोरेति। भंगृहं होराराश्यर्द्धं त्रिलवोदृक्काणः नवांशकः प्रसिद्धः इनांशोद्वादशांशः त्रिंशदंशःप्रसिद्धःक्रमादेतेवर्गाःप्रोक्ताः। शुभजः शुभग्रहजोवर्गः सन्शुभः प्रोक्तः। परैः आचार्यैः सुहृदोमित्रस्यवर्गः सन्प्रोक्तः। अब्धिवर्गोनकमंगंचतुर्वर्गोनंलग्नंसत्प्रोक्तम् ॥ ३४ ॥

अब दृष्टीका लक्षण कहते हैं ॥

भा०-शनि तीन दशको ३ । १० । और गुरु ९ । ५ को और भौम ८ । ४ को पूर्ण देखैहैं। और अन्यग्रह ३ । १० । इनको एकपाद देखै और ९ । ५ को द्विपाद देखै- और ४ । ८ । इनको त्रिपाद देखै-और सातमी ७ को संपूर्ण देखैहैं। गृह १ होरा २ दृक्काण ३ नवांश ४ द्वादशांश ५ त्रिंशांश ६ यह छ वर्ग हैं। शुभग्रहका वर्ग शुभ होताहै और कोइके मतमें मित्रका वर्गभी शुभ होताहै। और चतुर्वर्गोनलग्न शुभ नहीं होय ॥ ३४ ॥

प्रोक्तंप्राग्गृहमोजभेर्कशशिनोर्होरेसमेऽब्जार्कयोर्दृक्केट्प्राक्सुतधर्मपोनवलवःप्रोक्तःस्वतोर्कांशकः ॥ शुक्रज्ञेज्ययमासृजांशरमुनीभार्थेपवोयुग्मभेत्रिंशांशाविपमेतएवगदिताव्यस्ताश्चषड्वर्गकाः॥३५॥

अथैषांसाधनमाह। प्रोक्तमिति। यस्यग्रहस्ययत्गृहंतत्प्राक्प्रोक्तम्। भेशामेषशुक्रबुधमित्यादि। अथहोरासाधनमाह। ओजभेविषमराशौअर्कशशिनोर्होरेक्रमेणभवतः। प्रथमपंचदशभागेषुअर्कस्यहोरा अपरपंचदशभागेषुशशिनश्चंद्रस्यहोरास्यात्। अथसमराशौअब्जार्कयोर्होरेक्रमेणभवतः। प्रथमंपंचदशभागेषुचंद्रस्यहोरा अपरपंचदशभागेषु अर्कस्यहोरास्यात्। अथदृक्काणसाधनमाह। दृक्केडिति। दृक्कोदृक्काणः त्रिविधोदशदशभागात्मकः तस्यईट्ईशः प्राक्सुतधर्मपोज्ञेयः। प्राग्लग्नं सुतः पंचमं धर्मोनवमं तान्पातीतिप्राक्सुतधर्मपः। एतदुक्तंभवति। " प्रथमदृक्काणस्वामीलग्नपतिः द्वितीयदृक्काणस्वामीपंचमपतिः तृतीयदृक्काणस्वामीनवमपतिः स्यात् " इति। नवलवः प्रोक्तः। प्रागेवशस्तोंशइत्यादि। अथद्वादशांशसाधनम्। स्वतोर्कांशकः स्वस्मात् इतिः स्वतः लग्नतइत्यर्थः। अर्कांशकोद्वादशांशोज्ञेयः। तद्यथा राशिभागात्रिंशत् ३० एतेद्वादशभिर्भाजिताः लब्धंसार्द्धभागद्वयं २½ इदंद्वादशांशमानं तदेवगणनीयं सार्द्धभागद्वयंलग्नस्यद्वादशांशः तावदेवतत्पुरस्थस्येति लग्नस्योत्पन्नभागावसानपर्यंतंगणयेत् यस्मिन्राशौविश्रामःतत्स्वामीदशांशनाथः स्यात्। अथत्रिंशांशसाधनं। शुक्रेति। शुक्रः प्रसिद्धः ज्ञोबुधः ईज्योगुरुः यमः शनिः असृक्मंगलः एषांपंचानांक्रमेण शरमुनीभार्थेपवः स्युः। शराः पंच मुनयः सप्त इभाः अष्टौ अर्थाः पंच इषवः पंच एतेभागाः शुक्रादी

नांस्युः । एतद्युग्मभेसमराशौज्ञेयम् । एतदपिलग्नोत्पन्नभागावसानपर्यंतंगणयेत् यत्र विश्रांतिः सत्रिंशांशनाथः विषमेराशौतएवगदितायहाभागाश्चव्यस्ताविलोमाज्ञेयाः इतिषड्वर्गोनिरूपितः ॥ ३५ ॥

अब इन्होंका साधनको कहते हैं ॥

भा०–जिन ग्रहका जो ग्रह होय सो पूर्व कहदिया है।

अब होरा कहते हैं ॥

भा०–विषमराशिके पंद्रह अंशमें तो सूर्यकी होरा होय और पंद्रहसे ऊपर तीसतक चंद्रकी होरा होय–और समराशिके पंचदश अंशमें चंद्रकी होरा होती है और ऊपर तीस ३० तक सूर्यकी होती है ॥

अथ द्रेष्काणः ॥

भा०–दश अंशका एक द्रेष्काण होताहै । अर्थात् राशिका तीन भाग करणेसे प्रथमभागका स्वामी तो लग्नपति होता है–और द्वितीयद्रेष्काणका स्वामी पंचमराशिका पति होता है–और तृतीयद्रेष्काणका स्वामी नवमराशिका पति होता है । और नवांशको प्रथम कहआये हैं–एकराशिका बारा १२ भाग करके क्रमसे द्वादशांशपति होय ॥

अथत्रिंशदंशः ।

सुबोधार्थ त्रिंशांश चक्र है ॥

शु.	बु.	गु.	श.	मं.	समराशौ
५	७	८	५	५	त्रिंशांशेशाः
मं.	श.	गु.	बु.	शु.	विषमराशौ–
५	५	८	७	५	त्रिंशांशेशाः

भा०–समराशिमें पांचअंशतक शुक्र त्रिंशांश होय । ऐसे फेर क्रमसे बुध ७ तक–गुरु ८ तक–शनि ५ तक–भौम ५ तक हैं–विषमराशिमें विपरीत देखना ॥ ३५॥

संक्रांत्यंतरहोद्गतादिनगणादातंभपूर्वोरविर्मेषाद्यातभयुग्युतोयन लवैरात्रोसपड्भःसच ॥ तद्भोग्यांशनिजोदयाहतिखरामाप्तंतथैवा गतोभुक्तांशाकलितेनयुग्विवरगैः कालःस्फुटोभोदयैः ॥ ३६ ॥

अथेष्टकालसाधनंविवक्षुस्तावत्सूर्यसाधनमाह । संक्रांत्यंतरिति । अंतः अंतरालं यत्रअहानिदिनानिसंक्रांतेरंतरहानिसंक्रांत्यंतरहानि तैर्हतोभागितः एवंविधोदिनगणः संक्रांतेः सकाशात् दिनसमूहः तस्माद्यदासंलब्धं समपूर्वोराशिभागकलादिकोरविः स्यात् । किंभूतोरविः मेषात्सकाशात्यातभयुक् गतराशियुक् सूर्यभुक्तराशियुगित्यर्थः । सतात्कालिकोरविः स्यादित्यर्थः । अत्रोदाहरणम् तुलावृश्चिकसंक्रांत्योरंतरदिनानि

अयनलवैर्युक्तःकार्यः । अयनांशाःग्रंथांतरेप्रसिद्धाः " कृताब्धयब्धयूनितेशाकेषष्ट्या साअयनांशका " इति । सःअयनलवयुतोरविः रात्रौरात्रीष्टकालसाधनविषयेसषड् भःकार्यः । षड्राशियुक्तःकार्यः । तद्भोग्यांशनिजोदयाहतिःखरामाप्तकालःस्यात् । तस्यसायनांशस्यरवेःभोग्यांशाः तद्भोग्यांशाश्चनिजोदयाश्चतेषामाहतिः गुणनंतस्याः सकाशात्खरामाप्तंत्रिंशताभक्तंलब्धं सूर्यस्यभोग्यकालः स्यात् । निजोदयाःस्वदेशी यराश्युदयाः तेत्रह्मतुल्यादिभ्योवगंतव्याः । कथंभूतःकालः तथैवांगतोभुक्तांशाक लितेनयुक् तथैवसूर्यस्यभोग्यकालसाधनरीत्या अंगतःलग्नात् भुक्तांशाकलितेनभुक्तां शैर्भुक्तभागैःआकलितेनकालेनयुक्युक्तः । एतदुक्तंभवति इष्टलग्नम्अयनलवयुक्तं कृत्वातद्भुक्तांशैः निजोदयागुणनीयाःत्रिंशताभाज्याःलब्धंलग्नं भुक्तकालःतेनकालेनस रविभुक्तः कालोयुक्तःकार्यइत्यर्थः । पुनःकथंभूतः । विवरगैः भोदयैः युक् विवरं सूर्यलग्नांतरालंतत्रगतैर्भोदयैःराश्युदयैःयुक्युक्तः सपलमयःकालः स्फुटः स्पष्टः इष्ट कालः स्यात् । षष्टिभक्तोघटिकात्मकः स्यादित्यवगंतव्यम् ॥ ३६ ॥

भा०-अब इष्टकाल साधनकी इच्छा करताभया प्रथम सूर्यका साधनकरते हैं-प्रथमतो दिनगणको संक्रांतियोंके अंतरसे भागितकरके उससे लब्ध है सो राश्यादिक रवि होता है उन सूर्यमें मेषादिगत राशियोंको जोडदेणी वह तात्कालिक रवि होता है-उदाहरण-जैसे तुल वृश्चिक संक्रांतिके अंतरके दिन है २९ । ५४ । ० इनकी तुल संक्रांतिके इष्टादि गणनसे ५ । ९ । ० भाग देनेसे लब्धराश्यादिक० । ५ । ५१ । ४५ भया-इनको सूर्य भुक्त राशिसे युक्त किया तो यह ६ । ५ । ५१ । ४५ तात्कालिक रवि भया-इसमें अयनांश जोडना ॥ और रात्रिमें इष्टकाल साधन करे तो राशिमें ६ जोडना-फेर सूर्यके भुक्तांशसे निजोदयको गुणाके ३० भागदेणा लब्ध भुक्तकाल होय इसमें रविकालको युक्त करणे- फेर सूर्य लग्नांतरालमें राश्युदयसे युक्त करणेसे पलमय काल स्पष्ट होता है-फेर ६० भाग देनेसे घटिकात्मक होता है ॥ ३६ ॥

लग्नार्कौयदिचैकभेंशविवरात्स्वीयोदयघ्नाद्दियव्याप्तिःकालइनात्त नुर्यदितनुःसूर्योदयात्प्रागसौ ॥ कुंडेंभःपरिपूरितेसुघटिकामद्धों दयास्तेन्यसेत्स्तुत्वाग्नित्रयवायुगानशुभदापूर्णाग्निपंचस्वथ ॥३७॥

अथेष्टकालसाधनेविशेषमाह । लग्नार्काविति । लग्नार्कौलग्नसूर्यौयदिएकभेस्तः तदा अंशविवरात्लग्नार्कयोर्भागांतरात् स्वीयोदयघ्नात्निजराश्युदयगुणितात् या वियत्व्या प्तिः त्रिंशतालब्धिः सकालः स्यात् इष्टकालः स्यात् । तत्रापिविशेषमाह । इनात्तनु रिति । इनात्सूर्यात्तनुर्लग्नंयदितनुः लघुः स्यात्तदासौइष्टकालःसूर्योदयात्प्राक्पूर्वस्यात् । सोपिषष्ट्याभक्तोघटिकात्मकः स्यादित्यवगंतव्यम् । अथज्ञातंकालंयंत्रैर्विनासाधितुंन शक्यते अतोयंत्राणांमध्येमुख्यस्यघटीयंत्रस्यस्थापनमाह । कुंडेइति । अंभःपरिपूरि

तेउदकपूर्णेकुंडेपात्रेघटिकामज्जनक्षमे । कुंडग्रहणमुत्तानपात्रन्युदासार्थं । तस्मात्कुंडरूप पात्रेउदकपूरितेसुघटिकांपष्टिपलशुद्धांन्यसेत्तांनिक्षिपेत् । कस्मिन्सति अर्द्धोदयेअर्द्धा स्तेच जातेसति । किंकृत्वास्तुत्वा । प्रार्थनाग्रंथांतरेउक्ता "यंत्राणांमुख्यरूपासित्रह्मणानि र्मितेघटि ॥ दंपत्योः शुभकालासिहेतवेभवशोभने " इति ॥ प्रतिष्ठितायांघटिकायांत द्भ्रमनफलमाह । साप्रतिष्ठिताघटीअग्नित्रयवायुगानशुभदास्यात् । अग्नित्रयं आग्नेयादि प्रदक्षिणक्रमेणदिशात्रयं वायुर्वायव्यदिशा इतिदिक्चतुष्टयंप्रतिगतानशुभदा अर्थादन्यादि ग्गतातत्रैवास्थितावाशुभदास्यात् । तथाचोक्तंग्रंथांतरे " संस्तुतैवंघटीतोयेयांदिशंप्रतिग च्छति॥पूर्वाशादिफलंकुर्यात्स्थित्तामध्येधनप्रदा ॥ सौभाग्यंनिर्धनंनार्याअपमृत्युरुजान्वि ता ॥भर्तृप्रियाचवेश्याचमान्याचित्तसुतान्विता॥"इति। एवं गमनफलमुक्त्वापूर्णताफलमाह पूर्णाग्निपंचसुआग्नेयादिपंचसुदिक्षुपूर्णाघटीनशुभदा । अर्थादन्यादिक्षुपूर्णाशुभदास्यात् उक्तंच " उत्तरेशानपूर्वासुघटीपूर्णाशुभप्रदा ॥ दिक्षुशेषासुकन्यायामग्नेवैधव्यप्रदा यिनी " ॥ ३७ ॥

अब इष्टकालका साधनविशेषको कहते हैं-

भा०-यदि लग्न और सूर्य एक राशिका होवे तो लग्न सूर्यके अंशविवरको निजराश्युदयसे गुणाके ३० तीसका भाग देनेसे इष्ट काल होता है-और सूर्यसे लग्न लघु होय तो यह इष्ट काल सूर्योदयसे पूर्व होय-और इनको वी ६० साठका भाग देनेसे घटिकात्मक होता है-इति

अब ज्ञात कालका यंत्र विना साधन नही होसकता है इससे यंत्रोंमें मुख्य घटी यंत्रका स्थापनकालको कहते हैं-

भा०-जलपूरितकुण्डमें पष्टि पल शुद्ध घटिको सूर्यके अर्द्धोदयके समयमें और सूर्यके अर्द्धास्तकी समयमें रखणी-घटिकी स्तुति करणि-ऐसे रखी हुई घटी यदि आग्ने-यादि तीन दिशामें और वायव्यमें चलेजायतो अशुभ होवे-अर्थात् और दिशामें वा उसीही-जगह रही हुई श्रेष्ठ होय-अब पूर्णताका फल कहते हैं ॥ और जो घटी आग्नेयादि पाच ५ दिशामें पूर्ण होयतो शुभनही करे-अर्थात् और दिशामें पूर्ण होयतो शुभकरे ॥ ३७ ॥

गोधूलंपदजादिकेशुभकरंपंचांगशुद्धौरवेरर्द्धास्तात्परपूर्वतोर्धघटिकंतत्रेंदुभप्रागिगम् ॥ सोग्रांगंकुजमष्टमंगुरुयमाहःपातमर्कक्रमंजह्याद्विप्रमुखेऽतिसंकटइदंसद्यौवनायैक्वचित् ॥ ३८ ॥

अथगोधूललग्नमाह । गोधूलमिति । गोधूलंलग्नं सायंकाललग्नंपदजादिकेदी नजातौशुभकरंप्रोक्तं । नपूर्ववर्णानां क पंचांगशुद्धौ विवाहोक्तपंचांगेनत्रपंचां गशुद्धिर्मुख्या । तत्रकालप्रमाणंविशेषणद्वारेणाह । कथंभूतंगोधूलं रवेःअर्धास्ता

त्सकाशात्प्राक्परतोर्द्धघटिकं अर्द्धघटिकायस्मिन्नित्यर्द्धघटिकं प्राक्पंचदशपलानि परतः पंचदशपलानि एवमर्द्धनाडिकमित्यर्थः । अत्रत्याज्यमाह । इहास्मिन्गोधूललग्नेषष्ठाष्टगमिंदुंचंद्रंजह्यात्त्यजेत् । पुनः किंकिंजह्यादित्याह । सोग्रांगमुग्रग्रहसहितंलग्नंकुजंभौममष्टमं गुरुयमाद्यः गुरुशनिदिनम् पातंमहापातंसिद्धांतगम्यम् अर्कक्रमंसूर्यसंक्रांतिंजह्यात् अन्येदोषानत्याज्याइत्यर्थः । अत्रगुरुयमाद्यस्त्यक्तंतद्दोषोपलंभाद्गुरुदिनेसूर्यास्तात्प्रागूयामार्द्धंपरतोयमघंटः । शनिदिनेअस्तमयात्प्राक्परतश्चकुलिकौ ॥ " मार्तंडोदयतः स्मृतादिनपतेर्यामार्द्धनाथग्रहामार्तंडात्मजभोगउत्तरलवस्तज्ज्ञैःशुभेकर्मणि । त्याज्योसौकुलिकोथसूर्यदिवसोदानैश्चशक्राकादिग्वस्वांगाब्धियमैः स्मृतः क्रुरहितैरात्रौतुतिथ्यंशकैः" इति । त्याज्योसौकुलिकइत्यनेनशनौअस्तात्प्राक्कुलिकोभवति । इनादेःकुलिकोदेवस्यादित्येकेतन्निशिन्यायेनअस्तात्परतोपिकुलिकोभवति । इतिहेतोर्गुरुशनिवारौनिंदितौ । अथविप्रादीनामपिकचित्कार्यविशेषेणगोरजप्रवृत्तिमाह । विप्रमुखेतिसंकटइदंसद्योवनाद्येकचिदिति । यौवनाद्येअतिसंकटेप्राप्तेसतिकचिल्लग्नशुद्ध्यइदंगोधूलंविप्रमुखेविप्रप्रभृतिवर्णत्रयेसतशुभंस्यात् । अन्यथानेत्यर्थसिद्धम् । तदुक्तंज्योतिर्निबंधे " घटीलग्नंयदानास्तितदागोधूलिकंस्मृतम् ॥ शूद्रादीनांबुधाः प्राहुर्नद्विजानां कदाचन ॥ लग्नशुद्धिर्यदानस्याद्यौवनेसमुपस्थिते ॥ तदातैः सर्ववर्णानांलग्नंगोधूलिकं स्मृतम् " इति ॥ ३८ ॥

अब गोधूललग्नको कहते हैं ॥

भा०-सायंकालीन गोधूललग्न शूद्रादिकोंके शुभ करता है-ब्राह्मणादिकोंके अशुभ होता है-गोधूलमें पंचांगशुद्धिकी देखणी चाहिये-सूर्यास्तसमयके १५ पलों पूर्वकी और १५ पलों पीछेकी ऐसे अर्द्धघटीमें गोधूलकाल होता है-

अब गोधूललग्नमें त्याज्योंको कहते हैं ॥

भा०-गोधूलमें चंद्रमा लग्नसे ६ । ८ छटे वा आठमें त्याज्य है-और लग्नमें पापग्रह त्याज्य है-और आठमें भौम त्याज्य है-और गुरुवार और शनिवार त्याज्य हैं-और पात और सूर्यसंक्रांति त्याज्य हैं ॥ और दोष गोधूलमें त्याज्य नहीं है ॥ और गुरुवारके दिन सूर्यास्तके पाहिले यामार्द्ध होता है-और पीछे यमघंट होता है-और शनिके दिन सूर्यास्तसे पूर्व कुलिक होता है-और पीछेबी कुलिक होता है जिससे गुरुवार और शनिवार त्याज्य हैं-और कन्याके यौवनादिकके कष्टमें लग्नशुद्धि नहीं होयतो ब्राह्मणादिक वर्णत्रयोंके गोधूल शुभ होता है ॥ ३८ ॥

वेदीप्राक्प्रवणाचतुर्वरकराहस्तोच्छ्रिताग्न्यस्यदोर्जादोर्द्वित्रियुगांगुलैरुपचितासोक्तावहिर्वामतः ॥ यस्यांगंयददोऽग्निनोगदितभेकुर्यादिहंदोर्बलंनालोक्यंतुविवाहतश्चयरिनवाह्निप्राक्कुर्योदिदम् ॥३९॥

अथोद्वाहवेदिकालक्षणमाह । वेदीति । प्राक्प्रवणापूर्वनिम्ना चतुर्वरकराचतुर्भिर्व रकरैःप्रमिता वरोवैवाह्यः हस्तोच्छ्रिताहस्तप्रमाणेनोन्नता इयमग्न्यस्यब्राह्मणस्यप्रोक्ता सावेदीदोर्जादेः क्षत्रियादेः क्रमेणद्वित्रियुगांगुलैः अपचिताहीना क्षत्रियस्यद्व्यंगुल न्यूना वैश्यस्यत्र्यंगुलोना शूद्रस्यचतुरंगुलोनाच । साक्ककार्येत्याह । बहिर्वामतइति । गृहाद्बहिर्वामभागे । अंगुलप्रमाणंमार्कंडेयपुराणेउक्तं " परमाणुः परंसूक्ष्मंत्रसरेणुर्म हीरजः॥बालाग्रंचैवलिक्षाचयूकाचाथयवोदरम्॥क्रमादष्टगुणानाहुर्यवानामष्टतोंगुलम् ॥ षडंगुलंपदंतच्चवितस्तिर्द्विपदंस्मृता ॥ द्विवितस्तीतथाहस्तोमार्कंडेयमुनीरितः " ॥ आगमांतरेपि " कर्तुर्दक्षिणहस्तस्यमध्यमांगुलिपर्वणः । मध्यमादैर्घ्यमानेनमात्रां गुलमितीरितम्" इति ॥ अन्यत्रोक्तं " यत्किंचित्पौरुषायामंविभज्यदशधापुनः । एकंद्वादशभागंतुकृत्वातेष्वेकमंगुलम् ॥ देहलब्धांगुलंनामजानीयात्तस्यतत्पुनः ॥ महा मानांगुलिरितिमात्रांगुलिरिहोदिता ॥ प्रासादादीनितेनैवकुर्यान्मानांतरेणवा ॥ वेदिका दीनिशिबिकारथादीनांविधिंपुनः" इत्यादि । अत्रवरकरग्रहणंतस्यहोमकर्तृत्वात्ननुक न्यायाअपिलाजाहुतौकर्तृत्वमस्तितत्करप्रमाणंकिन्नोक्तं । सत्यं । अल्पावकाशस्थलेकन्या करप्रमाणमप्यंगीक्रियते तथाचोक्तंदेवयजनदीपिकायाम् " स्वल्पावकाशनिलयेहीन मानंसमाश्रयेत्" इति। अथनानाविधकर्मणामंगंकस्मिन्नक्षत्रेकर्तव्यमित्याह । यस्यांग मिति । यस्यकर्मणः यत्अंगमदइदमंगमंगिनोमुख्यस्यगदितभेउक्तनक्षत्रेकुर्यात् । इहास्मिन्नंगभूतेकर्मणि इंदोर्बलंनालोक्यंनविचारणीयम् । तत्रविशेषमाह । विवाहतः। विवाहदिनात्प्राक्त्र्यरिनवाहितृतीयषष्ठनवमेह्निइदमंगंविवाहांगंनकुर्यात् । विवाहां गानियथा । दलनंकंडनंचैवव्यंजनंमोदकादिच । यवारमंडपोवेदीकुंकुमंवर्णकं तथा " । इति ॥ ३९ ॥

अब विवाहके वेदीका लक्षणको कहते हैं ॥

भा०-घरके बाहर वामभागमें घरके चार हातकी चतुरस्र और एक हात ऊंची और पूर्वमें ढालवाली वेदी करणी ब्राह्मणके ॥ और क्षत्रियके पूर्वोक्त वेदी दो अंगुलहीन करणी ॥ और वैश्यके तीन अंगुल न्यून करणी ॥ और शूद्रके चार अंगुल न्यून करणी-और जिस कर्मका जो अंग करणा सो अंगीके नक्षत्रमें करणा-और अंगमें चंद्रबल नहीं देखणा॥और विवाहके अंग विवाहदिनसे पूर्व ३ । ६ । ९ इन दिनोंमें नहीं करणा-जैसे विवाहके अंग मण्डपकरणादिक हैं-और विवाह अंगी है ऐसे अंगांगिभाव सर्वत्र समझणा चाहिये ॥३९॥

लग्नादष्टि१६दिनांततःसममुनी७पंच५के९ष्ठ्युपूर्ष्वत्वयुग्वत्सेमास्य पिहायनेशरमिताद्ब्दात्परंस्वेच्छया ॥ वेफामार्गसितेजगुःश्रुतियु गोद्वाहर्क्षचित्राश्विनीज्यर्क्षेश्वानवमंदिरेनिशिवधूसंवेशमंगेस्थिरे४०

अथक्रमप्राप्तंवधूप्रवेशमाह । लग्नादिति । लग्नाद्विवाहतः सकाशात् अष्टिदिनांततः

षोडशदिनमध्ये सममुनीष्वंकेषुद्युपुघस्रेषु समाः समसंख्याकाः मुनिःसप्तमः इषुः पंचमः अंकोनवमः एषुद्युपुदिवसेषु अतऊर्ध्वंषोडशदिनादूर्ध्वं अयुग्मस्रेविषमदिने मास्यपि विषमेहायनेवर्षे वधूसंप्रवेशंजगुरूचुः । एतदुक्तंभवति । षोडशदिनमध्येसमादिषुदिनेषुकर्तव्यः षोडशदिनातिक्रमेमासपर्यंतंविषमदिनेवधूप्रवेशः कार्यः । प्रथममासातिक्रमेवर्षपर्यंतंविषमेमासिकर्तव्यः तदाविषमदिननियमोनास्ति । एवंप्रथमेवर्षे अतिक्रांतेपंचमवर्षपर्यंतंविषमेवर्षेकर्तव्यः तदाविषममासनियमोनास्ति । अथविलंबितंवधूप्रवेशनंकस्मिन्मासपक्षेकर्तव्यमित्याह । वैफामार्गसिते वैवैशाखः फाफाल्गुनः मार्गोमार्गशीर्षः एषांसितः शुक्लपक्षः तस्मिन् । कैः श्रुतियुगोद्वाहर्क्षचित्राश्विनीज्यर्क्षैः श्रुतियुगंश्रवणधनिष्ठे उद्वाहर्क्षाणिविवाहनक्षत्राणिपूर्वोक्तानि चित्राश्विनीप्रसिद्धे ईज्यर्क्षं पुष्यः तैः । अनवमंदिरेजीर्णगृहे"नवीनमंदिरेकन्यांनवोढांनप्रवेशयेत्"इतिनिषेधादनवमंदिरइत्युक्तम् । उक्तंच "वधूप्रवेशनंकार्यंपंचमेसप्तमेदिने ॥ नवमेचशुभेवारेसुलग्नेशशिनोबले" इति । नारदः " आरभ्योद्वाहदिवसात्षष्ठेवाप्यष्टमेदिने । वधूप्रवेशः संपत्त्यै दशमेथसमेदिने" इति । संग्रहे " विवाहमारभ्यवधूप्रवेशोयुग्मेतथाषोडशवासरांतात् । तदूर्ध्वमब्देयुजिपंचमांतादतःपरस्तान्नियमोनचास्ति " ॥ वृद्धनारदः " समेवर्षेसमे मासियदिनारीगृहंविशेत् ॥ आयुष्यंहरतेभर्तुःसानारीमरणंव्रजेत् " । भास्करव्यवहारे "रात्रौविवाहभेशस्तः सन्मुहूर्तेस्थिरोदये ॥ वधूप्रवेशोनैवात्रप्रतिशुद्ध्याद्यंविदुः ॥ ऋक्षे वैवाहिकैः शुद्धेदंपत्योश्वशुभप्रदम् ॥ वधूप्रवेशनंकार्यंपंचमेब्दकृतंयदि ॥ मार्गफाल्गुनवैशाखेशुक्लपक्षेशुभेदिने ॥ मूलपुष्यमृदुस्वातीस्थिराश्विश्रुतिवासरे ॥ पितृभेचकरेनारीप्रविष्टापुत्रिणीभवेत् " इति ॥ ४० ॥

अब वधूप्रवेशका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-यदि विवाहसे १६ सोले दिनोंमें जो वधूप्रवेश करे तो समदिनोंमें वा इन्हीं दिनोंमे ७ । ५ । ९ करणा-और जो १६ दिनोंके उपर करे तो विषमदिनमें और विषममासमें और विषमवर्षमें करणा ॥ और पांच ५ वर्षके बाद करे तो अपनी इच्छा होय जबही करणा ॥ अब विलंबित वधूप्रवेशके कालको कहते हैं ॥ वैशाख-फाल्गुन-मार्गशीर्ष-इन्हीं मासोंके शुक्लपक्षमें और श्रवण-धनिष्ठा-विवाहनक्षत्र-चि० अश्विनी-पुष्य इन्हीं नक्षत्रोंमें-और रात्रिमें-और स्थिरलग्नमें काल निकलनेके बाद इन मुहूर्तमें वधूप्रवेश श्रेष्ठ होताहै ॥ ४० ॥

उद्वाहात्प्रथमेशुचौयदिवसेद्भर्तुर्गृहेकन्यकाहन्यात्तज्जननींक्षयेनिजतनुंज्येष्ठेपतिज्येष्ठकम् ॥ पौषेचश्वशुरंपतिंचमलिनेचैत्रेस्वपित्रालयेतिष्ठंतीपितरंनिहंतिनभयंतेषामभावेभवेत् ॥ ४१ ॥

इदानींप्रथमाषाढादौभर्त्रादिगृहेवासनिषेधमाह । उद्वाहादिति । उद्वाहाद्विवाहादुपरिप्रथमेशुचौआषाढेकन्यायदिभर्तृगृहेवसेत्तदातज्जननींतस्यभर्तृजननींहन्यात् इत्यादिसुगमम् ॥ ४१ ॥

अब मासफलको कहते हैं ॥

भा०-विवाहसे प्रथम आसाढमें जो कन्या पतिके घरमें रहे तो पतिकी माताका नाश होय ॥ ऐसेंही क्षयमासमें रहेतो कन्या आपहीज मरे-और ज्येष्ठमासमें रहे तो पतिका बडा भाई मरे-और पौषमें कन्याका श्वशुर मरे-और मलमासमें पतिके घरमें रहे तो कन्याका पति मरे ॥ और चैत्रमासमें कन्या पिताके घरमें रहे तो कन्याका पिताकी मृत्यु होय ॥ और पूर्वोक्तमासोंके विना अन्यमासोंमें भय नहीं होय ॥ ४१ ॥

शूद्रांत्येषुपुनर्भवापरिणयःप्रोक्तोविवाहोक्तभैर्नालोक्यंतिथिमासवेधभृगुजेज्यास्तादितत्रार्कभात् ॥ त्रिव्यक्षैःपुमृतिर्धनंमृतिमृतीपुत्रामृतिर्दुर्भगंश्रीरौन्नत्यमथोधृती १८श११कृत४तत्व२५क्षैंत्ययःसाभिजित् ॥ ४२ ॥

अथपुनर्भूविवाहमाह । शूद्रांत्येष्विति । शूद्राःप्रसिद्धाः अन्त्याःरजकादयः तेषुपुनर्भवापरिणयःप्रोक्तः । कैर्विवाहोक्तभैः स्पष्टंतत्रपुनर्भवापरिणयेतिथिमासवेधगुरुशुक्रास्तादिनआलोक्यं स्पष्टम् । तथाचोक्तंज्योतिर्निबन्धे "नशुक्रास्तादिकंचित्यंशुद्धिवेधादिकं तथा । पुनर्भवासंवरणेनमासतिथिशोधनम् " इति । अथब्रह्मपट्टनक्षत्रशुद्धिमाह । अर्कभात्सूर्यनक्षत्रात्त्रित्र्यक्षैःत्रिपुनक्षत्रेषुक्रमेणमृतिर्मरणंप्रथमेत्रिके द्वितीयेत्रिकेधनं तृतीयेमृतिः चतुर्थेमृतिः पंचमेपुत्राः षष्ठेत्रिकेमृतिः सप्तमेदुर्भगं अष्टमेलक्ष्मीः नवमेत्रिकेश्रीन्नत्यंप्रोक्तम् । अथरुद्रपट्टशुद्धिमाह । अर्कभादित्यनुवर्तते धृतीशकृततत्वर्क्षे धृतिरष्टादशं ईशएकादशं कृतश्चतुर्थम् तत्वंपंचविंशं एतन्मितेनक्षत्रेअर्कभात् एतन्मितेइत्यर्थः । तत्रचतुष्टयेसाभिजित्गणितेमत्ययोमृत्युःस्यात् । अर्थादन्येषुशुभंप्रोक्तमिति ॥ ४२ ॥

अब पुनर्भू विवाहको कहते हैं ॥

भा०-विवाहके नक्षत्रोंमें शूद्रोंके और रजकादिकोंके पुनर्भूविवाह करणा ॥ और पुनर्भूमें तिथि-मास-वेध-शुक्रास्तगुरु-अस्तादिकोंका विचार नहीं करणा ॥ अब ब्रह्मपट्टनक्षत्रशुद्धि कहते हैं ॥ सूर्यनक्षत्रसे वर्तमानतक गिणके ३ तीनोंमें मरण फल होय, ऐसे दूजा त्रिकमें ३ धन होय-फेर ३ त्रिकमें मृति होय-चोथा त्रिकमें मृति-पांचमेत्रिकमें पुत्र होय-फेर छठे त्रिकमें मृति-सातमें त्रिकमें दुर्भग-आठमें त्रिकमें लक्ष्मी होय-नवमे त्रिकमें उन्नति होय अब रुद्रपट्टशुद्धि कहते हैं ॥ सूर्यनक्षत्रसे अठारमे और ११ नक्षत्रमें और चोथे नक्षत्रमें- और २५ नक्षत्रमें मृत्यु होय-इसमें अभिजित्कोभी गगना चाहिये अर्थात् औरोंमें शुभ होय ॥ ४२ ॥

भुक्तायैवसुतामुपोषितनरोदद्याच्चसावित्रिकामारब्धोत्सवकेयदा जनिमृतीस्यातांस्वगोत्रेक्वचित् ॥ सांगंतंविदधीतवाजमपरेस्मा दारभेत्पूर्वतोयज्ञोद्वाहनचौलमौंजिकमहःसुस्वर्गदिक्त्रित्रिपु ४३

अथनानाविधशास्त्रार्थानाह । भुक्तायेत्यादिना । उपोषितनरः भुक्तायकृतभोजनायैव सुतांदद्यात् । परमुपोषितनरः भुक्तायैवबटवेसावित्रिकांगायत्रींदद्यात् । तदुक्तंज्योतिर्निबंधे "भुक्त्वासमुद्वहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणंतथा ॥ उपोषितःसुतांदद्यादागतायवरायच" इति ॥ आरब्धोत्सवकेयदाजनिमृती स्यातांस्वगोत्रेक्वचित् सांगंतंविदधीतवाजमपरे इति । वाजमन्नं अपरेअसगोत्रिणोविदधीरन् " वाजमन्नंगरुद्वाजो वाजंपीयूषमुच्यते " इत्यनेकार्थध्वनिमंजर्याम् । शेषंसुगमम् । उक्तंच "विवाहोत्सवयज्ञादावारब्धेसूतकंयदि । सांगंतत्कर्मकुर्वीतअन्नदानादिकंपरेः" इति । अस्मादारभेत्पूर्वतोयज्ञोद्वाहनचौलमौंजिक महःसुस्वर्गदिक्त्रित्रिपु अस्मान्निश्चितदिनात्पूर्वतःप्रथमतः यज्ञोद्वाहनचौलमौंजिकमित्येतत्कर्मचतुष्टयंक्रमात्स्वर्ग २१ दिक् १० त्रि ३ त्रिपु ३ अहःसु आरभेत् यज्ञएकविंशतिदिनेपु उद्वाहनंविवाहःदिक्षुदशदिनेपु चौलंत्रिपुदिनेपु मौंजिकंत्रिपुदिनेष्विति । उक्तंच "एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहेदशवासराः । त्र्यहेचूडोपनयने नांदीश्राद्धंविधीयते" ॥ आरंभलक्षणम् । आरंभोवरणंयज्ञे संकल्पोव्रतसत्रयोः । नांदीश्राद्धंविवाहादौ श्राद्धेपाकपरिक्रिया" इति ॥ ४३ ॥

अथ नानाविधशास्त्रार्थको कहते हैं ॥

भा०-कन्यादाता उपवास करके भोजन कियाभया वरको कन्या देवै-और गुरु आप उपवास करके भोजन कियाभया बालकको गायत्रीमंत्रको देवै-उत्सवके प्रारंभ होणेके बाद अपने गोत्रमें यदि जन्म होय वा मृत्यु होयतो उन सांगकर्मको समाप्त करणा और पाकको भिन्नगोत्रवालोंसे कराणा ॥ और इकवीश २१ दिनोंसे पूर्व यज्ञका प्रारंभ करणा ॥ और विवाहप्रारंभ दशदिन १० पेला करणा-और चौलका प्रारंभ तीनदिनसे पूर्व करणा ॥ और मौंजीका तीन ३ दिन पूर्व करणा ॥ ४३ ॥

नोश्राद्धंक्षयदर्शनैत्यकमधीतिंशीतलाप्स्वाप्लुतिंसीमासिंध्वतिपात मेककुलजाःसव्यातिपातंक्वचित् ॥ उत्थापावधिमंडपस्यसशरागा ह्नोविंपष्टेसमेहृत्युत्थाप्योनगृहोद्वहौसहजयोस्तुल्यक्रियाब्दांततः ४४

क्षयदर्शनैत्यकंश्राद्धं अधीतिंपठनं शीतलाप्सुशीतलोदकेपु आप्लुतिंस्नानं सीमासिंध्वतिपातं सीमाप्रसिद्धा सिंधुर्महानदी "सिंधुर्नदीसमुद्रयोरित्यभिधानात्" तयोरपिपातः उल्लंघनं । सव्यातिपातंअपसव्यमित्येतत् एककुलजाःसगोत्रिणःकचिन्नोकुर्युः । किमवधि मंडपस्यउत्थापनावधि यावन्मंडपोत्थापनंस्यात्तावन्नकुर्यादित्यर्थः । उक्तंच "दर्शश्रा

ध्वंक्षयश्राद्धं शीताद्भिःस्नानमेवच। प्राचीनावीतिकरणं नदीसीमातिपातनम् ” ॥ अन्यच्च “ नित्यश्राद्धमधीतिंचस्नानंचाशिशिरैर्जलैः । सपिंडानैवकुर्वीरन् मंडपोत्थापनावधि ” ॥ अथसमंडपोत्थापःकदाकार्यइत्याह । सशरागाद्बोरिति । शराःपंच अगाःसप्त तन्मिताह्नोर्दिनयोः पंचमेसप्तमे विषष्ठेसमेपष्ठरहितेसमेह्निसमेदिनेउत्थाप्यः । उक्तंच “ मंडपोत्थापनंकार्यं समेतुदिवसेबुधैः ॥ षष्ठंचविषमंनेष्टं मुक्त्वापंचमसप्तमौ ” इति । अब्दांतर्वषमध्येगृहोद्वाहोनकर्तव्यौ । सहजयोः एकमातृजयोः पुरुषयोः पुरुषस्त्रियोः समानक्रियासमानंकर्मनकुर्यादित्यर्थः । भिन्नमातृजयोर्नदोषइत्यर्थात्सिद्धम् । अर्थात्भिन्नमातृजयोस्तथासहोद्वाहादिकरणमागतं तद्भिन्नकर्तृत्वेभिन्नगृहेसतिवेदितव्यं । कर्तृत्वमत्रश्राद्धाधिकारिणःपितुरेवनतुविवाहहोमंकर्तुर्वरस्य। तथाचोक्तम् “एकमातृजयोरेकवत्सरेपुरुषस्त्रियोः । नसमानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधीयते ” इति । पुरुषौपुरुषस्त्रियौपृथक्द्वित्वविवक्षयाबहुत्वासंभवान्नबहुत्वम् यद्वापुरुषश्चस्त्रीचतयातयोर्द्वयोः पुरुषयोः स्त्रियोर्वा पुरुषस्त्रियोर्वा । कन्यापुरुषयोर्विवाहविशेषश्चोक्तः “सोदर्ययोःकन्यकयोः सुतयोरेकवत्सरे ॥ विवाहोनस्मृतस्तज्ज्ञैःकन्यकासुतयोःस्मृतः ॥ ” इति । अत्रसंवत्सरमानंमनुजमानेनचैत्रादिफाल्गुनांतंवेद्यं। समानक्रियेति द्वयोश्चौलेद्वयोर्व्रतबंधोद्वयोर्विवाहेवासहजयोरित्यनेनैवएकमातृत्वंसंभवति । उक्तंच ॥ “ नैकस्मिन्वत्सरेकार्यौगृहोद्वाहौकदाचन” ॥ ४४ ॥

मण्डपका उत्थापनके पूर्व एकगोत्रवाला पुरुषको इतना काम नहीं करणा सोई लिखते हैं॥

भा०-क्षयश्राद्ध-और दर्शश्राद्ध-और नित्यश्राद्ध-और पठन-और शीतलजलसे स्नान-और सीमाका उल्लंघन-और महानदीका उल्लंघन-और अपसव्य नहीं करणा॥ और मण्डपका उत्थापन ५ पांचमे वा ७ सातमे वा छटे६ दिन विना समदिनमें करणा-और एकवर्षमें सहोदर भाइयोंके समानकर्म एकघरमें नहीं करणा ॥ ४४ ॥

उद्वाहव्रतचूडकेब्ददलतत्खंडतिलैस्तर्पणंश्राद्धंपिंडयुतंमहालयगयापित्र्यंविनानाचरेत् ॥ पूर्वसप्तपदीविधेरधिगतेदोषेवरेवामृतेदेयान्यत्रविवाहितापिचबलाद्याविद्धयोनिर्नचेत् ॥ ४५ ॥

थर्जातराण्याह । उद्वाहव्रतचूडके क्रमेण अब्ददलतत्खंडं उद्वाहेविवाहेकृतेसति अब्दंवर्षपर्यंतं व्रतेव्रतबंधेकृतेसतिदलंअर्द्धाब्दंषण्मासपर्यंतमित्यर्थः । चूडकेचौलकर्मकृते सतितत्खंडंतस्यदलस्यापिखंडं त्रिमासपर्यंतमित्यर्थः । तिलैस्तर्पणंपिंडयुतंश्राद्धंचनाचरेत् । किंविना ।महालयगयापित्र्यंविना महालयःभाद्रपदापरपक्षः गयाप्रसिद्धा पित्र्यंमातापित्रक्षयदिनं तत्रभवश्राद्धंक्रियतेतन्महालयगयापित्र्यंतद्विना। उक्तंच“विवाहव्रतचूडासु

वर्षमर्द्धंतदर्द्धकम् । अतिलंतर्पणंकुर्याच्छ्राद्धंकुर्यादपिंडकम् ॥ महालयेगयाश्राद्धे मातापित्रोःक्षयेहनि । कृतोद्वाहोपिकुर्वीतपिंडदानंयथाविधि" इति ॥ पूर्वमिति । सप्तपदीविधेःपूर्वप्रथमतोदोषेअन्धमूकादिकेअवगतेज्ञातेसति वाइत्यथवा वरेमृतेसति कन्याअन्यत्रदेया । अपिच याकन्याबलाद्विवाहितासापि अन्यत्रदेया । तर्हिकथंचेद्यादिविद्धयो निर्नस्यात् विद्धायोनिर्यस्याःसातथा पुरुषभुक्तेत्यर्थः । उक्तंचयाज्ञवल्क्येन "महादोषे सुविज्ञाते पूर्वसप्तपदीविधेः । मरणादौसमुत्पन्ने देयान्यस्मैनदोषभाक् ॥ बलादुद्वाहिता कन्यादातव्यान्यवरायच " इति । अन्यच्च "बलादुद्वाहिताकन्यामंत्रैर्यादिनसंस्कृता ॥ अन्यस्मैविधिवद्देयायथाकन्यातथैवसा" इति ॥ महादोषाःकारिकानिबंधेउक्ताः "अंधो मूकःक्रियाहीनश्चापस्मारीनपुंसकः ॥ दूरस्थःपतितःकुष्ठीदीर्घरोगीवरोनसन्" ॥ अन्येपिदोषाउक्ताः "मूर्खनिर्धनदूरस्थशूरमोक्षाभिलाषिणाम् ॥ त्रिगुणाधिकवर्षाणांनदेयाजातुकन्यका" इति । पुरुषनपुंसकलक्षणं "यस्याप्सुप्लवतेबीजंह्रादिमूत्रंचफेनिलम् । पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तुपंढकः ॥ अपरीक्ष्यदानेदोषः "अपरीक्ष्यवरंकन्यांनिर्गुणं यप्रयच्छति ॥ कुलंतस्यैवतच्छोकसंतप्तोधिनिकृंतति" इति ॥ ४५ ॥

भा०-विवाहके बाद एकवर्षतक-और व्रतबंधसे छमहीनोंतक-और चौलसे तीन महीनोंतक तिलतर्पण और पिण्डयुत श्राद्ध नहीं करणा-परंतु महालय और गया और मातापिताका क्षयाहश्राद्धमें दोष नहीं है । और सप्तपदीसे पूर्व वरका अंधमूकादिकदोष मालुम होजायतो वा वरका मृत्यु होजाय तो कन्याका विवाह दूसरा वरसे कराणा-और बलसें विवाह करेतो पण दूसरेसे विवाह कराणा, यदि कन्याके पुरुषका संयोग नहीं भया होयतो कराणा ॥ ४५ ॥

अस्त्रीकैःकुशहेमरौप्यरचितातान्त्रीचविप्रादिभिर्भार्यावानिखिलैः सुवर्णरचिताधर्मायधार्याबुधैः ॥ मंदारार्कदिनेंबुपाग्निफणिभंभद्रा तिथिश्चेदिहोद्भूतासाविषकन्यकापितनुगौसौम्यौरिपुक्षेत्रगौ ४६ ॥

अथस्त्रीरहितानांविधिमाह । अस्त्रीकैःस्त्रीरहितैः विप्रादिभिःविप्रक्षत्रियविट्शूद्रैः क्रमेणकुशहेमरौप्यरचितातान्त्रीचभार्याधर्मायधार्या । अयमर्थः।विप्रेणकुशरचिताभार्याधर्माथधार्या क्षत्रियेणहेमरचिता वैश्येनरौप्यरचिता शूद्रेणतान्त्रीताम्ररचिताभार्याधार्या । कथंभूतैर्विप्रादिभिः बुधैःस्वस्वधर्मनिरतैः वाइत्यथवा निखिलैःसर्वैर्विप्रादिभिःसुवर्णरचिता भार्याधार्या यतस्तयाविनागृहस्थधर्मसाधनंनस्यात् । तथाचोक्तं "अपत्नीकैस्तुधर्मार्थे कौशीहैमीचराजती ॥ तान्त्रीविप्रादिभिर्भार्याधार्याहैमीतथाखिलैः " इति । अथविषकन्यालक्षणमाह । मंदेति । मंदारार्कदिने शन्यर्कभौमानामन्यतमस्यवासरे अंबुपाग्निफणिभं शततारकाकृत्तिकाश्लेषाणामन्यतमंनक्षत्रम् भद्रातिथिर्द्वितीयासप्तमी द्वादशी आसामन्यतमा चेत्स्यात् तदायोगःस्यात् । इहोद्भूताअत्रयोगेयाकन्याजातासाविषकन्यका । अथयोगांतरमाह । रिपुक्षेत्रगौसौम्यौतनुगौलग्नगतौचेत्स्याताम् ॥ ४६ ॥

अब स्त्रीरहितके विधि कहते हैं ॥

भा०–जिस ब्राह्मणको स्त्री नही होयतो कुशपत्नी करके कर्म करै–और क्षत्रिय सुवर्णकी पत्नीको बनावे–और वैश्य रूप्यकी स्त्री बनाके कर्म करे–और शूद्र तांबाकी स्त्री करके कर्म करै–अथवा ब्राह्मणादिक सब वर्ण सुवर्णकी स्त्री बनाके कर्मको करे–

अब विषकन्याका लक्षण कहते हैं ॥

भा०–शनि, सूर्य,भौम इन्हों वारोंमेंसे कोई वार होय–और शतभिषा–कृत्तिका–आश्लेषा इन्हों नक्षत्रोंमेंसे कोई नक्षत्र होय–और २ । १२ । ७ इनों तिथीयोंमेंसे कोई तिथि होय तब योग होता है–सो इन योगमें कन्याका जन्म होयतो वा विषकन्या होती है और सौम्य दोय ग्रह लग्नमें शत्रुक्षेत्रिया होके होवैतोभी योग होता है–इसमेंभी विषकन्या होती है ॥ ४६ ॥

एकःक्रूरइहोद्भवाप्यथतनौसौरीरविःपुत्रगोधर्मस्थोधरणीसुतोयमपरोयोगोपितज्जाविषम् ॥ मूलाद्यात्रिपदोद्भवाश्वशुरमह्यंत्यत्रये तत्स्त्रियंज्येष्ठांत्येपतिपूर्वजंद्विपचतुर्थेदेवरंहंतिच ॥ ४७ ॥

अथयोगांतरमाह । एकःक्रूरइति । एकः क्रूरः रिपुक्षेत्रगःतनुगश्चेत्स्यात् इमौद्वौ योगौ इहोद्भवापिविषकन्यकास्यात् । तनौलग्नेसौरिःशनिःस्यात् । रविःसूर्यःपुत्रगःपंचमगःस्यात् धरणीसुतोभौमोधर्मस्थोनवमस्थोयदास्यात् तदाअयमपरोयोगःस्यात् । तज्जापिकन्याविषंस्यात् । विषमितियथाविषस्वीकारात्मृत्युर्भवतीतिफलंसूचितं तस्मात्परित्याज्येतिभावः । अथमूलजादीनांफलमाह । मूलेति । मूलस्यआद्यत्रिपदोद्भवा प्रथमचरणत्रयेजाताकन्याश्वशुरंहंतिमारयति । अह्यंत्यत्रये अहिराश्लेषातस्यअंत्यत्रये अंत्यचरणत्रयेजातातत्स्त्रियंतस्यश्वशुरस्यास्त्रियंश्वश्रूंहंतीत्यर्थः । ज्येष्ठांत्ये ज्येष्ठायाःच तुर्थचरणे जातापतिपूर्वजंज्येष्ठंहंति । द्विपचतुर्थे द्वौपौपतीयस्यतत् द्विपं विशाखा तस्यच तुर्थचरणेजातादेवरंहंति अर्थादन्यचरणजाशुभा ॥ ४७ ॥

भा०–और एक क्रूर ग्रह रिपुक्षेत्रका लग्नमें होय तोबी योग होताहै १ और लग्नमें शनि होय और सूर्य पांचमें होय तो और मंगल नवमें २ होय तोवी योग होता है–इन्हीमेंबी विषकन्या होय ॥ और मूलनक्षत्रके आद्यके ३ तीन पादोंमें कन्या होय तो कन्याका श्वशुरकी मृत्यु होय–और आश्लेषाके अंत्यके ३ चरणोंमें कन्या होय तो कन्याके पतिकी माताकी मृत्यु होय ॥ और ज्येष्ठाके चोथा पादमें जन्मे तो कन्याके पतिका ज्येष्ठ भाईकी मृत्यु होय–और विशाखाकेअचोथे पादमें जन्मे तो कन्याका देवरकी मृत्यु होय–और इतनक्षत्रोंके अन्यचरणोंमें दोष नहीं है– ॥ ४७ ॥

एवंनायुवतेरभावइहनोदोषोनुरेतत्फलंमांज्यूर्ध्वंनवदंतिकेचिदपि

पैत्र्याद्येफलंमूलवत् ॥ नोद्वाहौसहजातयोरुय्रतुपुनोद्वाहाद्व्रतंनो पुमुद्वाहात्स्त्र्युद्वहनंनमंगलविधेर्मुंडंत्रिशुभ्येपुन ॥ ४८ ॥

एवंमुक्तनक्षत्रचरणजातोनानरःयुवतेःस्त्रियः श्वशुरादीन्हंति । तथाचगर्गः "मूल जाश्वशुरंहंतिसार्पजाचतदंगनां॥ज्येष्ठजातुपतिज्येष्ठंदेवरंतुद्विदैवते" इति।तथाचकश्यप पटले "मूलांत्यपादजौश्रेष्ठौतथाश्लेषाद्यपादजौ ॥ द्वीशांत्यपादजौदुष्टौतथाज्येष्ठांत्यपाद जौ"इति।अस्यापवादः।अभावइहनोदोषइति । अभावेतेषांश्वशुरादीनामभावेसति इह मूलादिजोद्वहनेनोदोषः । केचिदाचार्याः तुःनरस्य मौंज्यूर्ध्वंमौंजीबंधनानंतरमेतत्फलं नवदंति। उक्तंचनारदेन "मूलव्यालभवोदोषोविवाहेयउदाहृतः॥समौंजीबंधनादूर्ध्वंपुंसां नैवेतिकेचन"इति। पैत्र्याद्येपिमघायाआद्यचरणेपिमूलवत्फलंस्यादितिकेचिद्वदंति। तथा चोक्तंनारदेन "पैत्र्यगंडोद्भवाकन्याश्वशुरघ्नीचकेचन" इति।अथऋतुत्रयमध्येकिंकिंनकर्त व्यमित्याह। नोद्वाहाविति। सहजातयोःएकोदरसमुत्पन्नयोः पुत्रयोःकन्ययोः कन्यापुत्र योर्वा उद्वाहौविवाहौ त्र्यृतुपुत्रयश्चतेऋतवश्चत्र्यृतवःतेपुनकार्यौ षण्मासाभ्यंतरेनकार्या वित्यर्थः । उक्तंचनारदेन "विवाहश्चैकजन्यानांषण्मासाभ्यांतरेयदि ॥ असंशयंत्रिभिर्व र्षैस्तत्रैकाविधवाभवेत्" इति ॥ नोद्वाहाद्व्रतमिति । उद्वाहात्त्र्यृतुपुव्रतंमौंजीनकार्या । तथाचोक्तंनारदेन"पुत्रोद्वाहात्परंपुत्रीविवाहोनऋतुत्रये॥नतयोर्व्रतमुद्वाहान्मंगलेनान्यमंग लम्" इति नोपुमुद्वाहात्स्त्र्युद्वहनमिति । पुमुद्वाहात्पुरुषविवाहात्त्र्यृतुपुस्त्र्युद्वहनंक न्याविवाहः नोकार्यः । तथाचकात्यायनः "पुत्रोद्वाहात्परंपुत्रीविवाहोनऋतुत्रये" इति । नमंगलविधेर्मुंडमिति । मंगलविधेः विवाहात्त्र्यृतुपुमुंडनंचौलंव्रतंवानकार्यम् । अत्र कात्यायनः "कुलेऋतुत्रयादर्वाङ्मंडनान्नतुमुंडनम्" इति । त्रिशुभ्येपुनेति । एपुत्र्यृ तुपुत्रिशुभीनकार्या त्रयाणांशुभानांसमाहारस्त्रिशुभी मंगलत्रयमितियावत् "नकुर्यान्मं गलत्रयमि"तिवचनात् ॥ ४८ ॥

भा०-ऐसे उक्त नक्षत्रोंके चरणोंमें नरका जन्म होय तो नरके श्वशुरादिकोंका मृत्यु होय ॥ और जो श्वशुरादिक नही होय तो दोष नही होय और पुरुषके मौंजी बंधनके बाद फल होता नही-और मघाके आद्य चरणमें मूलवत् फल होवेहै-और सहोदर भायोंके और सहोदर कन्याओंके और सहोदर कन्या पुत्रके छ ६ महीनोंमें विवाह नही करणा ॥ और विवाहहोणे पिछे छमहीनोंमें उपवीत नही करणा-और पुत्रविवाहके बाद ६ महीनो-में कन्याका विवाह नही करणा-और विवाहके बाद ६ महीनोंतक चौल वा व्रत नही करणा-और छमहीनोंमें तीन मंगल नही करणा- ॥ ४८ ॥

नोज्येष्ठाल्लघुकालरुद्धतऋतेकात्यायनोमुंडनंचौलंप्राहनमेखलेत्यु भयतःकार्याविवाहादियम् ॥ भेदेऽब्दस्यचसंकटेवितनुयात्पूर्वो दितंमंगलंवेदाहांतरितेदिनव्यवहितेनद्यानगेनापिवा ॥ ४९ ॥

नोज्येष्ठाल्लघ्विति । ज्येष्ठात्मंगलात्विवाहादेरूर्ध्वमृतुपुलघुमंगलंनोकार्यम्। यद्वहिः शालायामुक्तंतज्ज्येष्ठमंगलं अन्यल्लघुमंगलं । ज्येष्ठलघुलक्षणं सारसमुच्चये "चूडाकेशांतसीमंतविवाहोपनयान्बुधाः॥गुरुमंगलमित्याहुस्तदन्यल्लघुमंगलम्" इति। तन्नकार्यमित्यर्थः । कस्मादृतेकालरुद्धतःऋते कालेनरुद्धंगर्भाधानपुंसवनादितस्मादृते तेनविनेत्यर्थः । तथाचकात्यायनः "मातृयज्ञक्रियापूर्वंज्येष्ठंकृत्वातुमंगलम् ॥ ऋतुत्रयं पुनर्यावन्नकुर्याल्लघुमंगलम् ॥ लघुवागुरुवाकार्यंकार्यंनैमित्तिकंयदि" इति ॥ लघुगुरुमंगलयोर्भिन्नकर्तृत्वेनदोषः । कात्यायनोमुनिःइतिप्राह इतीतिकिं व्रतंमुंडनंन चौलमेवमुंडनं मौंजीविवाहात्उभयतःकार्येति । तथाचतद्वाक्यं "मुंडनंचौलमित्युक्तंव्रतोद्वाहौतुमंगलम् ॥ चौलंमुंडनमेवोक्तंवर्जयेद्वरणात्परम् ॥ मौंजीचोभयतः कार्यायतो मौंजीनमुंडनम्"इति । अथसंकटेप्रवृत्तिमाह । भेदेऽब्दस्येति । संकटेदेशकालभयादौ अब्दस्यसंवत्सरस्यभेदेपूर्वोदितंमंगलंवितनुयात् विस्तारयेत्कुर्यादित्यर्थः । तथाचोक्तंसंहितासारावल्यां "फाल्गुनेचैत्रमासेतुपुत्रोद्वाहोपनायने॥ भेदादब्दस्यकुर्वीतनर्तुत्रयलंघनम्"इति।अथवा वेदाद्यंतरितेचतुर्दिनांतरितेकालेमंगलंवितनुयात्।तथाचस्मृतिसारावल्यां "पुत्रीपरिणयादूर्ध्वंयावद्दिनचतुष्टयम्॥पुत्र्यंतरस्यकुर्वीतनोद्वाहमितिसूरयः" इति ।अथवा दिनव्यवहिते एकदिनांतरितेकालेमंगलंकुर्वीत ।तथाचोक्तं "एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वासरेनरः॥विवाहंनैवकुर्वीतमंडनोपरिमुंडनम्"इति । अथवा एकादेपिनद्यानगेनपर्वतेनअंतरितेदेशेमंगलंवितनुयात् । ज्योतिर्विवरणे"एकोदरयोर्वरयोरेकदिनोद्वाहतोभवेन्नाशः॥नद्यंतरएकदिनेकेप्याहुः संकटेचशुभम्" इति।शार्ङ्गधरोपि॥ "नद्यंतरेपिशुभदंपृथक्शैलस्यरोधतः ॥"इति ॥ ४९ ॥

भा०-और चूडाके शांत सीमंत विवाह यह गुरु मंगलहै-और इनसे अन्य मंगल लघु मंगलहै ॥ सो गुरु मंगलके बाद छमहीनोंतक लघु मंगल नही करणा-और गर्भाधानादिकोंको करणेका दोष नहीहै-और कात्यायनमुनि कहतेहैं कि मुण्डन नाम चौलका है विवाहके बाद छमहीनोंतक चौल नही करणा-और विवाहसे पूर्व और पश्चात् व्रतको करणेमें दोष नहीहै-और संकटमें और वर्षके भेदमें मंगल करणेमें दोष नहीहै-और चारदिनके बाद वा एक दिनके बाद वा नदीका और पहाडका व्यवधान होय तो मंगल करणा- ॥ ४९ ॥

एकाहेपिजनाश्रयांतरइहेदंतारतम्याद्बुधैर्योज्यंनोयमयोर्निषिद्धमनयोरैक्यत्रकार्यंजगुः ॥ नैकस्मैदुहितृद्वयंसहजयोर्नैकोद्वहेकन्यके दद्याद्वुद्वहनंमिथोनतनुयात्कुर्याद्दसंपद्यदः ॥ ५० ॥

एकाहेपीति । अथवा एकाहेपिजनाश्रयांतरेमंडपांतरेमंगलंवितनुयात् "मंडपोस्त्रीजनाश्रय"इत्यमरः। तथाचज्योतिर्विवरणे " मंडपांतरेपिमंगलाभ्यंसंकटेमहाशुभे ॥ एकाद

रसंभवयोरेकाहेभिन्नमंडपेकार्यम्" इति । अथैषांपक्षाणांनिर्णयमाह । इहेदमिति । इहा स्मिन्विवाहादिविषये इदंभेदेऽब्दस्येत्याद्युक्तंबुधैस्तारतम्यायोज्यम् संकटानुरूपंयोज्य मित्यर्थः । अथयमलयोर्विशेषमाह । नोयमयोरिति । यमयोर्यमलयोः इदंनोनिषि द्धम् अनयोर्यमलयोर्मंगलमेकत्रएकवत्सरेएकवारेएकमंडपेकार्यमितिमुनयोजगुः । उ क्तंच "एकस्मिन्वत्सरेचैववासरेमंडपेतथा । कर्तव्यंमंगलंस्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः" इति । स्त्र्यादीनांस्त्रीणांपुरुषाणांवायमलजातानामप्येवं तुल्यन्यायत्वात् । यमलयोर्म ध्येएकस्यांस्त्रियामेकस्मिन्पुरुषेसतिस्त्रीविवाहंसमाप्यपुरुषविवाहंकुर्यात् । स्त्रीपुरुषयोः सहविवाहकरणस्याघटमानत्वात् । अथप्रत्युद्वाहनिषेधमाह । नैकस्मैइति । एकस्मैवरा यदुहितृद्वयमेकोद्भवकन्याद्वयंनदद्यात् । सहजयोः एकोदरसंभवयोर्भ्रात्रोः एकोद्भवेक न्येकेनदद्यात्। तथामिथः परस्परमुद्वहनंनतनुयात्।अत्रापिसंकटेप्रवृत्तिमाह।कुर्यादिति। अदः नैकस्मैइत्याद्युक्तमकर्तव्यंमसंपदिअन्यवधूवरालाभेसतिकुर्यात् । तथाचनारदः "प्रत्युद्वाहोनैवकार्योनैकस्मिन्दुहितृद्वयम् ॥ नचैकजन्ययोः पुंसोरकजन्येतुकन्यके" इत्यादि ॥ ५० ॥

भा०-अथवा पृथक् मण्डप करके दोंय मंगल करणा-इन विवाहादि विषयोंमें अष्ट-भेदकी तारतम्यसे देखना-और यमलके याने साथ जन्मणेवालोंके एक वर्षमें एकवार-में एक मण्डपमें मंगल करणा ऐसे मुनीलोक कहतेहे-और एक पुरुषको सहोदर दो क-न्याओंको नही देना-और सहोदर दो भायोंको सहोदर दो कन्याओंको नही देणा-परस्पर विवाह नही करणा-और दुसरी कन्या और दूसरा वर नही मिलें तो संकटमें यह उक्त विचार नही करणा- ॥ ५० ॥

नोद्वाहंसतिनिश्चयेपिजगदुःपित्रोःसपित्रोःस्त्रियाःसूनोर्भ्रातुरनूढित स्वसुरसूत्क्रांतौपितृव्यस्यच ॥अन्येस्वान्वयजात्ययेपिजनकांवा स्त्रीसुतान्यात्ययेब्दार्द्धार्द्धार्द्धदलांतरेविदधतेहेरंबशांत्याक्वचित्५१

अथप्रतिकूलनिर्णयमाह । नोद्वाहमिति । निश्चयेपिसतिबुधाः उद्वाहंनजगदुः। कस्यांसत्यां पित्रोः असूत्क्रांतौसत्यां माताचपिताचपितरौतयोः असूनांप्राणानां उत्क्रांतिः उत्क्रमणंतस्यांसत्यामित्यर्थः । कथंभूतयोः पित्रोः सपित्रोः पितरौचपितरौचपितरः मातुः पितरौपितुः पितरौइत्यर्थः । तैः सहवर्तमानौस पितरौ तयोः सपित्रोः पुनः कस्यांसत्यां स्त्रियाः असूत्क्रांतौसत्याम् इदंद्वि तीयविवाहादौज्ञेयम् । एवंसूनोःपुत्रस्य भ्रातुःसहजस्य अनूढितस्वसुः अपरिणीतभगि न्याःपितृव्यस्यपितृभ्रातुः असूत्क्रांतौसत्याम् । एतदुक्तंभवति पित्रादीनामुक्तानांमध्ये अन्यतमेमृतेसतिविवाहंनकुर्यादित्यर्थः । तथावृद्धशौनकः "वरवध्वोःपितामातापितृव्य श्चसहोदरः ॥ एतेषांप्रतिकूलंचेन्महाविघ्नप्रदंभवेत्"॥ अन्यच "पितापितामहश्चैवमाता

चैवपितामही ॥ पितृव्यःस्त्रीसुतोभ्राताभगिनीचाविवाहिता ॥ एभिरेवविपन्नैश्चप्राति कूलंबुधैःस्मृतम् ॥ अन्यैरपिविपन्नैश्चकेचिदूचुर्नतद्भवेत्" इति ॥ अथान्येषांमतमाह । अन्यइति । अन्येबुधाःस्वान्वयजात्ययेपि स्वकुलजातमर्त्यनाशेपिउद्वाहंनविदधुः । तथाचभृगुः "वाग्दानानंतरंयत्रकुलयोःकस्यचिन्मृतिः॥तदोद्वाहोनैवकार्यःस्वपक्षक्षयदो यतः" इति। अथसंकटेप्रवृत्तिमाह। जनकांबास्त्रीति। जनकश्चअंबाचस्त्रीचसुतश्चअन्य श्च अन्यःकुलजःप्रतिकूलाधिकारी एषामत्ययोनाशःमरणमितियावत् तस्मिन्सति अ ब्दार्धार्द्धार्द्धदलांतरेहेरंबशांत्यागणेशशांत्याकचित्संकटेविदधतेबुधाइत्यध्याहारः । एत दुक्तंभवति वरस्यवध्वावापितृनाशेअब्दांतरेवर्षांतरे मातृनाशेअर्द्धांतरेषण्मासांतरे स्त्री नाशेअर्द्धार्द्धांतरे त्रिमासांतरे।एतद्द्वितीयादिविवाहेज्ञेयम्।तथापुत्रनाशेअर्द्धांतरेसार्द्धमासां तरेअन्यनाशे पितृमातृस्त्रीत्यादिभ्योन्यस्यकुलजस्यनाशे दलांतरेसार्द्धमासस्यार्द्धांतरे त्रयोविंशतिदिनांतरेविदधतेइत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अब प्रतिकूलका निर्णय करते हैं-

और जो पिता-पितामह-पितामही-माता-मातामह-मातामही-स्त्री-पुत्र- भ्राता-अविवा- हिता भगिनी-पितृव्य-इन्हों उक्त मनुष्योंमेंसें कोईकी मृत्यु हो जाणेके बाद छ मही- नोंमें विवाह नही करणा निश्चय हो जावेतो-और केहीक आचार्य कहते हैं कि स्वकुलमें बी कोईका मृत्यु होयतो विवाह नही करणा॥

अब अत्यंत संकटमें प्रवृत्ती कहते हैं-

और माताकी मृत्यूसे ६ छ-महीनोंमें-स्त्रीकी मृत्युसे ३ तीन महीनोंमें-और पुत्रकी मृत्युसें डेढ १॥ महीनामें-और स्वकुलमें कोईकी मृत्यु होनेसे २३ तेवीस दिनोंमें गणेशशांति करके विवाह करणा ॥ ५१ ॥

भ्रातुश्चात्मजवद्द्वयेतिसमयेपित्रोर्मृतेः संशयेनान्येषांप्रतिकूलमाम यिविरक्ताराद्धतानामपि ॥ आतुर्यान्मृतनृक्रियानभिभवेनांदीमु खंनाचरेन्नोकुर्याज्ज्वरितस्यमंगलमतिव्याध्युद्भवेनिश्चयम् ॥५२॥

अन्यमध्येभ्रातुर्विशेषमाह। भ्रातुश्चात्मजवदिति।भ्रातुर्नाशेपुत्रवत्पुत्रनाशोक्तवज्ज्ञेयं सार्द्धमासांतरेकर्तव्यमित्यर्थः । तथाचस्मृतिसारावल्यां "पितुरब्दमिदाशौचंतदर्द्धमा तुरेवच॥मासत्रयंतुभार्यायास्तदर्द्धंभ्रातृपुत्रयोः ॥ अन्येषांतुसपिंडानामाशौचंमाससंमि तम्॥तदातुशांतिकंकृत्वाततोलग्नंविधीयते" इति । स्मृत्यंतरेप्युक्तम् "संकटेसमनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येनयोगिना॥शांतिरुक्तागणेशस्यकृत्वातांशुभमाचरेत् ॥ अकृत्वाशांतिकंयस्तु निषेधेसतिदारुणे॥प्रकरोतिशुभंगर्वाद्विघ्नस्तस्यपदेपदे" इति । ज्योतिःप्रकाशे"प्रतिकू लेपिकर्तव्योविवाहोमासमंतरात्॥शांतिंविधायगांदत्त्वावाग्दानादिचरेत्पुनः" ॥इत्येतन्मौ

ढायांकन्यकायांपित्रोर्मरणेपिज्ञेयम् । प्रतिकूलेपिप्रतिकूलाभावमाह । भयइत्यादि । भयेदुर्भिक्षराजभयेअतिसमयेअतिकालेपित्रोर्मातापित्रोर्धृतेःसंशयेसति अन्येषांमातृपितृभ्यामन्येषांमृतानांप्रतिकूलंनास्ति । तथाचोक्तंज्योतिःसागरे "दुर्भिक्षेराष्ट्रभंगेचपित्रोर्वाप्राणसंशये॥प्रौढायामपिकन्यायांनान्यकूलंप्रतीक्षते"इति। विशेषांतरमाह"आमयिविरक्ताराद्गतानामपिप्रतिकूलंनास्ति आमयीरोगीदीर्घरोगीतियावत् । विरक्तोगृहादिषूदासीनः आराद्गतोदूरगतः देशांतरगतइतियावत् । "आराद्दूरसमीपयोरि"त्यमरः। एषामपिमृतानांप्रतिकूलंनास्ति । तथाचोक्तंस्मृत्यंतरे "दीर्घरोगाभिभूतस्यदूरदेशेस्थितस्यच ॥ उदासवर्तिनश्चैवप्रतिकूलंनविद्यते" इति । अथान्यानपिशास्त्रार्थानाह । आतुर्यादिति । तुर्यश्चतुर्थःपुरुषः मूलपुरुषाच्चतुर्थइत्यर्थः । तंमर्यादीकृत्यमृतस्य नरस्यक्रियायाअनभिभवेअभावेसतिकिंचित्कारणांतरात्क्रियायामकृतायांनांदीमुखंनाचरेत् एतत्स्वगोत्रविषयम् । तथाचमेधातिथिः" प्रेतकर्माण्यनिर्वृत्यचरेन्नाभ्युदयक्रियाम्॥ आचतुर्थततः पुंसिपंचमेतुशुभंभवेत्"इति ।नोकुर्यादिति। ज्वरितस्यमंगलंनोकुर्यात् ।तथाचगर्गः " ज्वरस्योत्पादनंयस्यशुभंतस्यनकारयेत् । दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थोधर्मंसमाचरेत्॥ " इति । अतीति । अतिव्याध्युद्भवेकस्यचित्कुलजस्यशरीरेअतिदारुणज्वरोत्पत्तौ निश्चयंनोकुर्यात्प्रतिकूलभीत्या " रोगःपाप्माज्वरोव्याधिर्विकारोदुःखमामये" इत्यादिवाग्भट्टेज्वरपर्यायनामानि । तथाचगर्गः " केचिदूचुर्गृहस्थस्यकस्यचिद्दारुणोज्वरः । तावन्मंगलकार्यंचनकार्यंनिश्चितंबुधैः" इति ॥ ५२ ॥

भा०-और भाईकी मृत्यु होवे तो पुत्रवत् करणा अर्थात् डेढ १ ॥ महीनामें विवाह करणा-और दुर्भिक्षमें काल व्यतिक्रममें माता पिताके मरणेका संशयमें दूसरोंके मरणका प्रतिबंधक नही होय-और रोगी विरक्त दूरदेशगत इन्होंके मरणेकोबी प्रतिकूल नही होय-और मूलपुरुषसे चार पुरुषतक कोई मरजाय और कारणांतरसे उनकी क्रिया न होयतो नांदीमुखको नही करणा-और ज्वरवालेके मंगल नही करणा-और स्वकुलमें कोई असाध्य व्याधिवाला होय तो बी मंगल नही करणा ॥ ५२ ॥

चेत्स्यात्सूतकमुक्तपूर्वसमयेनारब्धकार्येबुधःकूष्मांडीघृतहोमतो हिजननाशौचेक्वचित्कारयेत् ॥ सिंहेज्येनशुभंहितंहरिलवोर्ध्वंगौतमीदक्षिणेजाह्नव्युत्तरतःक्वचिद्धितमजेकेंतोसभीत्यादिषु ॥५३॥

अथमहत्संकटेसतिवृद्धिसूतकेकर्मादेतामाह । चेत्स्यादिति । उक्तपूर्वसमये यज्ञोद्वाहनचौलमौंजिकमित्यत्रोक्तेपूर्वकाले अनारब्धकार्येसतिकर्मणिअनारब्धेसति संकटेचप्राप्तेसति कूष्मांडीघृतहोमतः कूष्मांडीभिर्यद्देवादेवहेडनमित्यादितिसृभिर्ऋग्भिर्घृतहोमःकूष्मांडीघृतहोमः तेनजननाशौचेदशाहतःजन्मदशाहमध्येकर्मआचरेत् कूष्मांडीघृतहोमं शास्त्रोक्तंसदक्षिणंकृत्वाकर्मकर्तव्यमित्यर्थः।तदुक्तंस्मृत्यंतरे " संकटेप्रमनुमाप्ते सूतकेस

चैवपितामही ॥ पितृव्यःस्त्रीसुतोभ्राताभगिनीचाविवाहिता ॥ एभिरेवविपन्नैश्चप्रति कूलंबुधैःस्मृतम् ॥ अन्यैरपिविपन्नैश्चकेचिदूचुर्नतद्भवेत्" इति ॥ अथान्येषांमतमाह । अन्यइति । अन्येबुधाःस्वान्वयजात्ययेपि स्वकुलजातमर्त्यनाशेपिउद्वाहंनविदधुः । तथाचभृगुः "वाग्दानानंतरंयत्रकुलयोःकस्यचिन्मृतिः॥तदोद्वाहोनैवकार्यःस्वपक्षक्षयदोषतः" इति। अथसंकटेप्रवृत्तिमाह। जनकांबास्त्रीति। जनकश्चअंबाचस्त्रीचसुतश्चअन्यश्च अन्यःकुलजःप्रतिकूलाधिकारी एषामत्ययोनाशःमरणमितियावत् तस्मिन्सति अब्दार्धाद्धार्द्धदलांतरेदेवशांत्यागणेशशांत्याकचित्संकटेविदधतेबुधाइत्यध्याहारः । एतदुक्तंभवति वरस्यवध्वावापितृनाशेअब्दांतरेवर्षांतरे मातृनाशेअर्द्धांतरेषण्मासांतरे स्त्रीनाशेअर्द्धार्द्धांतरे त्रिमासांतरे।एतद्द्वितीयादिविवाहेज्ञेयम्।तथापुत्रनाशेअर्द्धांतरेसार्द्धमासांतरेअन्यनाशे पितृमातृस्त्रीत्यादिभ्योन्यस्यकुलजस्यनाशे दलांतरेसार्द्धमासस्यार्द्धांतरे ज्ञेयेति " इति ॥ तथाचमगर्गः ॥ ५२ ॥

दिकर्माणि सिंहसंस्थेनदुष्यति " इ... ...तिर्णय करते हैं-

द्वयोर्गोदाजाह्नव्योर्मध्येसंकटेपिशुभंनआचरोदाता...

रेतीरे भागीरथ्याश्चदक्षिणे। विवाहादिंनकुर्वीत सिंहसंस्थेचवाक्पतौ -इत्यतः-अविवासिसंकटेप्रवृत्तिमाह । अजेति । अस्त्रभीत्यादिपुरजेभयादिपुसत्सु अन्तःगोदाजान्हव्योर्मध्ये हरिलवादूर्ध्वंसिंहेज्येसति अजेमेषइनेसूर्येसतिशुभमाचरेत् अजेइनेइत्येतद्विवाहविषयमस्त्रभीत्यादिष्वित्यनेनपदेनलक्ष्यते । तथाचशौनकः " मेषस्थेदिवसकरेसिंहस्थे वज्रपाणिसचिवेच । यस्याःपरिणयनमसौसाध्वीसुतसंपदोपेता " इति । व्रतबंधस्तु मीनगेसूर्येसति चैत्रेकर्तव्यइतिग्रंथकृताप्रागेवोक्तम् अनिमिषपरविमघौकार्यमिति । तथाचमौंजीपटले "जन्मभादष्टमेसिंहेनीचेवाशत्रुगेगुरौ । मौंजीबंधःशुभःप्रोक्तश्चैत्रेमीनगतेरवौ " ॥ अथवा इनेइज्येत्यतत्पदंसर्वशुभसाधारणविषयम् । तथाचशौनकः " सिंहस्थेदेवगुरौमेषस्थोयदिभवेत्सहस्रांशुः । मंगलकार्यंकुर्यादितिनारदपराशरौवदतः " इति । अस्त्रभीत्यादिष्वित्यत्रादिशब्देन वृद्धपितृमरणशंकायां कन्यांतराभावाद्यतिसंकटेज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

अब महत् संकट होणेसे वृद्धि सूतकमें कर्मयोग्यताको कहते हैं-

भा॰-उक्त पूर्व समयमें कार्यका प्रारंभ तो होवे नही और संकट प्राप्त हो जावे तो कूष्मांडी ऋचाओंसे घृतका होम करके जन्मका आशौच होवे तो बी कर्मकरणा-अब सिंहके गुरुमें मंगल करणेका निषेध करते हैं ॥ सिंह राशिका गुरु होयतो शुभ कर्म नही करणा-और अतिसंकट होयतो सिंहका नवांशको छोडके गौतमी नदीके दक्षिणमें और गंगाके उत्तरमें शुभ कर्म करणा-और रजोमयादिकमें सिंहके नवांश विना मेषका सूर्य होय तो सिंहका गुरुमें वा गोदा जान्हवीके बीचमें शुभकर्म होवेहै ॥ ५३ ॥

ढायांकन्यकायांपित्रोर्मरणेपिज्ञेयम् । प्रतिकूलेपिप्रतिकूलाभावमाह । भयइत्यादि । भयेदुर्भिक्षराजभयेअतिसमयेअतिकालेपित्रोर्मातापित्रोर्धृतेःसंशयेसति अन्येषांमातृपितृभ्यामन्येषांमृतानांप्रतिकूलंनास्ति । तथाचोक्तंज्योतिःसागरे "दुर्भिक्षेराष्ट्रभंगेचपित्रोर्वाप्राणसंशये॥प्रौढायामपिकन्यायांनान्यकूलंप्रतीक्षते"इति। विशेषांतरमाह"आमयिविरक्तारादूतानामपिप्रतिकूलंनास्ति आमयीरोगीदीर्घरोगीतियावत् । विरक्तोगृहादिपूदासीनः आराद्गतोदूरगतः देशांतरगतइतियावत् । "आराद्दूरसमीपयोरि"त्यमरः। एषामपिमृतानांप्रतिकूलंनास्ति । तथाचोक्तंस्मृत्यंतरे "दीर्घरोगाभिभूतस्यदूरदेशेस्थितस्यच ॥ उदासवर्तिनश्चैवप्रतिकूलंनविद्यते" इति । अथान्यानपिशास्त्रार्थानाह । आतुर्यादिति । तुर्यश्चतुर्थःपुरुषः मूलपुरुषाच्चतुर्थइत्यर्थः । तंमर्यादीकृत्यमृतस्य नरस्यक्रियाया अनभिभवेअभावेसतिकश्चित्कारणांतरात्क्रियायामकृतायांनांदीमुखंनाचरेत् एतत्स्वगोत्रविषयम् । तथाचमेधातिथिः" प्रेतकर्माण्य । नामराशेःप्रधानत्वं [illegible]॥ आचतुर्थततः पुंसिपंचमेतुशुभंभवेत्"इति ।[illegible]द्यूतेज्वरोदये । मन्त्रेपुनर्भूवरणेनामरा[illegible]थाचगर्गः " [illegible]यात्रादौग्रहगोचरे । जन्मराशेःप्रधानत्वंनामराशिमाचरेत[illegible]" इति॥ अथवधूवरयोर्मध्येएकस्यजन्मर्क्षंज्ञातमेकस्य नज्ञातंतदाशुद्धिमेलादिकंकथमवलोकनीयमित्याह । वधूपुरुषयोरिति । वधूपुरुषयोर्मध्येचेद्यदिएकस्यजन्मर्क्षंज्ञातमेकस्यनज्ञातंतदाइतःज्ञातात् जन्मर्क्षादेकस्यशुद्धिंविलोक्यतयोर्वधूवरयोर्नामर्क्षयोर्मेलकोवर्णवश्यादिकःपूर्वोक्तोविलोक्यः । अर्थाद्द्वयोराश्यज्ञानेनामर्क्षादेवसर्वविलोक्यम् । तथाचशार्ङ्गधरः " विवाहघटनंचैव लग्नजंग्रहजंबलम् । नामभाच्चिंतयेत्सर्वं जन्मनज्ञायतेयदा" ॥ ५४ ॥

अब नामराशि जन्मराशिका निर्णय करते हैं-

भा०-देशप्रवेशमें-ग्रामप्रवेशमें-गृहप्रवेशमें-ज्वरमें-व्यवहारमें-द्यूतमें-दानोंमें-मंत्रमें मेलनमें-नोकरीमें-राजसेवामें-काकिणीके देखणेमें-वर्गशुद्धिमें-संग्राममें पुनर्भूमेलनमें-उक्तकामोंमें नाम राशि देखणी ॥ ओर अन्य विवाहादिकोंमें जन्मराशि देखणी-के बीचमें एकका जन्मर्क्षज्ञात होय और दूसरेका ज्ञात नही होय तो ज्ञातवालेके जन्मर्क्षसे गुर्वादि शुद्धिको देखके फेर वधूवरके नाम राशिसे वर्णादिकको देखणा ॥ ५४ ॥

भंनामादिमवर्णतोवकहडाद्युज्यादिवर्णाद्द्वौतुल्यावत्रशसौखपौयद्भिधावद्द्वयोस्यनामांतिमम् ॥ आर्याद्रुद्रहनेजनुर्भममलंपट्टस्यचंचेजगुगेहग्रामनृपाभिषेकक्रुपिमौंज्यन्नाशनेभूषणे ॥ ५५ ॥

इति विवाहप्रकरणम् ॥

अब मेलनेके लिये नामके नक्षत्रका ज्ञानको कहते हैं ॥

भा०-अवकहडशतपदचक्रमें नामके आदिवर्णसें नक्षत्रको देखणा-और नामादि र्ण संयोगी होयतोबी आद्यवर्णसे देखणा-जैसे प्रद्युम्नके पकारसे देखा जाता है-और जिसके बहुत नाम होयतो अत्य नामसे देखणा ॥ और पुरुषके विवाहमें जन्मनक्षत्रसे श्रेष्ठ होय-और पट्टबंधनमें और गृह करणेमें और प्रवेशमें और ग्रामप्रवेशमें-और राज्याभिषेकमें-और खेति करणेमें-और मौंजीमें-और अन्नप्राशनमें-और भूषणधारणमें-इन्हों उक्तकार्योंमें जन्मनक्षत्रको देखणा शुभ होताहै ॥ ५५ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोढुरामविरचितायांमार्तण्डदर्शिन्यां विवाहप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथाग्न्याधानम् ॥ अग्न्याधानमवादिदारसमयेदायाद्यकालेपरैर्द्वीशाग्निध्रुवशाक्रपुष्यमृगपौष्णैर्व्यब्जलग्नांशयोः ॥ जीवेंद्वर्ककुजैः सुतर्द्धिगुरुकेंद्रस्थैरनस्तंगतैः स्वोच्चेष्टर्क्षगतैःपरैरुपचयैर्वित्ताद्यशुद्धौबुधैः ॥ १ ॥ इत्यग्न्याधानम् ॥

अथाग्न्याधानंवृत्तेनैकेनाह ॥ ॥ अग्न्याधानमिति । अग्नेराधानंबहुभिर्बुधैर्दारकाले अवादिकथितं । चतुर्थीकर्मानंतरंदारकालः परैराचार्यैर्दायाद्यकालेधनविभागकालेअवादि । तथाचवृत्तशते "अग्न्याधानंदायकालेविधेयंकेश्चित्प्रोक्तंतच्चदायाद्यकाले" इति ॥ तथाचकात्यायनगृह्ये "आवसथ्याधानंदारकालेदायाद्यकालेएकेषाम्" इति । एतद्भाष्यकारैरेवंव्यवस्थापितम् अभ्रातृमतोदारकाले भ्रातृमतोदायाद्यकालेप्रोक्तमिति । स्मृतिषु कृतदारस्याग्निनाविनाबहुदोषोदृश्यते । तथाहि "कृतदारोनैवतिष्ठेत्क्षणमप्यग्निनाविना॥ तिष्ठन्सचेद्द्विजोव्रात्यस्तथाचपतितोभवेत् ॥ पितृपाकोपजीवीस्यात्भ्रातृपाकोपजीवकः॥ ज्ञानाध्ययननिष्ठोवानदुष्येताग्निनाविना ॥ योनाग्निमुपसेवेतदारान्कामादृतावपि ॥ पारदारीसविज्ञेयःस्वस्त्रीस्वीकरणादपि ॥ यथास्नानंयथासंध्यावेदस्याध्ययनंयथा ॥ तथैवोपासनंदृष्टंनयस्थितिस्तद्वियोगतः" इत्यादि । तस्मात्सूत्रकारैः कात्यायनादिभिः दारकालएवबाहुल्येनोक्तम् । अग्न्याधाननक्षत्राण्याह । कैः द्वीशाग्निध्रुवशाक्रपुष्यमृगपौष्णैः द्वीशंविशाखा आग्निःकृत्तिका ध्रुवाणिउत्तरारोहिण्यः शाक्रं ज्येष्ठा पुष्यमृगौप्रसिद्धौ पौष्णंरेवतीतैः । कयोः व्यब्जलग्नांशयोः विगताः अब्जाः याभ्यांतौव्यब्जौतौचतौलग्नांशौचतयोः । अब्जाः जलचरराशयः मकरस्यपश्चिमार्द्धं कुंभोमीनः कर्कटश्चेतिजलचरराशयः चंद्रोपिजलजः एतैरहितयोर्लग्ननवांशयोरित्यर्थः । तथाचवृत्तशते "कर्किनक्रघटमीनविलग्नेवांशकेनुगतेयतदीये । लग्नगेकुमुदिनीदयितेवानाशमेतिजनितोपिहुताशः" इति । कैः जीवेंद्वर्ककुजैः सुतर्द्धिकेंद्रगुरुस्थैः जीवोगुरुः इंदुश्चंद्रः अर्कःसूर्यः कुजोभौमः तैः । सुतःपंचमं ऋद्ध्यउपचयभवनानि

गुरुर्नवमं केंद्राणि प्रथमचतुर्थसप्तमदशमानि ५, ३, ६, ११, १०, ९, १, ४, ७, १० एतत्स्थानगतैः। कथंभूतैः अनस्तंगतैः सूर्यकिरणैरलुप्तैः। पुनः कथंभूतैः स्वोच्चेष्टर्क्ष गतैः स्वश्चउच्चानिचइष्टाश्चएषामृक्षाणिराशयस्तद्गतैः स्वराश्युच्चराशिमित्रराशिगतैरि त्यर्थः। परैरुक्तेभ्योन्यैर्ग्रहैः उपचयैः त्रिषडेकादशदशमगैः। कस्यांसत्यां वित्ताद्यशुद्धौ सत्यां वित्तंद्वितीयम् आद्यंलग्नं तयोः शुद्धिः क्रूररहित्यंतस्यांसत्यां शेषंपूर्व वत् आयश्चंद्रमित्युक्तमवलोक्यम्। तथाचवृत्तशते "केंद्रर्क्षोपचयत्रिकोणभगताः सूर्या रजीवेंदवःशेषाश्चोपचयस्थितायदितदाऽऽधानमुक्तंशुभम्। चंद्रेनैधनगेम्रियेतयुव तिर्भेमिपुमानष्टमेशेषैर्मृत्युगतैरुजाचसहितोऽग्न्याधानकर्ताभवेत्। नोकुर्याद्धुतभुकूपरिग्रह मिहक्ष्मापुत्रजीवेंदुभिर्नीचस्थैर्विजितैरिपोर्भवनगैरस्तंगतैर्वाद्विजैः" इति। तथाचसं हितासारे। "अग्न्याधानंनकुर्वीतकर्किनक्रत्रयेविधौ। लग्नेधनगेपापेतथारंभग्रहा न्विते" इति॥ १॥ इतिस्वकृतमुहूर्तमार्तंडवल्लभायामग्न्याधानप्रकरणम्॥

अब अग्न्याधानका मुहूर्तको कहते हैं-

भा०-कईक आचार्य कहते हैं की चतुर्थीकर्मके पश्चात् अग्न्याधान करणा॥ और केइक आचार्य कहते हैं की दो वा बहुत भाइयोंके धनविभागकालमें करणा-विशाखा-कृ० ध्रुव-ज्येष्ठा-पुष्य-मृग-रेवती-इन्हों नक्षत्रोंमें अग्न्याधान करणा-और इन राशियोंका १० १२। ४ लग्न होय तो नहीं करणा-और मकरका उत्तरार्द्धमेंबी नहीं करणा-और चंद्रमा लग्नमें होय तोबी नहीं करणा-और गुरु चंद्र सूर्य भौम एह ग्रह उदय होके वा स्वराशिके होके वा उच्च होके वा मित्रराशिके होके ५। ३। ६। ११। ९। १। ४। ७। १० इन्ही स्थानोंमें होय तो श्रेष्ठ होय॥ और अन्यग्रह ३। ६। ११ इन्हो स्थानोंमें होय तो श्रेष्ठ होय-और पेले दुजेमें पाप ग्रह नहीं होय तो अग्न्याधान श्रेष्ठ होवे है-

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोडुरामकृतायां मार्तण्डदर्शिन्यामग्न्याधानप्रकरणं समाप्तम्॥

नामर्क्षाद्द्विसुतांकदिग्भवगतोग्रामःशुभोन्योन्यथातत्कोणेंत्यभुवां शुभंनिवसतांदोषाःपरेषामलम्॥ कन्याकर्किधनुस्तुलाक्रियघटाः कोर्प्यंडजौयाम्यतोमध्येन्येन्यवसंत्यथेंद्रककुभोवर्गाःस्युरोजस्विनः॥१

अथगृहप्रकरणंविवक्षुस्तावद्ग्रामविचारमाह। नामर्क्षादिति। नामर्क्षान्नामराशेः सकाशात् द्वि२सुतां ५क९दिक१०भव११गतोग्रामःशुभः स्यात्। अन्यदुक्तविपरीतोग्रामः अन्यथा स्यादशुभः स्यादित्यर्थः। तदुक्तंज्योतिःसागरे। "एकभेसप्तमेग्रामेवैरंहानिस्त्रिषष्ठगे। तुर्याष्टद्वादशेरोगःशेषस्थानेसुखंभवेत्॥" इति। एवंग्रामंशुभाशुभमभिधायेदानींग्रामादि ष्वनियममाह। तत्कोणइति। तत्कोणेतस्यग्रामस्यकोणे अंत्यभुवांरजकचर्मकारादीनांनि

वसतांवसतिंकुर्वतांशुभंस्यात् । " रजकश्चर्मकश्चैवनटोबुरुडएवच ॥ कैवर्तमेद भिल्लाश्चसप्तैतेअंत्यजाः स्मृताः " इत्यादीनांग्रामकोणेशुभंस्यादित्यर्थः । त त्कोणेनिवसतांपरेषांवर्णानामलमत्यर्थंदोषाः स्युः । अशुभानिस्युरित्यर्थः । तथाचज्यो तिर्निबंधे " भवनपुरग्रामाणांयेकोणास्तेपुनिवसतांदोषः ॥ श्वपचाद्यंत्यजाद्यास्तेष्वे- वविवृद्धिमायांति" एवंजातीनांशुभाशुभदिग्विभागमुक्त्वाराशिपरत्वेनादिक्षुवसतिमाह । कन्येति । यमाशादितःदक्षिणस्याःसकाशात्क्रमेणाष्टासुदिक्षुकन्याकर्किधनुस्तुलादयो राशयोनिवसंति । अन्येउर्वरितामध्येनिवसंति । एतदुक्तंभवति अभीष्टंग्रामंनवभागं परिकल्प्यमध्यभागाद्दक्षिणभागेकन्यावसति कन्याराशिनादक्षिणभागेगृहंनकार्यमित्य- र्थः । तथैवनैर्ऋत्येकर्कटः पश्चिमेधनुः वायव्येतुला उत्तरेअजोमेषः ईशान्यांघटःकुंभः पूर्वेकौर्पीवृश्चिकः आग्नेयेअंडजोमीनः निवसति । अन्येवृषमिथुनसिंहमकरामध्यभागे निवसंति । एवंराशिपरत्वेनादिङ्नियममुक्त्वाइदानींवर्गपरत्वेनदिङ्नियममाह । अथेति । इंद्रककुभःसकाशात् अष्टासुदिक्षु अप्रमुखाःअष्टौवर्गाः अकचटतपयश- वर्गाः इत्येतेप्रसिद्धाः ओजस्विनोबलवंतःस्युरित्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ १ ॥

अब गृहप्रकरणको कहनेकी इच्छा करके प्रथम ग्रामविचार करते हैं

भा०-अपनी राशिसे२।५।९।१०।११इतना ग्रामहोय तो शुभ होय-और इनसेअन्य अशुभ है-और गामके कोणेमे धोबी मोची नट बुरुड-भील इत्यादिक नीच लोक रहै तो अच्छा हो य॥और गामके कोणेमें ब्राह्मणादिक रहै तो अच्छा नही होय-और गामका नव९भाग करके यथाक्रमसे दक्षिण दिशासे इन्हों राशियोंके पुरुष ६।४।९।१।११। ८।१२। न रहै-जैसे कन्या राशिवाला पुरुषको दक्षिणमें नहीं रहणा और कर्कवाला नैर्ऋतमें न रहै ऐसे समझलो-और २।३।५।१० इन्हो रा- शियोंके पुरुषोंको गामके मध्यमे नही रहणा-और पूर्व दिशासे लेके अव गादि वर्गवाला रहै तो बलवान् होय-जैसे अवर्गको पूर्वमे रहणा और क० च० ट० त० प० य० श० अग्नि द० नै० प० वा० उ० ई० ऐसैं क्रमसे समझो ॥ १ ॥

ई.	पू.	अ.
उ.	म.	द.
वा.	प.	नै.

अष्टावप्रमुखाःस्वपंचमपराद्विप्रः स्ववर्गोन्ययुक्तप्टःकाकिणिका गजैर्मिथइमायस्याधिकाःसोर्थदः ॥ श्वेतारक्तकपीतकृष्णवसुधा स्वादुःकटुस्तिक्तकाकाषायाघृतशोणितान्नमदिरागंधाःशुभाविप्रतः२

अष्टाविति । एतदुक्तंभवति । अआइईउऊइत्यादिकः षोडशाक्षरोवर्गःपूर्वस्यांबली कादिकःपंचाक्षरआग्नेय्यां चादिकोदक्षिणस्यां टादिकोनैर्ऋत्यां तादिकःपश्चिमस्यां पादिकोवायव्यां यादिकउत्तरस्यां शादिकईशान्यांबली । अयमर्थः । स्वनामादिमाक्ष- रात्वर्गंज्ञात्वास्वस्थानेगृहं कार्यमितिभावः । यतःस्वस्वस्थानेप्राणिनोबलवंतइतिलोके प्रसिद्धम् । किंलक्षणावर्गाः स्वपंचमपराः स्वेभ्यःपंचमाःपराःवैरिणोयेषांतेतथा यथा

अवर्गस्यपंचमस्तवर्गःसोस्यवैरी कवर्गस्यपंचमःपवर्गःसोस्यवैरी एवंसर्वेषांवर्गाणांवैरिणोज्ञातव्याः। वैरित्वंहिस्वामिवशेन । एतदुक्तंभूपालवल्लभे " वर्गेशास्ताक्ष्यमार्जारसिंहःश्वासर्पमूषकाः॥इभेणोपूर्वतस्तेषांस्ववर्गात्पंचमोरिपुः"इति तस्मात्स्ववैरिवर्गस्यदिशिगृहंनकार्यमितिभावः । अर्थादन्यत्रमध्यमं तत्रापिस्वदिग्वर्गासन्नंशुभम् वैरिदिगासन्नमशुभमितिबुद्ध्याज्ञेयम् एवंस्ववर्गग्रामवर्गयोर्मित्रारित्वमवलोक्यवासःकर्तव्यइतिसिद्धम्। तत्रराशिघटितवर्गघटितयोर्मध्येराशिघटितंबलवत् । एतदुक्तंज्योतिःसागरे " कप्याद्युरयवर्गाणांस्वस्थानेशुभदंगृहम्"इति। अथवर्गघटितेकाकिणिकाआह। द्विघ्नइति। स्ववर्गो ग्रामवर्गःवसतिकर्तुर्वर्गश्चद्विघ्नःद्विगुणितःकार्यः मिथःअन्ययुक्अन्यवर्गयुक्कार्यः गजैरष्टभिस्तष्टःशेषितःसन् काकिणिकाःस्युः । इमाःकाकिणिकाःयस्यअधिकाःसोर्थदोधनदाता स्यात् । एवंग्रामादिङ्गनियममुक्त्वाइदानीं " निर्माणेपत्तनग्रामक्षेत्रादीनांसमंततः ॥ क्षेत्रमादौपरीक्षेतगंधवर्णरसप्लवैः " इत्युक्तत्वात् तावद्वर्णपरत्वेनभूमेर्वर्णरसगंधात्वृत्ताद्वेनाह । श्वेतेति। श्वेतारक्तकपीतकृष्णवसुधाः विप्रतः ब्राह्मणात्सकाशात्वर्णानांशुभाशोभनाःस्युः।श्वेतवसुधापृथ्वीब्राह्मणस्य आरक्तवसुधाक्षत्रियस्य पीतवसुधावैश्यस्य कृष्णवसुधाशूद्रस्य शोभनेति अर्थात्मिश्रजातीनांमिश्राशोभना। तथाचवसिष्ठः"श्वेताशस्ताद्विजेंद्राणांरक्ताभूमिर्महीभुजाम्॥ विशांपीताचशूद्राणांकृष्णान्येषांचमिश्रिता"इति एवंवर्णमुक्त्वाइदानींरसमाह।स्वादुरिति।स्वादुर्मधुरावसुधाब्राह्मणस्यशोभना। कटुर्मरीचरसाक्षत्रियस्यतिक्तकानिंबरसावैश्यस्य कापायाहरीतकीरसाशूद्रस्यशोभनेति अर्थान्मिश्राणांमिश्राशोभनातथाचनारदः॥"मधुरंकटुकंतिक्तंकपायश्चरसाःक्रमात्" एवंरसानुक्त्वागंधानाह। घृतेति । घृतगंधाब्राह्मणस्य शोणितगंधारक्तगंधाक्षत्रियस्य अन्नगंधावैश्यस्य मदिरागंधामद्यगंधाशूद्रस्य मिश्राणांमिश्रगंधाशुभेत्यर्थः।तथाचोक्तंकारिकायाम्॥ "घृतासृगन्नमदिरागंधाचक्रमशोभवेत्"इति।नानाग्रंथेषुरसगंधानांनानात्वंताद्विकल्पतोग्राह्यम्।तथाचनारदः"मधुपेरान्नपिशितगंधवर्णानुपूर्वकम्॥मधुरंकटुकंतिक्तंकपायश्चरसाःक्रमात्॥" पेरगंधाकपायगंधा अन्यत्सुगमम् । तथाचकारिकायाम्॥ " घृतासृगन्नमद्यानांगंधाचक्रमशोभवेत्॥मधुरास्यात्कपायाम्लकटुकाचानुपूर्वशः"इति ॥ २ ॥

भा०--आपके वर्गसे ५ पांचमा वर्ग शत्रु होताहै ॥ और आपके वर्गको द्विगुणित करके ग्रामके वर्गको युक्त करणा ॥ ऐसैही ग्रामको दूणा करिके आपका जोडना फेर आठका भागदेणा शेषरहै सो काकिणी होताहै-जिसकी अधिक होय वह दूसरेको धन देवै ॥ यथा उदाहरणम् ॥ जैसे मोड्डराम शर्माका६छटा वर्ग भया द्विगुण किया तो १२ भया और योधपुरका वर्ग ७ सात भया बारेमें युक्त किया तो १९ भया ॥ और योधपुरके वर्गको द्विगुण किया तो १४ भया फेर मोड्डराम शर्माका वर्ग६ युक्त किया तो भया२० वीस-और १९को ८ भाग दीया तो रहा ३ तीन ॥ और २० को ८भागदिया तो रहा ४ चार ऐसे योधपुरीनांनि

काकिणी अधिक होणेसे मोद्गुपमशर्माकों योधपुर धनदाता है-और ब्राह्मणादिवर्णोंके र-हनेके लिये क्रमसे ऐसा पृथ्वी चाहिये- ब्रा० श्वेता० क्ष० रक्ता वै० पीता शू०कृष्णा और ब्राह्मणके स्वाद्वी भूमि-क्ष० कट्वी-वै० तिक्ता-शू०कषाया और ब्राह्मणके घृतगंधा-क्ष० रुधिरगंधा-वै० अन्नगंधा-शूद्रके मद्यगंधा पृथ्वी श्रेष्ठा होय ॥ २ ॥

सौम्यादिप्लवभूतलेविरचयेद्विप्रादिकोग्न्योखिलेनान्येपांनियमोथ यत्रनिखिलाःकुर्युर्गृहंह्वत्स्थिरम् ॥ सद्मप्रश्नकृतोमुखात्प्रथमतोव र्गादिवर्णोद्गमश्चेत्तद्दिग्गतमादिशेत्तुहपयैःशल्यंसुधीर्मध्यतः ॥३॥

एवंपृथ्वीवर्णादिकमभिधायइदानींवर्णपरत्वेनभूप्लवत्वमाह।सौम्यादिपुउत्तरादिपुदिक्षुप्लवो निम्नत्वंयस्यतच्चतद्भूतलंचतस्मिन्विप्रादिकोब्राह्मणादिकः गृहंविरचयेत्।एवंवर्णपरत्वेनभू प्लवत्वमुक्त्वाब्राह्मणस्यविशेषमाह।अग्र्योखिलइति।अग्र्योब्राह्मणः अखिलेसर्वप्लवेगृहंविरच येत्।तथाचभृगुः"उदगादिप्लवमिष्टंविप्रादीनांप्रदक्षिणेनैव॥ विप्रःसर्वत्रवसेदनुवर्णमथेष्टम न्येपाम्"इति।अथपक्षांतरमाह।यत्रेति । निखिलाःसर्ववर्णास्तत्रगृहंकुर्युः।तत्रकुत्र यत्रभु विहृत्अंतःकरणंस्थिरंस्यात् । अयमर्थः। यस्यांभूमौअन्तःकरणप्राशस्त्यंस्यात्तत्रैवगृहं कर्तव्यमित्यर्थः।तथाचवास्तुशास्त्रे"मनसश्चक्षुपोर्यत्रसंतोषोजायतेभुवि । तस्यांकार्यंगृहं सर्वैरितिगर्गादिसंमतम्॥"इति।अथशल्यज्ञानंवृत्तार्द्धेनाह।सद्मप्रश्नेति। सद्मप्रश्नकृतःअत्र गृहंकर्तव्यमित्यादिगृहप्रश्नकर्तुर्मुखाच्चेद्यदिप्रथमतःवर्गादिवर्णोद्गमःस्यात् । वर्गाणांप्रथ माक्षरोदयःस्यात्।अकचटतपयशानामन्यतमाक्षरोद्गमः स्यात्तदाशल्यंतद्दिग्गतंतस्यवर्ण स्यदिग्गतंसुधीरादिशेत्। शल्यमत्रास्तीतिकथयेदित्यर्थः ।एतदुक्तंभवति।गृहसंमितांभू मिंदक्षिणोत्तररेखाभिः समतयानवधाकृत्वावर्गाद्यक्षरैः अकचटतपयशैरष्टाभिःक्रमेणाष्टा सुपूर्वादिदिक्षुशल्यमादिशेत् । अकारेप्रश्नाद्यक्षरेसतिपूर्वस्यांदिशिशल्यमादिशेत् ककारे आग्नेय्यां चकारेदक्षिणस्यां इत्याद्यष्टसुदिक्षु अष्टाभिरक्षरैरादिशेदित्यर्थः । तुपुनःहपयै स्त्रिभिरक्षरैर्मध्यतोमध्यकोष्ठेशल्यमादिशेत् हपयानांत्रयाणामक्षराणामन्यतमेप्रश्नाद्य क्षरेसतिमध्येशल्यमादिशेदित्यर्थः। तथाचोक्तंज्योतिर्निबंधे"स्मृत्वेष्टदेवतांचक्षुर्वचनस्या द्यमक्षरम् । गृहीत्वातुततःशल्याशल्यंसम्यग्विचार्यते ॥ अकचटतपयशा हपयावर्णाःपूर्वादिमध्यांताः । शल्यकराइहनान्येशल्यगृहेनिवसतांनाशः ॥" इति । एतदेवस्पष्टंतत्रैवोक्तम् । "पृच्छयायादिअःप्राच्यांनरशल्यंतदाभवेत् । सा र्द्धहस्तप्रमाणेनतच्चमानुपमृत्युकृत्॥आग्नेय्यांदिशिकः प्रश्नेखरशल्यंकरद्वये। राजदंडोभ वेत्तत्रभयंनैवनिवर्तते ॥ याम्यायांदिशिचः प्रश्नेकुर्यादाकटिसंस्थितम्।नरशल्यंगृहेशस्य मरणंचिररोगतः॥ नैर्ऋत्यांदिशिटः प्रश्नेसार्द्धहस्तादधःस्थले । शुनोस्थिजायतेतत्रबा लानांजनयेन्मृतिम्॥तः प्रश्नेपश्चिमायांतुशिशोः शल्यंप्रजायते । सार्द्धहस्तेगृहस्वामीन तिष्ठतिसदागृहे॥वायव्यांदिशिपःप्रश्नेतुषांगाराश्चतुष्करे।कुर्वंतिमित्रनाशंचदुःस्वप्नदर्शनं

तदा॥उदीच्यांदिशियःप्रश्नेविप्रशल्यंकटेरधः।तच्छीघ्रंनिर्धनत्वायकुबेरसदृशस्यहि॥ईशान्यांदिशिशः प्रश्नेगोशल्यंसार्द्धहस्ततः। तद्गोधनस्यनाशायजायतेगृहमेधिनः॥ हपयामध्यमेकोष्ठेवक्षोगात्रेभवेदधः। नृकपालमथोभस्मलोहंतत्कुलनाशकृत्''॥इति ॥ ३ ॥

भा०-और उत्तरप्रवाहकी पृथ्वीपर ब्राह्मणका मकान श्रेष्ठ होता है-क्ष०पूर्वप्रवाहकी-वै० दक्षिणप्रवाहकी-शू० पश्चिमप्रवाहकी-और ब्राह्मण सर्वप्रवाहमेंभी करे ॥ अथ ब्राह्मणादि सर्ववर्ण जिस पृथ्वीको हृदय चाहै वहां करे ॥

अब शल्यज्ञानका वर्णन करते हैं-

ई. पू. अ०

	श.	अ.	क.	
उ.	य.	हपय	च.	द०
	प.	त.	ट.	

वा. प. नै०

भा०-गृहकर्ताके प्रश्नके आद्याक्षरमें-अकचटतपयश-यह अक्षर होयतो वर्णोंकी दिशामें शल्य कहना। वर्णदिशाका ज्ञान यंत्रको देखनेसे होगा और प्रश्नके आद्याक्षर । हपय होयतो मध्यमें शल्य होता है ॥ ३ ॥

श्वभ्रंहस्तमितंखनेदिहजलंपूर्णंनिशास्येन्यसेत्प्रातर्दृष्टजलंस्थलंस
स्रग्धरा दजलंमध्यंत्वसत्स्फाटितम् ॥ ज्ञात्वैवंनिखनेद्गृहाधिकभुवंनत्वा
जलांतःस्तरोयावद्वापुरुषस्ततःकपिशिरस्तुल्याश्मभिःपूरयेत् ४

एवंशल्यमभिधायेदानींस्थलस्यशुभाशुभज्ञानस्योपायमाह। श्वभ्रमिति। श्वभ्रंगर्तंहस्तमितंखनेत्।इहास्मिन्श्वभ्रेनिशास्येरात्रिमुखेऽर्द्धसूर्यास्तेजलंपूर्णंन्यसेत् तच्चेयदिप्रातः सजलंस्यात्तदातत्स्थलंसच्छुभंस्यात् वृद्धिकरंस्यात्। यदिअजलंगतजलंस्यात् तदा मध्यमम्। यदास्फाटितंस्फुटितंस्यात्तदाअसत् नानाविधहानिकरंस्यादित्यर्थः।तथाचनारदः " तथानिशादौतत्कृत्वापानीयेनप्रपूरयेत्। प्रातर्दृष्टजलेवृद्धिः समंपंकेव्रणेक्षयः " इति। एवंशुभाशुभस्थललक्षणमभिधायेदानींभूमिशोधनमाह। ज्ञात्वेति। एवमुक्तप्रकारैः स्थानंज्ञात्वागृहाधिकभुवंनत्वाजलांतंयथाभवतितथाखनेत् गृहादधिकागृहाधिकासाचासौभूश्चतथातां कल्पितगृहात्किंचिदधिकांभूमिंजलपर्यंतंखनेदित्यर्थः। अधिकखननंशुद्धभूभागेभित्तिरचनार्थम्। वाइत्यथवा स्तरोयावत्तावत्खनेत् पृथ्वीगर्भेमृद्भेदानां स्तराःसंतितत्रान्यस्तरपर्यंतंखनेदित्यर्थः। अथवा यावत्पुरुषस्तन्मितंवापुरुषमात्रंखनेत् इदंशक्त्यपेक्षयाज्ञातव्यं। पुरुषप्रमाणंपंचारत्नयः। तथाचशुल्बम् "पंचारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशतांगुलःपुरुषः" इति। पंचारत्न्यादयः पुरुषपर्यायाः। किंकृत्वा नत्वानमस्कृत्यखनेदित्यर्थः। ततस्तदनंतरं तत्खातंकपिशिरस्तुल्याश्मभिः वानरशिरःप्रमाणैःग्रावभिः पूरयेत्पूर्णंकुर्यात्। तथाचमांडव्यः "जलांतंप्रस्तरांतंवापुरुषांतमथापिवा। क्षेत्रंसंशोध्यचोद्धृत्यशल्यंसदनमारभेत् ॥" इति। तथाचमत्स्यपुराणे"कपिशीर्षप्रमाणै

श्चयावभिःपूरयेद्दृढम् । खातंतत्रसमंकृत्वाततः प्राचींप्रसाधयेत्" इति । खन्यमाने क्षेत्रेयदाप्यतेतस्यफलंकारिकायामुक्तम् ॥ "खन्यमानेयदाक्षेत्रेपाषाणः प्राप्यतेतदा । धनायुश्चिरतास्यस्यादिष्टकासुधनागमः ॥ कपालांगारकेशाद्यैर्व्याधिनापीडितोभवेत्" इति ॥ ४ ॥

अब स्थलका शुभाशुभ ज्ञान कहते हैं ॥

भा०-जिस भूमीमें मकान करै तहां एकहातका चतुरस्रगर्त करके सूर्यके अर्द्धास्त-समयमें जलसे पूर्ण करणा। यदि जल प्रभाततक रहे तो शुभ होय-और न रहै तो मध्यमहोय-फाट जाय तो अशुभ होय-ऐसे भूमीकी परीक्षा करके मकानसे अधिक खोदै वा जल दीखे तहां तक खोदे वा माट्टिके दूसरे थर तक खोदै वा एकपुरुषके बराबर खोदै और उसमें बंदरके मस्तक जैसे पत्थरसे भरै ॥ ४ ॥

प्राक्साध्योज्जयिनीस्थलाद्यमदिशित्वाष्ट्रानिलाभ्यंतरात्सौम्येसो नो ग्न्युदयादुदग्ध्रुवमुखाद्दिङ्मूढकेस्यान्मृतिः ॥ गेहंमाधवपौषफाल्गुननभोमार्गेषुमृद्वानिलैःपाश्यर्केज्यवसुध्रुवैः स्थिरतनौकुर्यात्सुकेंद्राष्टमे ॥ ५ ॥

एवंस्थलशुद्धिमभिधायाधुनादिक्साधनमाह । उज्जयिनीस्थलात् यम दिशिदक्षिणस्यांदिशित्वाष्ट्रानिलाभ्यंतरात् प्राक्साध्या । नरैरित्यध्याहारः । तदेतदुक्तंभवति त्वाष्ट्रंचित्रा अनिलंस्वाती अनयोरंतरंमध्यंतस्मात्प्राचीसाध्येत्यर्थः । । संभवेसतिरात्रौप्राङ्मुखउपविश्ययुगमात्रोदितांचित्रांनलिकयाविलोकयन्नलिकाग्राल्लंबंभूमिपर्यंतमुक्त्वाभूमौचिह्नंकृत्वा तथैवाचलस्तेनैवनेत्रेणस्वातीमवलोकयंतथैवनलिकाग्रास्तस्कात्लंबंभूमिपर्यंतमुक्त्वालंबपातोचिह्नंकृत्वानेत्राल्लंबं मुक्त्वातथैवचिह्नंकुर्यात् एवंचिह्नद्वयंचित्रास्वातीचिह्नयोरज्जुंतन्मितांधृत्वारज्जुप्रांतौएकीकृत्यमध्येचिह्नंकुर्यात् । पुनस्तत्रतथैवप्रसार्यमध्यचिह्नेशंकुंनिधायतस्मात्पश्चिमचिह्नपर्यंतंरज्जुंप्रसारयेत् तत्प्राचीसूत्रम् । एवमुज्जयिन्यादक्षिणतःप्राचीसाधनमुक्त्वाऽथानंतरमुत्तरतः प्राचीसाधनमाह । सौम्येइति । अतःउज्जयिन्याः सौम्येउत्तरभागे-अग्न्युदयात्कृत्तिकोदयात् प्राचीसाध्या । एतदुक्तंभवति । पूर्ववन्नलिकयायुगमात्रोदितांकृत्तिकामालोक्यनलिकामूलाग्राभ्यांलंबौमुक्त्वाभूमौचिह्नद्वयंकृत्वातयोरुपरिप्राचीसूत्रम् । अथोत्तरसाधनमाह । उदगिति । ध्रुवमुखात्उदग्उत्तरादिक्साध्या इदंसर्वेषांसाधारणम् । अथदिङ्मूढत्वेदोषमाह । दिङ्मूढकेस्यान्मृतिरितिस्पष्टम् । तथाचोक्तं देवयजनदीपिकायाम् "चित्रास्वात्यंतरेश्रोणादक्षिणापथवासिनाम् । प्राचीतुकृत्तिकाज्ञेया उत्तरापथवासिनाम् ॥ " इति । श्रोणात्उज्जयिन्याः । तथाचशुल्वं " कृत्तिकाश्रवणं

पुष्यंचित्रास्वात्योर्यदंतरम् । एतत्प्राच्यादिशोरूपंयुगमात्रोदितेगुरः ॥ ” इति । युग प्रमाणंषडशीत्यंगुलानि । तथाचशुल्बसूत्रम् “अंगुलैरथसंमितायाःप्रमाणम् ॥ तत्रा ष्टाशीतिशतमीषाः चतुःशतमक्षःपक्षःषडशीतिर्युगम् चत्वारोष्टकाःशम्या” इति । तथा चस्फुटकरणे “ ध्रुवलंबकरेखायारेखांतःसौम्ययाम्यहरितौस्तः । तन्मत्स्यपुच्छमुखतः पश्चिमपूर्वाभिधेविद्यात् ॥”इति । वृद्धनारदः “प्रासादेसदनेलिंगेद्वारेकुंडेविशेषतः। दिङ् मूढेकुलनाशःस्यात्तस्मात्संसाधयेद्दिशम् ॥” इति । अथकेषुमासेषुगृहंकर्तव्यमित्याह । गेहमिति । माधवादिषुमासेषुमृद्वादिभिर्नक्षत्रैर्गेहंगृहंकुर्यात् माधवोवैशाखःपौषफाल्गु नौप्रसिद्धौ नभाःश्रावणः मार्गोमार्गशीर्षस्तेष्वित्यर्थः। मृदूनिचित्रानुराधारेवतीमृगाः आ निलंस्वाती पाशीवरुणस्तद्भंशततारा अर्कोहस्तः ईज्यःपुष्यः वसुर्धनिष्ठा ध्रुवाणिरोहि णीउत्तरात्रयंचतैः स्थिरतनौस्थिरलग्ने। किंलक्षणे सुकेंद्राष्टमेशोभनानिपापग्रहरहितानिकें द्राष्टमानियस्यतत्तथातस्मिन्। स्थिरतनावितिवापाठः । शेषंपूर्ववत् ॥ ५ ॥

अब दिशाका साधन कहते हैं ॥

भा०–यदि उज्जैनसे स्वदेश दक्षिणमें होयतो चित्रा स्वातीके मध्यसे पूर्वदिशाका साधन करणा–और उज्जैनसे पश्चिममें होयतो कृत्तिकासे और ध्रुवसे उत्तरदिशाका साधन करणा–और दिङ्मूढ हैनेसे मृत्यु होय–और वैशाख–पौष–फाल्गुन–श्रावण–मार्गशीर्ष यह मास गृहबनानेमें लेना ॥ और मृदु–स्वा० शत० हस्त–पुष्य–धनिष्ठा–ध्रुव यह नक्षत्र लेना ॥ और स्थिरलग्न लेना–और इन्हीं स्थानोंमें १ । ४ । ७ । १० । ८ पापग्रह नहीं होयतो शुभ होय ॥ ५ ॥

नोपृष्टाग्रविधौनरिक्तकतिथौनाकारवारांशयोरुक्तर्क्षेष्वपिकुंभमी नगविधौस्तंभोच्छ्रितिंनाचरेत् ॥ तुर्यात्पंचदशात्रिहक्परिमिताद्वे दाब्धिपंचक्रमात्रिंद्यान्यर्कयुतादिगेहकरणेभानिप्रवेशेपिच ॥ ६ ॥

अथोक्तेष्वपिनक्षत्रेषुविशेषमाह । नोपृष्ठाग्रइति । पृष्ठाग्रविधौसतिनोविरचयेत्। एतदु क्तंभवति । कृत्तिकादीनिसप्तनक्षत्राणिपूर्वस्यांमघादिसप्तदक्षिणेइत्यादिसप्तशलाकाचक्र स्थितनक्षत्राणांमध्येमृद्वानिलादीष्टचंद्रनक्षत्रंयस्मिन्दिग्भागेभवतितत्दिङ्मुखेगृहेसंमुख श्चंद्रोज्ञेयः तत्पृष्ठस्थेपृष्ठतोज्ञेयः एवमग्रगेपृष्ठगेवाचंद्रेसतिगृहंनकर्तव्यमित्यर्थः । तथा चभृगुः “चक्रेसप्तशलाकाख्येकृत्तिकादीनिविन्यसेत् ॥ ऋक्षंचंद्रस्यवास्तोश्चपुरःपृष्ठेचनो शुभम्”इति तथा ब्रह्मशंभुः“धनलाभःप्रवासःस्यादायुश्चौरभयंक्रमात्। दक्षाग्रवामपृष्ठस्थे गृहकर्तुर्निशाकरे ॥”इति नरिक्तकतिथौस्पष्टम्। नाकारवारांशयोः अर्कभौमयोर्वारनवांश योःनकुर्यात् । उक्तर्क्षेष्वपिकुंभमीनगविधौसतिस्तंभोच्छ्रितिंनाचरेत् । अर्थादन्यत्सर्व आचरेत् । तथाचमांडव्यः “पंचकेपुचधिष्ण्येपुनकुर्यात्स्तंभमुच्छ्रयम्। क्षेत्रसूत्रशिलान्य संमाकारादिसमाचरेत्॥”इति। अथनृपभवास्तुमाह। तुर्यादिति। अर्कयुतादिसूर्यनक्षत्रादि

तुर्यात्चतुर्थात् पंचदशात् त्रिदशपरिमितात् त्रयोविंशात्सकाशात् क्रमेणवेदाब्धिपंच भानिनक्षत्राणिगृहस्यकरणेरचनायांप्रवेशेपिनिंद्यानिस्युः । तथाचव्यवहारसारे "त्रिवेदा ब्धित्रिवेदाब्धिद्वित्रिभेष्वर्कतः शशी ॥ कुर्याल्लक्ष्मीसमुद्रासंस्थैर्यंलक्ष्मींदरिद्रताम् ॥ घनंव्याधिंक्रमान्मृत्युंप्रवेशारंभयोर्गृहे" इति ॥ ६ ॥

भा०-प्रथम तो कृत्तिकादिक सात सात नक्षत्रोंको पूर्वादिदिशाओंमें देके सप्तश-लाका चक्रको बनाना-फेर तहां जिस दिशामें इष्ट नक्षत्र होय उस दिशाके घरमें संमुख चंद्र होय ॥ ऐसे गृहमें और आगे चंद्रमा होयतो अशुभ होय-और ४ । ९ । १४ ए ति थियों और सूर्य भौमवार और सूर्य भौमका नवांश अशुभ होय-और उक्त नक्षत्रोंमें बी ११ । १२ कुंभ मीनका चंद्रमा होयतो स्तंभको नही लगाना-और सूर्य नक्षत्रके चौथा नक्षत्रतक-और पनहरमांसे चारतक-और २३ तेवीसमासे पांचतक घर नही बनाना और प्रवेश बी नही होना ॥ ६ ॥

शेतेभाद्रपदात्रिपुत्रिषुसुरःप्रागादिशीर्षोत्रहिप्रोक्तंसद्ममुखंतुगोल्य जघटेष्वर्केयमोदङ्मुखं॥ हृद्रोगेणकुलीरलेयगरवौपूर्वापरास्यंगृहं नान्यस्थेभुजकोटिघातइभहृच्छेपंस्युरायाःक्रमात् ॥ ७ ॥

अथचतुर्धाद्वारनिर्णयमाह । शेतेइति । भाद्रपदात्रिपुत्रिपुमासेषु सुरोवास्तुपुरुषः प्रागादिशीर्षः शेतेइति । एतदुक्तंभवति भाद्रपदादिमासत्रयेपूर्वशीर्षः मार्गशीर्षादिमा सत्रयेदक्षिणशीर्षः फाल्गुनादिमासत्रयेपश्चिमशीर्षः ज्येष्ठादिमासत्रयेउत्तरशीर्षोवास्तु पुरुषः शेतेइति । अत्रयस्यांशीर्षंतस्यांदिशायांसद्ममुखंगृहमुखंदक्षिणाभिमुखंप्रोक्तम् । अथसंक्रांतिपरत्वेनमुखनिर्णयमाह । गोल्यजेति । गोल्यजघटेष्वर्केसतियमोदङ्मुखंगृ हंकार्यम् गौर्वृषः अलिर्वृश्चिकः अजोमेषः घटस्तुला एषुराशिषुअर्केसूर्येसतियमोदङ्मुख मुत्तराभिमुखं वागृहंकार्यमित्यर्थः । हृद्रोगेणकुलीरलेयगरवौसतिपूर्वापरास्यं पूर्वा भिमुखंपश्चिमाभिमुखंवागृहंकार्यमित्यर्थः । हृद्रोगः कुंभः एणोमकरः कुलीरः कर्कटः लेयः सिंहः एतान्गच्छतिसतथासचासौरविश्चतस्मिन्सतिपूर्वापरास्यं पूर्व पश्चिममुखंवागृहंकार्यम् । अन्यस्थेअन्यराशिस्थेरवौसतिगृहंनकार्यम् । अथायपर त्वेनगृहमुखनिर्णयंविवक्षुस्तावदायसाधनमाह । भुजेति । भुजकोटिघातइभहृच्छेष मायाः स्युः । भुजोगृहदैर्घ्यविस्तारयोरन्यतमस्यनाम तदन्याकोटिः । तथाच लीलावत्याम् " इष्टोबाहुर्यस्यां तत्स्पर्द्धिन्यांदिशीतरोबाहुः ॥ त्र्यस्रेचतुरस्रेवा साकोटिः कीर्तितातज्ज्ञैः " इति । तयोर्घातोगुणनम् इभहृच्छेषंपूर्वादियथास्या तथाध्वजादयः आयाः क्रमात्स्युः ॥ ७ ॥

अब चार प्रकारसें द्वारनिर्णय करते हैं-

भा०-भाद्रपद-आश्विन-कार्तिक मासमें पूर्वशीर्ष वास्तु होता है-और मार्गशीर्ष-पौष-

माघमें दक्षिणशिर वास्तु होता है– ॥ औ फाल्गुन चैत्र वैशाखमें पश्चिमशिर वास्तु होता है–॥ और ज्येष्ठ आषाढ श्रावणमें उत्तर शिर होता है ॥ सो जिस दिशामें वास्तुका शिर होय उस दिशामें घरका मुख करणा–और २ । ८ । १ । ७ इन्होंके सूर्यमें दक्षिण मुखवा उत्तर मुखका घर करणा–और ११ । १० । ४ । ५ इन्होंके सूर्यमें पश्चिम मुख वा पूर्वमुख घर बनाना ॥ और गृहके भुजकोटिको गुणके आठका भागदेनेसे शेष रहै सो ध्वजादि आय पूर्वादिक होय ॥ ७ ॥

पूर्वादिध्वजधूमसिंहशुनकोक्षाणःखरेभोष्ट्रकाधार्याः स्वस्वपदेध्वजो खिलमुखः प्राग्याम्यवक्रोगजः ॥ प्रागास्योवृषभोविवारुणमुखःसिंहःप्रशस्ताइमेधूमोग्नेःशुनकोंत्यजस्यखगपस्योष्ट्रोट्टपत्न्याःखरः८

पूर्वादिषुध्वजादयोबलिष्ठाइतिभावः । एतेध्वजादयः स्वस्वपदेस्वस्वस्थाने ध्वजः पूर्वे धूमआग्नेय्यामित्यादिधार्याः । अयमर्थः । मुख्यगृहापेक्षयादिक्षुवक्ष्यमाणगृहे पुधार्याइत्यर्थः । अथवास्वसदृशवस्तुपुधार्याः । अथवास्वसदृशसत्वगृहेपुधार्याः अथवाक्रूरकर्मसाधनवस्तुपुपराक्रमिणोधार्याः अथवास्वसदृशवस्तुसत्वोपजीविनांगृहे पुधार्याः अथवास्वानुरूपवस्तुसाध्यहितवस्तुगृहेपुयथायोग्यंधार्याइत्यर्थः । एतत्स्प ष्टमुक्तंवास्तुप्रदीपे " खेटखर्वटकोटेपुनृपः सिंहोगजःशुभः ॥ वापीकूपतडागादौ गजोदेयोविचक्षणैः ॥ आसनेयोजयेत्सिंहंशयनेचैवकुंजरम् ॥ वृषंभोजन पात्रेचदद्याच्छालादिपु ध्वजम् । महानसेऽग्निशालायांगृहेचाग्न्युपजीविनम् ॥ धूमंदद्यात्तथाश्वानंयवनांत्यजयोर्गृहे ॥ खरोवेश्यागृहेयोज्योध्वांक्षः पक्षिपतेर्गृहे ॥ वृषंसिंहंगजंदद्यात्प्रासादेपुरमंदिरे " ॥ तथाचशिल्पशास्त्रे "वस्त्रजेधर्मशालायांकुंभे स्तंभेध्वजेध्वजः ॥ गोगजौभूगृहेचैवसाधारणगृहेशुभौ ॥ यंत्रेशस्त्रे रथेसिंहोभांडागारे शुभोगजः ॥ धान्यांबुस्थानेगोश्वेभाः शालायांवृषभः शुभः ॥ नाट्यभागेद्वाहवेद्यां गजसिंहवृषाः शुभाः" इत्यादि । एवमायसाधनमुक्त्वेदानींतेषांमुखान्याह । ध्वजोऽखिल मुखः सर्वदिग्द्वारः प्राग्याम्यवक्त्रोगजः सुगमम् प्रागास्योवृषभः आस्यंमुखं प्राङ्मुखो वृषभः स्पष्टम् विवारुणमुखः सिंहः वरुणस्यायंवारुणोदिग्विभागः पश्चिमदिक्विगतः वारुणोयेभ्यस्तत्रमुखंयस्यसतथा पश्चिमदिशंविनासर्वदिग्द्वारइत्यर्थः । योयोपदिष्टमु खआयस्तत्संभूतगृहस्यतत्तद्दिशिमुखंकर्तव्यमित्यर्थः । एवमायपरत्वेनगृहमुखमुक्त्वा प्रसंगेनआयानांशुभत्वमाह । प्रशस्ताइमेइति । इमेचत्वारआयाः प्रशस्ताः सर्वेषांशुभाः अर्थादन्येचत्वारः समाआयाअप्रशस्ताः । तथाचगर्गः "कीर्तिः शोकोजयोवैरंधनंनिर्ध नतासुखम् ॥ रोगश्चेतिगृहारंभेध्वजादीनांफलंक्रमात्" इति ॥ अथदुष्टेपितमये विशेषमाह । धूमोग्नेरिति । अग्नेर्गृहेधूमोधूमायः प्रशस्तः अंत्यजस्यशुनकः प्रशस्तः खगपस्यपक्षिपालकस्योष्ट्रः प्रशस्तः अट्टपत्न्यावेश्यायाः गृहेखरः खरायः प्रशस्तः॥८॥

भा०-ध्वज-धूम-सिंह-शुनक-वृष-खर-गज-ध्वांक्ष ये ध्वजादिक अपनी अपनी दिशामें बलवान होय-ध्वज सर्वदिशाओंमे बलवान होय-पूर्वमुख वृषभ-सिंह पश्चिम विना-यह चार आयों शुभहोय-और अग्न्यागारमें धूमाय शुभहोय-और अंत्यजके शुनक शुभ है-और पक्षिपालकके उष्ट्र शुभ है-और वेश्याके घरमें खराय शुभ है ॥ ८ ॥

प्राहुः प्राङ्मुखमंत्यवृश्चिककुलीराणांप्रचेतोमुखंजूकोपांत्यगवांयमास्यमवलायुग्मैणकानांहितम् ॥ सौम्यास्यंगृहमाद्यसिंहधनुषामत्रेष्टकाष्ठाननंकृत्वाप्तान्यककुब्गवाक्षवदनंतत्कार्यमास्यंनसत् ॥९॥

एवमायपरत्वेनगृहमुखमुक्त्वाधुनाराशिपरत्वेनाह । अंत्यवृश्चिककुलीराणांप्राङ्मुखं गृहंहितंप्राहुः । अंत्योमीनः वृश्चिकः प्रसिद्धः कुलीरः कर्कः एषामित्यर्थः । जूको पांत्यगवांप्रचेतोमुखंपश्चिमाभिमुखम् जूकः तुला उपांत्यः कुंभः गौर्वृषः एषामित्यर्थः । अवलायुग्मैणकानांयमास्यंदक्षिणामुखम् अबलाकन्या युग्मंमिथुनमेणोमकरः एषामित्यर्थः । आद्यसिंहधनुषांसौम्यास्यम् आद्योमेषः सिंहधनुषीप्रसिद्धे एषांसौम्यास्यमुत्तरामुखंगृहंहितं प्राहुराचार्याः । एवंचतुर्धागृहमुखमभिधायेदानींतन्निर्णयमाह । अत्रेष्टकाष्ठाननमितिगृहमुखपक्षेपुशोभावकाशानुरूपमिष्टकाष्ठाननमिष्टदिङ्मुखंकृत्वातद्गृहंमाप्तान्यककुब्गवाक्षवदनंकार्यम् । आप्ताश्चताअन्यककुभश्चताासुगवाक्षएववदनानियस्यतत्तथा उवैरितपक्षत्रयप्रासादिक्षुगवाक्षाः कार्याइत्यर्थः । तथाचवास्तुशास्त्रे "द्वारंचतुर्विधंप्रोक्तंवास्तुसंक्रांतिभावजम् । कृत्वाचान्यतमंमुख्यंगवाक्षाद्यैः पराणिच" इति।आस्यमिति । आस्यंगृहस्यमुखंकोणस्तंभादिभिर्विद्धंनसत्स्यात् ॥ ९ ॥

भा०-॥ १२ । ८ । ४ इन्हों राशियोंके पूर्वमुख गृह शुभ होय-और ७ । ११ । २ इन्हों राशियोंके पश्चिममुख गृहहोय-६ । ३ । १० । इन्हों राशियोंके दक्षिणमुख गृह होय-और १ । ५ । ९ इन्हों राशियोंके उत्तर मुखका घर शुभहोय-एक दिशामें गृहका द्वार करके शेष ३ तीनदिशाओंमें खिरीका कराणा-और घरके द्वारमें थारी नहीं देणी ॥ ९ ॥

कोणाध्वभ्रमकूपकर्दमतरुद्वाःस्तंभदेवैःक्षतंसद्मौच्च्यद्विगुणाधिकांतरभवेवेधेनदोषःकिल ॥ अष्टघ्नेगृहभूफलेभविहृतेशेषंगृहर्क्षंभवेद्वक्षेसर्पंहृतेव्ययोगृहमसत्स्वल्पायभूरिव्ययम् ॥१०॥

एवंगृहमुखनिर्णयमुक्त्वाधुनाकोणादिविद्धमुखस्यदोषंतदपवादंचाह । कोणाध्वेति । कोणोभित्तिकोणः अध्वामार्गः भ्रमोभ्रमयंत्रं घरट्टकुलालचक्रादि कूपः प्रसिद्धः कर्दमः स्नानादिजनितोनिरंतरस्थायी तरुर्वृक्षः द्वाः द्वारांतरं स्तंभःप्रसिद्धः देवः स्थावरः एभिर्विद्धेमुखंनसत्स्यादित्यर्थः । अथास्यापवादमाह । सद्मौच्च्येति । सद्मौच्च्यद्विगुणाधिकांतरभवेवेधेनदोषः सद्मनोगृहस्यऔच्च्यंतस्यापेक्षयाद्विगुणाधिकां

अथगुणविचारणावधिमाह । यावत्पर्यंतंकरैःहस्तैःकृत्वाभूरिगुणंबहुगुणंगृहंहृदिअंतः करणेस्फुरति तत्तावद्विचार्यम् । चेद्यदितैः केवलैःकरैःहस्तैःकृत्वाबहुगुणंनस्फुरतितदा अंगुलमुखमंगुलादिकंकरेपुक्षिस्वाथवाविहायतनुयात् कुर्यात् । अथोपायांतरसूचनामाह । श्रीगोपीपतीति । गोपीपतिर्गोपीराजः मंगःमंगनाथदेवज्ञः ह्मालुगिर्ह्मालुगिदेवज्ञः एतन्मुखैर्ज्योतिर्विद्भिःआयासविच्छित्तयेस्वेष्टायक्षंफलंनिबद्धं । तदिहास्मिन्गृहाणांविषयेज्ञात्वास्थलंस्वाभीष्टस्थलंसाधयेत् । तथाचगोपीराजः “ विष्णुंव्येकायगोभू १९ इतिभयुजिफलंगोपिराजोभ २७ शेषात्सायंवाहाष्टिहग्ने २१६ ह्युतमहि ८ हताहक् २ प्रकृत्या रुय २१ विश्वे १३ ॥ बाणः ५ सिद्धा २४ ष्टि १६ नागो ८ डु २७ विधृति १९ गिरिश ११ ज्या ३ कृती २२ द्र १४ तुं ६ तत्त्वा २५ त्यष्टचं १७ क ९ क्षमा १ नखे २० ना १२ र्णव४ विकृति२३ दिना१५ श्व७ त्कृती २६ धृत्य१८ थाशाः१०” इति ॥ अस्यार्थःगोपीराजः विष्णुंविष्णुनामानंशिष्यंप्रत्याहेत्यन्वयः । किमाह । हेविष्णोव्येकायगोभू १९ इतिभयुजिभ २७ शेषात् अहि ८ हताहक् २ प्रकृत्यादयःफलं स्यात् । विगतःएकोयस्मात्सव्येकः सचासौआयश्चव्येकायः व्येकायश्चगोभूश्चअनयोर्हतिर्गुणनं व्येकायगोभूहतिश्चभंचव्येकायगोभूहतिभे तयोर्युक्युयोगःतस्यां भशेषात् सप्तविंशतिहृच्छेषात् एकादिपुसप्तविंशतिपर्यंतेपु अहिहताअष्टहताहक्प्रकृत्यादयः फलं क्षेत्रफलंस्यादित्यर्थः । कथंभूतंफलं सायमायेनसहवर्तमानंसायमिष्टायसहितमित्यर्थः। एतत्स्वेष्टायनक्षत्रजंफलंभवति । न्यातः वाइत्ययवातत्सायंफलमिष्टाष्टिह १२१६ ग्घ्न्या युतंसत्फलंस्यात् । इष्टश्चअष्टिहक्चइष्टाष्टिहक् तयोर्घ्निर्हतिः तयायुतमित्यर्थः । इदमपि स्वेष्टायनक्षत्रजंफलंभवतीति । अत्रांकन्यासएवव्याख्यानं । तथाचमंगनाथदैवज्ञस्यसूत्रम् “ इष्टभात्यष्टिघातेयआयस्तेनोनितेष्टकः ॥ त्रिहृल्लब्धहतागाश्वि २७ युतेचेष्टायभंभवेत् ” इति ॥ अस्यार्थः इष्टभात्यष्टिघातेइष्टभंचअत्यष्टिश्चतयोर्घातोगुणनंतस्मिन्पृथक् स्थापितेयआयस्तेनऊनितेष्टकःयदिऊनोनभवति । तदाअष्टौप्रक्षिप्यस्फोटनीयः ऊनितेष्टाषःत्रिहृल्लब्धहतागाश्वियुते लब्धेनआहताश्चतेअगाश्विनश्चतैः पृथक्स्थापितेइष्टभैरत्यष्टिघातैयुतेसतिइष्टायभंक्षेत्रफलंभवेत् । आयश्चभंचआयभेइष्टेआयभेयस्मिंस्तत्तथा अत्रयदित्रिभिर्निःशेषोभागोनगच्छति तदातत्रतावत् अष्टौक्षेप्याः यावत्त्रिभिर्भागो गच्छति । तथाचह्मालुगिदेवज्ञस्यसूत्रम् “ व्येकेष्टर्क्षहताद्विबाणशशिनो १५२ त्यष्ट्या युता १७ स्तेपिचव्येकेष्टायहतैकनाग ८१ सहिताः षण्मूर्च्छनाभि २१६ र्हताः ॥ शेषं क्षेत्रफलंभवेदभिमतस्वेष्टायनक्षत्रजंस्यादैर्घ्यतदभीष्टविस्तृतिहृतंदैर्घ्योद्धृतिर्विस्तृतिः”इति स्पष्टार्थोयंश्लोकः । इत्यादिविचारणयाइष्टंक्षेत्रफलमवकाशानुरूपंहृदिधृत्वास्थलंसाधयेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

भा०–जितने हातका बहु गुण घर अपने हृदयमें स्फुरे जितनाही करणा ॥ और जो हातोंसे गुण स्फुरण नहीं होय तो अंगुलादिकोंको जोडणा वा काटणा ॥

अब दूसरा उपाय बतानेके लिये कहते हैं ॥

भा०-और गोपीनाथ वा मेंगवाह्यालुगी इन ज्योतिषियोंने श्रम मिटाणेके लिये स्थायर्क्षफल कह्या है सो जांणके इष्टभूमी साधन करणा ॥ १३ ॥

द्विघ्नायाममितंद्विपाशमजरत्सूत्रंविधायांकयेत्र्यायामांघ्रिमितेचविस्तृतिदलेतौकर्पकोणाभिधौ॥ पाशौक्षेत्रविरामशंकुनिहितौकृत्वाद्यमाकर्पयेत्कोणेशंकुरितीतरौविनिमयद्रज्ज्वंतयोश्चापरौ ॥१४॥

अथस्थलसाधनायसूत्रमोटनलक्षणमाह। अजरत्सूत्रंनूतनसूत्रं द्विघ्नायाममितंद्विपाशंचविधाय अंतात् एकस्मात्सूत्रांतात्अंकयेदित्यन्वयः द्विघ्नश्चासौआयामश्चद्विघ्नायामः आयामोदैर्घ्यम् तेनमितंद्विगुणितदैर्घ्यसमानमित्यर्थः। द्विपाशंद्वौपाशौयस्मिन्तद्द्विपाशं एवंविधंसूत्रंविधायकृत्वाअंतात्सकाशात् अंकयेत्चिन्हयेत् एतदुक्तंभवति। पूर्वकल्पितक्षेत्रस्यदैर्घ्यमितंसूत्रंद्विगुणंविधायतदंतयोःपाशंकृत्वाअंकयेत्। कुत्रकुत्रांकयेदित्याह। आयामांघ्रिमिते चपरंविस्तृतिदले अंकयेत् त्रयश्चते आयामांघ्रयश्चतेतथातैर्मितंतस्मिन् एतदुक्तंभवति। क्षेत्रदैर्घ्यंचतुर्भिर्भक्तालब्धमंघ्रिप्रमाणमेकस्माद्दंतात् अंघ्रित्रयंहित्वाचिन्हयेत् विस्तृतिदलेक्षेत्रस्यविस्तारार्धमिते अंकयेत् तौअंकौकर्पकोणाभिधौस्तः अंघ्रित्रयेकृतः कर्पाख्यः विस्तृतिदलेकृतोंकः कोणाख्यः। एवंसूत्रमोटनमुक्त्वा। स्थलसाधनमाह। पाशाविति। पाशौक्षेत्रविरामशंकुनिहितौकृत्वाद्यमंकमाकर्पयेदित्यन्वयः। क्षेत्रस्यविरामौअंतौतयोः शंकूनिहितौनिक्षिप्तौकृत्वाआद्यमंककर्पाख्यंआकर्षयेत्। एतदुक्तंभवति। क्षेत्रस्यमध्यभागेसाधितदिक्सूत्रोपरिइष्टदैर्घ्यमितंसूत्रंप्रसार्यतदंतयोः शंकुनिखातयोः शंकोः मोटितसूत्रांतपाशौनिधायकर्पाख्यंचिन्हंधृत्वाएकस्यांदिशिआकर्षयेत् यथोभयशंकुगतारज्जुः समानाआकृष्टास्यात्तथाआकर्पयेदित्यर्थः। कोणेशंकुरिति। कोणेकोणचिह्नेयत्रकोणचिन्हमागतं तत्रभुविशंकुंनिखायेत्यध्याहारः। इत्यमुनाप्रकारेणइतरः शंकुर्निखेयः। एतदुक्तंभवति। तदेवकर्पचिन्हंअन्यस्यांदिशिआकृष्यकोणेशंकुर्निखेयः। एवं कोणद्वयसाधनमभिधायअन्यकोणद्वयसाधनमाह।विनिमयादिति रज्ज्वंतयोर्विनिमयात्विपरीतधारणात्अपरौकोणशंकूनिखेयौ। एतदुक्तंभवति। रज्ज्वंतौविपरीतौधृत्वापूर्ववत्कर्षाकर्षणंकृत्वाकोणयोः शंकूनिखेयौ ॥ १४ ॥

अब स्थलसाधनके लिये सूत्रमोटनका लक्षणको कहते हैं ॥

भा०-पूर्वकल्पित क्षेत्रका नूतन दैर्घ्य सूत्रको द्विगुण करणा ॥ और दोनु तरफ अंतमें पाशी करिके चिन्ह करणा ॥ चिन्हका स्थानको बताते हैं ॥ दैर्घ्य क्षेत्रको चारका भाग देके एक अंतमें तीन पादको त्याग करके फेर एक पादपाद पर चिन्ह करणा ॥ और दूसरा क्षेत्रका विस्तारके अर्द्धभागमें चिन्ह करणा । यहां अंघ्रीत्रयका चिन्ह कर्पाख्य है ॥ और विस्तारके अर्द्धभागके चिन्हकी कोणा संज्ञा है ॥

अब स्थलका साधनको कहते हैं ॥

भा०-क्षेत्रके मध्यभागमें साधित दिक्सूत्रके ऊपर इष्ट दैर्घ्य मित सूत्रको फैलायके उन्होंके अंतमें शंकुओंको गाडके शंकुओंमें पाशोंको रखके कर्णाख्य चिन्हको लेके एक दिशामें खेचणा जैसे कि उभय शंकु गतरज्जुतुल्य खेचिजे जैसे खैचणी और जहां कोण चिन्ह आवे तहां शंकु देणा-ऐसे दोय कोणोंको साधके फेर रज्जुको उलट देणेसे दूसरे दोय कोण फेर होतेहैं ऐसे चतुष्कोण होजाते हैं ॥ १४ ॥

आग्नेयादिदृढंप्रदक्षिणगतंसूत्रंसमासादयेन्मध्येवामकपार्श्वसुप्तपुरुषं ध्यात्वातमुत्तानकम् ॥ अष्टाङ्ग्यंर८ शमगेंदु१७ संमितलवान् पुच्छाद्विहायाग्रगोभागोनाभिरितःखनेल्लवमितंवामेऽश्मभिःपूर येत् ॥ १५ ॥

एवंक्षेत्रसाधनमुक्त्वासूत्रन्यासमाह । आग्नेयादिति । आग्नेयादिदृढंप्रदक्षिणगतंसूत्रं आसादयेत् मध्येक्षेत्रमध्येवामकपार्श्वसुप्तंपुरुषंप्रागुदक्शिरस्कंध्यात्वातंध्यातंपुरुषमुत्ता नकंध्यायेत्।कथंभूतम् पार्श्वस्थंलघुमध्यगुरोः परंस्याद्यथोपरितथैवपूरयेत् पश्चिमंचगुरु भिः पुनःपुनः सर्वमेवलघुरित्येवं विधिरिति ।कथंभूतम् अष्टाङ्ग्यंशमष्टाश्विनोंशाभागा यस्मिन्स्तथातम्।अयमर्थः । क्षेत्रप्रमाणंकृकलासरूपंवास्तुपुरुषंप्रकल्प्यततोष्टाविंशति धाकुर्यात् एवमष्टाङ्ग्यंशंप्रकल्प्यपुच्छात्सकाशात् अगेंदुसंमितलवान्सप्तदशभागान्वि हायत्यक्त्वाअग्रगस्तदग्रगोभागोनाभिः इतोनाभेः सकाशात्वामेवामभागेलवसंमितंखनेत् अनंतरं अश्मभिः पूरयेत् । तथाच ब्रह्मशंभुः “ सूत्रभित्तिशिलान्यासस्तंभस्यारोपणं तथा । पूर्वदक्षिणयोर्मध्येकुर्यादित्याह काश्यपः॥” इति नारदः “ नभस्यादिपुमासेषु त्रिषुत्रिषुयथाक्रमम् । पूर्वादिदिक्शिरावामपार्श्वशायीप्रदक्षिणम्॥” इति।तथाचशिल्प शास्त्रे “ वास्तोः शिरसिपुच्छेचयाम्यकुक्षौचपृष्ठतः ॥ आयुःकामःखनेन्नैववामकुक्षौख निःशुभाः ॥ वास्तुक्षेत्रप्रमाणंचकल्पयित्वास्यवामके ॥ कुक्षौ खातंविधायादौग्रावभि पूरयेततः ” इति ॥ तथाचलल्लः “त्यजेद्दशशिरोभागोह्यप्रेसप्तदशांशकान् । मध्येना भिविजानीयात्तत्रशंकुंप्रतिष्ठयेत् ॥ अस्थिरस्याशिरोयत्रवास्तोस्तद्गणयेत्करैः । दैर्घ्यं वाविस्तृतिंचैवकृत्वाष्टाश्विमितांशकान् ॥ इति” ॥ १५ ॥

अब सूत्रन्यासको कहते हैं ॥

भा०-प्रथम तो दृढसूत्रको अग्निरूपसे देणा ॥ और क्षेत्रके मध्यमें वामपार्श्वसे और प्रागुदक्शिरसे सोता भया पुरुषका ध्यान करणा फेर उसी पुरुषके उत्तानका ध्यान करणा॥ ऐसे वास्तुपुरुषकी कल्पना करिके उसका अठावीश २८ विभाग करणा ॥ फेर उसके सत्तहर १७ भागको छोडके आगे नाभिस्थान समझना । फिर नाभिके वामभागमें अंश- प्रमाण खोदके पत्थर भरणा ॥ १५ ॥

नाकालेत्रनिधेयउक्ततरुजोग्र्यात्सिद्ध२४ विंशा२० ष्टय१६ हःकृत् १२ संख्यांगुलकस्त्रिभागचतुरस्राष्टास्रकानस्रकः ॥ कंवक्षस्थलमूरुपादयुगुलंसंस्पृश्यविप्रादिकोरेखांसूत्रवदग्निजेनरचयेत्तद्वच्च भितेःशिलाः ॥ १६ ॥

अथशंकुन्यासमाह। नाकालेइति । अत्रकुक्षिस्थलेनानरः शंकुः कालेमुहूर्तसमये निधेयः। सकियत्प्रमाणइत्यपेक्षायांनृमानमाह । अग्र्यात्विप्रात्सकाशात्वर्णपरत्वेन सिद्धा २४ विंशा २० ष्टय १६ हःकृत् १२ संख्यांगुलकःनिधेयः प्रतिष्ठापनीयः । एतदुक्तंभवति । विप्रेणसिद्धसंख्यांगुलकश्चतुर्विंशांगुलोनिधेयः क्षत्रियेणविंशांगुलः वैश्येनअष्टचंगुलः षोडशांगुलः शूद्रेणाहःकृत्संख्यांगुलोद्वादशांगुलोनिधेयइत्यर्थः। किंलक्षणोना उक्ततरुजः शास्त्रोक्तवृक्षोद्भवः।पुनःकिंलक्षणः त्रिभागचतुरस्राष्टास्रकानस्रकः त्रिभागेषुचतुरस्राष्टास्रकानस्रकाणियस्मिन्सतथा। एतदुक्तंभवति। यथाप्रमाणंशंकुंत्रिधाविभज्य आद्यांशंचतुरस्रं द्वितीयांशमष्टास्रं तृतीयांशमनस्रंवर्तुलंकुर्यादितिभावः। तथा चोक्तंग्रंथांतरे "स्याच्चतुर्विंशविंशाष्टद्वादशांगुलकैःक्रमात्। विप्रादीनांशंकुमानंस्वर्णवस्त्राद्यलंकृतम् ॥ खदिरार्जुनशालोत्थंयुगपत्रतरूद्भवम्। रक्तचंदनपालाशरक्तशालकिलालजम् ॥ निंबकारंजकुटजंवैणवंबिल्ववृक्षजम्। शंकुंत्रिधाविभज्याद्यंचतुरस्रंततःपरम् ॥ अष्टास्रंचतृतीयांशमनस्रमृजुमव्रणम्। एवंलक्षणसंयुक्तंपरिकल्प्यशुभेदिने ॥ " इति ॥ अथरेखाकरणमाह।कमिति।अग्निजेनसुवर्णेनब्राह्मणादिकः कादिसंस्पृश्यसूत्रवद्रेखांरचयेत्। सूत्रवदिति आग्नेय्यादिगृहप्रदक्षिणंकुर्यादित्यर्थः। एतदुक्तंभवति । ब्राह्मणःकंशिरःस्पृष्ट्वातर्जन्यावाकृत्वाऽऽग्नेयादिप्रदक्षिणंसूत्रानुगतांरेखांकुर्यात्।तथैवक्षत्रियोवक्षःस्थलंस्पृष्ट्वारेखांकुर्यात्। वैश्यः ऊरुयुगुलंस्पृष्ट्वारेखांकुर्यात्। शूद्रःपादयुगुलंस्पृष्ट्वारेखांकुर्यात्। तथाचलल्लः "कृत्वासूत्रनिपातंमध्यांगुल्याथवाप्रदेशिन्या । अंगुष्ठेनहयवाकनकक्षतरजतमुक्ताभिः ॥ रेखांकुर्यात्"इत्यादि । तथाचभृगुः "विप्रःशीर्षंनृपोवक्षोवैश्यश्चोरूपरःपदे । स्पृष्ट्वारेखांगृहारंभेकुर्यादग्नेःप्रदक्षिणम् ॥" इति ॥ अग्नेरित्याग्नेय्याः । तथा चकारिकायाम् "अंगुष्ठकेनदेशिन्यारेखांकुर्वीतसूत्रतः । स्वर्णेनमणिनारूप्यमुक्तादधिफलाक्षतैः ॥ कुसुमैर्वानशस्त्रेणनलोहेननभस्मना । काष्ठादिभिर्नोपसव्यां नवक्रांदोषदर्शनात् ॥ शस्त्रेणशस्त्रमृत्युःस्यादित्यादिस्पष्टमीरितम् ॥ " इति ॥ तथाचवृद्धवास्तुपद्धतौ " शस्त्रेणशस्त्रमृत्युर्यपोलोहेनभस्मनाग्निभयम्। तस्करभयंतृणेनचलिखिताकाष्ठेनराजभयम् ॥ वक्राचपादलिखितारिपुभयदाक्लेशदाविरूपाच । चर्मांगारास्थिकृतादंतेनचकर्तुरशुभाय ॥ वैरमपसव्यलिखितामदक्षिणासंपदोविनिर्देश्या॥" इति॥ अथशिलान्यासमाह । भित्तेःशिलाअपिसूत्रवदाचरेयुः आग्नेयादिप्रदक्षिणंस्थापयेयुरित्यर्थः। तथाचवराहः "दक्षिणपूर्वेकोणेकृत्वापूजांशिलांन्यसेत्प्रथमम्। शेषाःप्रदक्षिणेनस्तंभाश्चैवंप्रतिष्ठाप्याः॥" इति ॥ १६ ॥

अब शंकुन्यासको कहते हैं ॥

भा०-मुहूर्तसमयमें वास्तुकी कुक्षिमें शंकु देणा ॥ ब्राह्मणके शंकु २४ चोवीस अंगुलका करणा ॥ और क्षत्रियके २० वीस अंगुलका शंकु होता है ॥ और वैश्यके सोलह १६ अंगुलका शंकु होताहै ॥ शूद्रके १२ अंगुलका होता है ॥ और शास्त्रोक्तवृक्षका शंकु होता है ॥ और शंकुका तीन भाग करके आद्यभागमें चतुरस्र करणा ॥ और द्वितीयभागमें अष्टास्र करणा ॥ और तृतीयांशमें वर्तुल करणा॥ अब रेखाकरण कहतेहैं ॥ ब्राह्मण अपने मस्तकको स्पर्श कारिके सुवर्णसे आग्नेयादि प्रदक्षिणक्रमसे सूत्रानुगत रेखा करणी ॥ ऐसेंही क्षत्रिय वक्षःस्थलको स्पर्श कारिके रेखा करे ॥ और वैश्य दोनु ऊरुको स्पर्श करके रेखा करे ॥ ऐसेंही शूद्र पादको स्पर्श कारिके रेखा करे ॥

अब शिलान्यासको बताते हैं ॥

ऐसेही आग्नेयादि प्रदक्षिणक्रमसे भित्तिकी शिलाकी स्थापन करणी ॥ १६ ॥

**पूर्वादौत्रिषडर्थपंचमलवेद्वाःसव्यतोऽकोद्धृतेदैर्घ्येद्व्यंशसमुच्छ्रिता
ऽघिलवकेसर्वासुदिक्षूदिता॥स्तंभोग्नेर्दिशिपूजितःसुसमयेस्थाप्यः
शिरश्छत्रभाग्विस्ताराश्लिबान्वितैःकृतकरैस्तुल्यंगृहोच्चंविदुः १७**

अथभित्तिप्रसंगेनद्वारमाह । दैर्घ्येगृहदैर्घ्ये अंकातैनवभिर्भाजितेसति पूर्वादौदिक्क्रमेणसव्यतोवामभागात्त्रिषडर्थपंचमलवेद्वाःद्वारमुक्तं मुनिभिरितिशेषः।त्रयश्चषट्चअर्थाश्च पंचचत्रिषडर्थपंच एतेषांसंख्यापूरकात्रिषडर्थपंचमास्तेषतेलवाश्चतेषांसमाहारस्तास्मिन्। एतदुक्तंभवति । गृहदैर्घ्यनवभागंकृत्वा पूर्वाभिमुखेगृहेक्रियमाणेवामभागात्त्र्यंशाद्ग्रंत्यक्त्वातृतीयांशेद्वारंकर्तव्यम् । दक्षिणाभिमुखेतथैवांशपंचकंत्यक्त्वाषष्ठेंशेकार्यम्।पश्चिमाभिमुखेतथैवांशचतुष्कंत्यक्त्वापंचमांशेकार्यम्।उदङ्मुखेपश्चिमांशेएवद्वारंकर्तव्यम्।सर्वासुदिक्षुअंघ्रिलवकेचतुर्भागेद्वारुदिता।किंलक्षणाद्वाः द्व्यंशसमुच्छ्रिता द्विभागोच्चा । तथाचवराहः "दैर्घ्येनवांशाःपदमत्रसव्याद् द्वारंशुभंप्राकृत्रिचतुर्थभाने । चतुर्थपष्ठेदिशिदक्षिणस्यांपश्चाच्चतुःपंचमकेतथोदक्॥" इति ॥ तथाचच्यवनः " मानाधिकोनादिग्भागे द्वारे नीचसुखक्षयः" इति।अथनिष्पन्नासुभित्तिषुस्तंभप्रतिष्ठामाह । स्तंभोग्नेर्दिशीति । अग्नेर्दिशि आग्नेयांसुसमयेपूर्वोदितेस्तंभः स्थाप्यः।अत्राप्युक्तरुजइत्यनुवर्तते।किंलक्षणस्तंभः पूजितःस्रक्चंदनार्चितः पुनःकिंलक्षणः शिरश्छत्रभाक्शिरसिछत्रंभजतेइतितथा छत्रंतु काकादिपक्ष्युपवेशनभयात्स्तंभोपरिक्रियते । तथाचवराहः " छत्रस्रग्वंधयुतकृतधूपविलेपनः समुत्थाप्यः । स्तंभस्तथैवकार्योद्वारोच्छ्रायःप्रयत्नेन॥ " इति । तथाचोत्पलः स्तंभोपरियदोलूककाकगृध्रादिपक्षिणः।व्यालादयश्चतिष्ठंतितदाकर्तुर्नशोभनम् ॥ तस्मात्स्तंभोपरिच्छत्रं शास्त्रांफलवर्तीतुवा । धारयेदथवावस्त्रं सुधैरत्नादिनिक्षिपेत्॥" इति ॥ गुर्जरदेशेकश्चित्काष्ठसर्पमवलोक्यतच्छून्यदिक्षुप्रथमंस्तंभप्रतिष्ठांकुर्वंति । तदसत् । यत

स्तदवलोकनंविवाहवेद्यांकोणेपुशृंगारार्थस्तंभान्रोपयंतितद्विषयम् । तदप्येकदेशीयम् न बहुसंमतम् । कालसर्पस्तुयथा " ईशानतःसर्पतिकालसर्पोविहायसृष्टिंगणयेद्विदिक्षु । पश्चाद्गतिस्तन्मुखमध्यपुच्छे त्रिकंत्रिकंवैवृषसंक्रमादेः ॥ अहेःफणायांमरणंवरस्य मध्ये कुमार्याःस्वजनस्यपुच्छे। विधेयमेकंकिलशून्यदेशे विवाहवेद्यांनिखनेच्चकीलम्॥" इति । वृषादित्रिपुराशिपुरवौआग्नेय्यांस्तंभारोपणंकार्यम्सिंहादिपुईशान्यां वृश्चिकादित्रिपुवायव्यां घटादित्रिपुनैर्ऋत्यां कर्तव्यमिति । एतद्विवाहएव गृहेसिंहादवलोकनीयं वृषाद्वियाम् । तथाच " वृषाद्वियांगृहेसिंहान्मीनात्त्रीणिसुरालये । मुखंमध्यंतथापुच्छं हित्वास्तंभंनियोजयेत्॥ " इति । अन्यत्रगृहस्तंभप्रतिष्ठापनंबहुभिर्ग्रन्थकारैराग्नेय्यांवाभिहितम् । तथाच ब्रह्मशंभुः " सूत्रभित्तिशिलान्यासं स्तंभस्यारोपणंतथा। पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये कुर्यादित्याहकश्यपः॥"इति॥तथाचशार्ङ्गधरः"प्रासादेपुचहर्म्येपुगृहेष्वन्येपुसर्वदा। आग्नेय्यांप्रथमं स्तंभंस्थापयेत्तद्विधानतः॥" इति॥तथाचवराहमिहिराचार्याः "दक्षिणपूर्वेकोणेकृत्वापूजां शिलांन्यसेत्प्रथमाम् । शेषाःप्रदक्षिणेनस्तंभाश्चैवंप्रतिष्ठाप्याः ॥" इति॥ कात्यायनगृह्यकारिकायामप्युक्तम् " एकैकमुच्छ्रयेत्स्तंभमंत्रैरेतैः शिलातले । श्रियोवसानइत्यंतैरिमामित्यादिभिर्गृही । आग्नेय्यादिपुकोणेपुमंत्रैरेतैःशिलांन्यसेत्॥ " इति । गृह्येहरिहरभाष्येशालापद्धतिष्वप्येवमेवोक्तम् । इत्यलमतिप्रसंगेन । उक्ततरुजइत्युक्तत्वात्शास्त्रांतरात्काष्ठान्यवगंतव्यानि । तथाचवास्तुशास्त्रे " श्रीपर्णीरोहिणीशाकखर्जाश्चसरलाःशुभाः। पतंगलोध्रशालाख्यास्तालार्जुनकशिंशपाः॥ चन्दनाशोकबदरीमधूकाश्चकदंबकाः । प्रशस्ताश्चशमीनिंबबिल्वखर्जगृहांतिके । गृहेकाष्ठंप्रमंश्रेष्ठमलिंदेविषमंशुभम्॥ " इति । नारदः " प्लक्षोदुंबरचूताख्या निंबस्नुहिविभीतकाः । दग्धाःकंटकिनोवृक्षा वटाश्वत्थकपित्थकाः ॥ अगस्तिशिग्रुतालाख्यास्तित्तिडीकाश्चनिंदिताः । अन्येचगृहनिर्माणे योजनीयाःसदाद्रुमाः॥" इति। तथाचवराहः "पितृवनमार्गसुरालयवल्मीकोद्यानतापसाश्रमजाः । चैत्यसरित्संगमभवाश्चघटतोयसिक्ताश्च ॥ कुंजानुजातवल्लीनिपीडितावज्रमारुतोपहताः । स्वपतितहस्तिनिपीडितशुष्काग्निप्लुष्टमधुनिलयाः ॥ तरवोवर्जयितव्याः शुभदाःस्युःस्निग्धपत्रकुसुमफलाः । सुरदारुचंदनसमामधुकरतरवःशुभाद्विजातीनाम् ॥ क्षत्रस्यारिष्टाश्वत्थखदिरबिल्वावृद्धिकराः । वैश्यानांजीवखादिरकसिंदूरकस्यंदनाश्चशुभफलदाः॥ तिंदुककेतकसरलार्जुनोत्थसालाश्चशूद्राणां॥सर्वेषांवाशस्ताःसर्वेवृक्षाश्चनिंदिता नोचेत्॥" इति । व्यासोपि "अन्यवेश्मस्थितंदारुनैवान्यस्मिन्प्रयोजयेत् । नतत्रवसतेःकर्ता वसेत्तत्रनजीवति॥" इति । समरंगणे "इष्टकालोष्टपाषाणमृत्तिकाजीर्णमायसम् ॥ तृणंपर्णंबुधैःप्रोक्तं दारुनूनंगृहायवै॥" इति ॥ शार्ङ्गधरोपि " नूतनेनूतनंकाष्ठं जीर्णेजीर्णंप्रशस्यते । जीर्णेचनूतनंश्रेष्ठं नोजीर्णंनूतनेशुभम्॥" इति । वृक्षच्छेदनप्रार्थना ग्रंथांतरे उक्ता " यानीहभूतानिवसंतितानि बलिंगृहीत्वाविधिवत्प्रयुक्तम् । अन्यत्रवासंपरिकल्पयंतु क्षमंतुतान्यद्यनमोऽस्तुतेभ्यः ॥ " इति । अथस्तंभप्रसंगेनगृहोच्चतामाह ।

निस्तारेति । विस्तारस्यगृहविस्तारस्यअष्टिलवः षोडशांशस्तेनअन्वितैर्युक्तैः कृतकरैश्चतुर्हस्तैस्तुल्यंसमानंगृहोच्चंविदुर्मुनयइत्यध्याहारः । तथाचरत्नकोशे " विस्तारषोडशांशश्चतुर्हस्तोभवेद्गृहोच्छ्रायः " इति । तथाचलल्लः " नात्युच्छ्रितंनातिनीचंकुड्योत्सेधंयथारुचि " इति ॥ १७ ॥

अब द्वारको कहते हैं ॥

भा०–गृहके दैर्घ्यका नव ९ भाग करिकै पूर्वाभिमुख गृह करणा होयतो वामभागसें अंशद्वयको त्याग करके तृतीयांशमें द्वार करणा ॥ और दक्षिणाभिमुख करणा होयतो पांच अंशको छोडके छटे अंशमें करणा ॥ और पश्चिमाभिमुख करणा होयतो चार अंशको छोडके पांचमा अंशमें करणा ॥ उत्तरमुखकरणा होयतो पश्चिमांशमें करणा ॥ और सब दिशाओंमें चोथे भागमें द्वार करणा ॥ द्वारोंको दोय भाग ऊंचा करणा ॥ और पूर्वोदित समयमें अग्निकोणमें स्तंभस्थापन करणा ॥ उक्तकाष्टका स्तंभ करणा ॥ और चंदनपुष्पादिकोंसे स्तंभकी पूजन करणी ॥ और स्तंभके मस्तकपर छत्र करणा ॥ अब स्तंभके प्रसंगसे गृहकी उच्चताको कहते हैं ॥ गृहके विस्तारका षोडशांशयुक्त चार हात घरको ऊंचा करणा ॥ १७ ॥

स्नानाग्निस्वपिवस्त्रभोजनपशुद्रव्यामरौकःस्थितिंपूर्वादौजलमीशितुर्दिशिपरंवायोरपाङ्मूत्रकम् ॥ अल्पेशक्तिभुवोर्यथारुचिपरंगेहस्य दक्षेपरट्टांबूलूखलचुल्हिकापितृपदप्रक्षालनान्यूचिरे ॥ १८ ॥

अथमुख्यगृहात्कस्यगृहंकस्यांदिशिकर्तव्यंतदाह । स्नानेति । स्नानंप्रसिद्धम् अग्निः प्रसिद्धः स्वपिःशयनं वस्त्राणिप्रसिद्धानि भोजनंप्रसिद्धं पशवोगवादयः द्रव्याणिसुवर्णादीनि अमरादेवाः एषामोकांसिगृहाणि तेषांस्थितिःस्थापनं पूर्वादौदिशिक्रमेणकार्यमित्यध्याहारः । तथाचनारदः "स्नानागारंदिशिप्राच्यामाग्नेय्यामग्निमंदिरम् । याम्यायां शयनागारंनैर्ऋत्यांवस्त्रमंदिरम् ॥ प्रतीच्यांभोजनागारंवायव्यांपशुमंदिरम् । भांडकोशं चोत्तरस्यामीशान्यांदेवमंदिरम् ॥ "इति ॥ अथजलस्थानमाह । ईशितुरीशानस्यांदिशिजलंकार्यंनान्यत्र । तथाचलल्लः " प्राच्यादिदिक्स्थेसलिलेसुतहानिः शिखिभयंरिपुभयंच । स्त्रीकलहंस्त्रीदौष्ट्यंनैष्ठ्यंवित्तात्मजविवृद्धिःस्यात् ॥ "इति ॥ अथान्यदप्याह । परमिति । परमनूक्तंपदार्थजातंवायोर्दिशिकार्यं । अन्यानिमारुत्यामितिलल्लोक्तत्वात् । अपाग्दक्षिणस्यांदिशिमूत्रकंकार्यं । स्थलसंकोचेसतिएतद्यत्प्रोक्तंतद्गृहमध्येबाह्यतश्चस्वस्थानेतारतम्येनयोज्यम् । अथशक्तिभुवोःसंकोचेसतिकर्तव्यमाह । अल्पेइति । शक्तिभुवोरल्पेसतियथारुचिकार्यम् । गेहस्यदक्षेपरेआचार्याःपरट्टादिकमूचिरे । परट्टःपिष्टयंत्रम् अंबुउदकम् उलूखलादिकंप्रसिद्धम् । तथाचोक्तंग्रंथांतरे " उलूखलंपिष्टयंत्रमग्निस्थानजलाश्रयम् । वेश्मनोदक्षिणेपार्श्वेपितृणांपादशौचनम् ॥ " इति ॥ १८ ॥

अब कहते हैं कि किसका गृह किसदिशामें करणा ॥

भा०-पूर्वमें स्नानागार बनाना ॥ अग्निकोणमें अग्निस्थान ॥ दक्षिणमें शयनस्थान ॥ नैर्ऋतमें वस्त्रस्थान ॥ पश्चिममें भोजनशाला ॥ वायुमें पशुशाला ॥ उत्तरमें द्रव्यशाला ॥ ईशानमें देवमंदिर करणा ॥ और ईशान दिशामें जलस्थान ॥ और अन्य संपूर्ण पदार्थों को रखणेके लिये वायुकोणमें शाला करणी ॥ और दक्षिण दिशामें मूत्रस्थान करणा ॥ और शक्ति भूमि और स्थल थोडा होय तो उन दिशाके घरमें करणा वा बाहर करणा ॥ और घरके दक्षिणमें चाकि जलस्थान ऊखल चुल्हिका अल्प होयतो यथारुचि करणा ॥ और घरके दक्षिणमें पितृयोंके पादशौचादिकका करणा यह कोई आचार्यका मत है ॥ १८ ॥

द्वात्रिंशाधिकहस्तमब्धिवदनंताणंत्वलिंदादिकंनैच्छायादिकमीरि तंतृणगृहंसर्वेषुमास्सूदितम् ॥ छन्नंवश्यकपाटमर्चिततमंवेश्मोक्त रीत्याविशेदारंभोदितमास्सुनारदमतान्माघोर्जशुक्रेषुतु ॥ १९ ॥

अथकेषुकेषुगृहेषु आयादिकंभाव्यंकेषुनभाव्यमित्याह । द्वात्रिंशेभ्यः अधिकाःहस्ताः यस्मिन्गृहेप्रमाणंतत्द्वात्रिंशाधिकहस्तमब्धिवदनंचतुर्मुखं ताणंतृणगृहम् अलिंदादिकम् अलिंदंपट्टिशालेतिलोकेप्रसिद्धम् । आदिशब्देननिर्व्यूहादिगृहभूषणंगृह्यते एषुआयादि कंनईरितंनोक्तम् । तथाचदेववल्लभे "अलिंदनिर्व्यूहविनिर्गमाद्याथतुर्दिशंयेगृहभूष णाय ॥ आयादिकंतेषुनचिंतनीयंयतोनतेवास्तुपरिग्रहेस्युः" इति। तथाचचिंतामणौ "य त्रदैर्घ्यंग्रहादीनांद्वात्रिंशद्धस्ततोधिकम्॥नतत्रचिंतयेद्धीमान्गणनायव्ययादिकम्"इति । तथाचराजमार्तंडे "आयव्ययौमासशुद्धिंचिंतयेन्नतृणालये।" इतितथाचवसिष्ठः "एका दशेयवादूर्ध्वंयावद्वात्रिंशहस्तकं ॥ तावदायादिकंचिंत्यंतदूर्ध्वंनैवचिंतयेत्" इति। अथतृण गृहेविशेषमाह । तृणगृहंसर्वेषुमास्सुउदितम् सर्वमासेषुकर्तव्यमित्यर्थः । अथनिष्पन्ने गृहेप्रवेशमाह । छन्नमिति । आरंभोदितमासेषुशास्त्ररीत्यावेश्मगृहंविशेत् आरंभायउ दिताःप्रोक्तास्तेचतेमासाश्चतेषुशास्त्ररीत्यासूत्राद्युक्तविधिनागृहंप्रविशेत्स्वामीत्यर्थः । कथंभूतंवेश्म छन्नंकुड्यैराच्छादितं । पुनःकिंलक्षणं वश्यकपाटंवश्यमधीनंकपाटंयस्यत थातत्वश्यमिति लापितउद्घाटितेवातथैवास्थिरंभवति । पुनःकिंलक्षणम् अर्चिततमं तोरणमालाद्यलंकृतम् । तथाचनारदः "अकपाटमनाच्छन्नमदत्तबलिभोजनम् ॥ गृहंनप्र विशेदेवविपदामाकरंहितत्"इति।तथाचच्यवनः"स्वयमुद्घाटितेरोगोऽपिहितेचकुलक्षयः। नानाधिकोनदिग्भागेद्वारेनीचेसुखक्षयः" इति । अथप्रवेशेमासविशेषमाहनारदमतात् माघोर्जशुक्रेषुमासेषुगृहंप्रविशेत् माघःप्रसिद्धःऊर्जःकार्तिकःशुक्रोज्येष्ठःएषुगृहंप्रविशेदि त्यर्थः । आरंभोदितमास्स्वित्यनेनतृणगृहस्यसर्वमासेषुविहितत्वात् प्रवेशोपिसर्वमासेषु विहितः । तथाचनारदः "प्रवेशोमध्यमोज्ञेयःसौम्यकार्तिकमासयोः ॥ माघफाल्गुनवै शाखज्येष्ठमासेषुशोभनः" इतितथाचज्योतिःप्रकाशे "गृहारंभोदितेर्मासैर्धिष्ण्यैर्वारैर्वि

शेद्गृहम्" इति । तथाचग्रंथांतरे "विशेत्सौम्यायनेहर्म्यंतृणागारंतुसर्वदा" इति । तथाच व्यवहारसारतत्वे "सौम्यायनेश्रावणमार्गपौषेजन्मर्क्षलग्नोपचयंदशंशे ॥ वामंगतेर्केगृह वास्तुपूजांकृत्वाविशेद्वेश्मभकूटशुद्धम्" इति ॥ १९ ॥

अब कोन कोन घरमें आयादिक देखणी और कोन २ में नहीं देखणी सो कहते हैं-

भा०-और ३२ बत्तीस हातके उपर घरमें और चतुर्मुखमें और तृणके घरमें और आलिंद याने जिसको पट्टिशाल कहते हैं आदि शब्दसें गृहभूषणादिकमें आयादिक नहीं देखणी ॥ और घासके मकानको संपूर्ण मासोंमें करणा ॥

अब सिद्ध गृहमें प्रवेशको मुहूर्त कहते हैं-

और जो घरभींतोंसे आच्छादित होय ॥ और खोलणे ढांकणे योग्य जिसमें किमाड होय ॥ और तोरण मालादिकोंसे अलंकृत होय जिस घरमें सूत्रोक्त वास्तुशांति करके गृह बनानेमें कहे मासोंमें प्रवेश होना शुभ है ॥ और नारदके मतमें माघ कार्तिक ज्येष्ठ मासोंमें बी प्रवेश करणा लिखा है ॥ १९ ॥

प्रारंभोदितभैःप्रवेशउदितोपूर्वःसपूर्वःस्थिरैर्मैत्रैश्चाच्युतमूलदस्रसहितैरारंभभैर्द्व्यात्मकः ॥ कृत्यंवेश्मभवंदिवैवविहितंरात्रौप्रवेशःक्वचित्सूर्यर्क्षादिभपंचकंमनुमितादष्टप्रवेशेनसत् ॥ २० ॥

इदानीमपूर्वादिप्रवेशानाह । प्रारंभेति । प्रारंभोदितभैःगृहप्रारंभोदितनक्षत्रैरपूर्वः प्रवेशःउदितःमुनीन्द्रैरित्यध्याहारः । अप्रारंभोदितभैरित्युपलक्षणम् तेनप्रारंभोदिततिथिभादिकंसर्वंग्राह्यम् । अपूर्वोनामनूतनगृहेप्रथमःप्रवेशउच्यते । स्थिरैर्मैत्रैश्चनक्षत्रैः सपूर्वःप्रवेश उदितः सपूर्वोनामयात्रावसानेयःक्रियते । अथअच्युतमूलदस्रसहितैरारंभभैर्द्व्यात्मकः प्रवेशः उदितः द्व्यात्मकोनाम अग्न्यादिनानष्टगृहेपुनर्यःक्रियते । तथाचज्योतिःप्रकाशे "अपूर्वःप्रवेशोगृहारंभधिष्ण्यैर्विधेयःकरोमध्यमोत्रेतिकेचित् ॥ सपूर्वःस्थिरैर्मित्रभैरेवशुद्धैरतोन्योश्विमूलाच्युतारंभधिष्ण्यैः" वसिष्ठः "अपूर्वसंज्ञंप्रथमंप्रवेशंयात्रावसानेचसपूर्वसंज्ञम् ॥ द्वंद्वाह्वयंवाग्निभयादिजातंगृहप्रवेशंत्रिविधंवदंति" ॥ अथगृहकृत्यविषयेदिनरात्रिविशेषनिर्णयमाह । कृत्यंवेश्मभवमिति । वेश्मभवंगृहभवंयत्किंचित्कृत्यंतद्दिवैवविहितंनरात्रौ क्वचिद्दिवामुहूर्ताभावेसतिरात्रौप्रवेशोविहितः नान्यत् । तथाचवसिष्ठः "दिवाप्रवेशःशुभदःसपुत्रपौत्रादिवृद्ध्यैनिशिभास्करेंद्रोः ॥ बलेनमत्स्यध्वजवासरस्यरात्रिंविनासूर्यतिथिश्चरात्रिम्" इति । अथकलशवास्तुनक्षत्रशुद्धिमाह । सूर्यर्क्षादिति । सूर्यनक्षत्रादिभपंचकंनक्षत्रपंचकंतयासूर्यर्क्षादिमनुमिताच्चतुर्दशमितात्रक्षात्आदष्टनक्षत्रात्अष्टकंप्रवेशेनसत् नशुभंस्यात् । अन्यानिशुभानीत्यर्थात्सिद्धम् । अत्रपूर्वोक्तानांनक्षत्राणांशुभाशुभत्वंज्ञातव्यम् ॥ २० ॥

अब अपूर्वादिप्रवेशोंका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-प्रारंभके नक्षत्रोंमें नूतनगृहमें प्रवेश करणा ॥ इस जगह उपलक्षणसे प्रारंभोदित तिथिनक्षत्रादिकोंकोभी लेणा ॥ और स्थिर नक्षत्रोंमें और मैत्रनक्षत्रोंमें यात्रासे आयके प्रवेश शुभ होता है ॥ और पुष्य-मूल-अश्विनीसहित आरंभके नक्षत्रोंमें अग्न्यादिकोंके भयसे फेर प्रवेश करना शुभ है ॥ गृहकमदिनमें मुहूर्त न होयतो रात्रिमें प्रवेश होवेतो शुभ होय ॥ अब कलशवास्तुनक्षत्रकी शुद्धीको कहते हैं ॥ सूर्यनक्षत्रसे पांच नक्षत्रोंमें और सूर्यनक्षत्रसे चवदमा १४ नक्षत्रसे८आठ नक्षत्रोंमें प्रवेश नहीं करणा ॥ २० ॥

लग्नेचोपचयस्थितैरविमुखैःप्रारंभवत्संस्थितैःसूर्येवामगतेस्वादिग्वदनभैर्वेश्मप्रवेशःशुभः॥रंध्रेपुद्विभवेभ्यआसुतगतःसूर्योयदास्यात्तदापूर्वाद्याननमालयंप्रविशतांस्याद्वामगोऽसौक्रमात् ॥ २१ ॥

इतिश्रीनारायणदैवज्ञविरचितेमुहूर्तमार्तंडेवास्तुप्रकरणंसमाप्तम्॥

अथप्रवेशेलग्नशुद्धिमाह। लग्नेशः शुभःस्यात्। रविमुखैःसूर्याद्यैःप्रारंभवत्संस्थितैः गृहारंभार्थमुक्तंतद्वत्संस्थितैरित्यर्थः। कस्मिन्सति सूर्येवामगतेसति। पुनःकैः स्वदिग्वदनभैः यद्दिङ्मुखंगृहंतद्दिङ्मुखैः प्रवेशोदितैर्नक्षत्रैरित्यर्थः। अथवामसूर्यलक्षणमाह। रंध्रइति। रंध्रेपु ५ द्वि २ भवे ११ भ्यः लग्नादिअष्टमपंचमद्वितीयैकादशेभ्यः सकाशात् ८ आसुतगतः आपंचमगतः सूर्योयदास्यात्तदापूर्वाद्याननमालयंपूर्वादिमुखंगृहंप्रविशतांमनुष्याणामसौसूर्यः क्रमाद्वामगतः स्यात्। एतदुक्तंभवति। अष्टमात्पंचसुवर्तमानोर्कःपूर्वामुखगृहेप्रविशतांवामोभवति। पंचमात्पंचसुगतोदक्षिणामुखेगृहेप्रविशतांवामोभवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

इतिस्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायांमार्तंडवल्लभायांवास्तुप्रकरणंसमाप्तम् ॥

भा०-जन्मलग्नसे और जन्म राशिसे उपचयवाले स्थिरलग्नमें गृहप्रवेश शुभ होय ॥ और सूर्यादिकग्रह प्रारंभमें जैसे होय ॥ और वामसूर्य होय तब करणा ॥ और जिस दिशामें घरका मुख होय उस दिशाके उक्तनक्षत्रोंमें प्रवेश करणा ॥ यह वार्ता एक २ दिशामें सात २ नक्षत्र रखके प्रवेश द्वारदिशामें उक्तनक्षत्र देखणा सो सप्तशलाका बनाके देखणा ॥

अब वामसूर्य कहते हैं ॥

लग्नसे अष्टमसे ५ पांचतक सूर्य होय तो पूर्वमुखघरमें प्रवेश होणेवालोंके वामसूर्य होय ॥ और पांचमेसे पांचतक दक्षिणमुखगृहमें प्रवेश होणेवालोंके वामसूर्य होय ॥ और दोयसे पांचतक पश्चिममुखघरमें प्रवेश होणेवालोंके वामसूर्य होय ॥ और इग्यारेसे पांचतक उत्तरमुखगृहमें प्रवेश होणेवालोंके वामसूर्य होय ॥ २१ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोडुरामाविरचितायां मार्तण्डदर्शिन्यां वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथमुहूर्तमार्तंडेयात्राप्रकरणंप्रारभ्यते ॥ ॥ वारेचोपचयाव हस्यसुदशास्विष्टप्रयाणंजगुःकर्णांत्यादितिभद्विकेषुमृगमैत्रार्केषु नोजन्मभे ॥ सार्पाद्राग्नियमाजपादपितृषुत्वाष्ट्रत्रयेचाशुभंरिक्ता४ ९, १४ पर्व १५, ३० गुहा ६ ष्टमी ८ हरि१२ सितास्येपुज्ञशु क्रोन्मुखम् ॥ १ ॥

अथयात्राप्रकरणंव्याख्यायते तत्रादौयस्मिन्कालेयात्राकर्तव्येत्याह।सुदशासु शोभना दशांतर्दशाविंदशोपदशासु उपचयावहस्यग्रहस्यवारेगोचराष्टकवर्गादौशुभफलग्रहस्यवा रेप्रयाणमिष्टंशुभंजगुराचार्याः।केषु कर्णांत्यादितिभद्विकेषु कर्णःश्रवणः अंत्यरेवती अदि तिभंपुनर्वसुः एषांद्विकाः श्रवणधनिष्ठे रेवत्याश्विन्यौ पुनर्वसुपुष्यौ एष्वित्यर्थः।पुनःकेषु मृग मैत्रार्केषु मृगःप्रसिद्धः मैत्रमनुराधा अर्कोहस्तः एषुनवनक्षत्रेषुप्रयाणंशुभमित्यर्थः। तत्र विशेषमाह । नोजन्मभइति । जन्मभेजन्मनक्षत्रेश्रवणाद्यन्यतमेपियानंशुभंनोजगुः। अथयेषुअशुभंतान्याह । सार्पेति । सार्पमाश्लेषा आर्द्राप्रसिद्धा अग्निःकृत्तिका यमोभर णी अजैकपादः पूर्वाभाद्रपदा पितरोमघा त्वाष्ट्रत्रयेचित्रात्रयेच एषुनवनक्षत्रेषुयानम शुभंजगुः । अन्यानिनवनक्षत्राणिमध्यमानीत्यर्थतःसिद्धम् । अथयासुतिथिषुअशुभंतदा हारिक्तेति । चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः पर्वणीपूर्णिमामावास्ये गुहःषष्ठी अष्टमीप्रसिद्धा हरिर्द्वादशी सितास्यंशुक्लप्रतिपत् तेषु प्रयाणंयानमशुभंजगुः अर्थादन्यासुतिथिषुशुभम्। अन्यदुष्टमाह । ज्ञेति । ज्ञोबुधः शुक्रःप्रसिद्धः तयोरुन्मुखंसंमुखयानंमुक्तेष्वपितिथिन क्षत्रादिषुयानमशुभं जगुः । बुधशुक्रसंमुखंगमनंनकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ यात्राप्रकरणम् ॥

भा०-शुभग्रहकी दशा होवे ॥ और उपचयावहग्रहका वार होय तब यात्रा करणी ॥ श्र० रे० पुन० अश्वि० पुष्य० मृ० अनु० हस्त० इतने नक्षत्र यात्रामें शुभ हे ॥ और ज-न्मनक्षत्रमें यात्रा नहीं करणी ॥ और आश्लेषा-आर्द्रा-कृत्तिका-भरणी-पूर्वाभाद्रपदा-मघा-चित्रा-स्वाती-विशाखा इतने नक्षत्र यात्रामें अशुभ हे-और शुभाशुभसे अन्यनक्षत्रमें यात्रा मध्यम हे ॥ और ४ । ९ । १४ । ३० । ६ । ८ । १२ शुक्लपक्षकी १ इन ति-थियोंमें यात्रा अशुभ हे ॥ और बुध शुक्रके संमुखमें यात्रा नहीं जाना ॥ १ ॥

प्राक्चंद्रासितशक्रभंवसुपराद्धांतपंचभेज्यानपाक्पश्चात्कार्कसिता नुदक्छुजबुधार्यम्णस्त्यजेच्छूलकान् ॥ त्रिंशाष्टांनवभूमयोग्निगिरिं शाविश्वेषवोऽर्काब्धयः पट्शक्रास्तिथिपर्वतादशदशोप्येतांस्ति थीर्नाशतः ॥ २ ॥

अथशूलानाह । प्रागिति । प्राक्पूर्वस्यांदिशिचंद्रासितशक्रभंत्यजेत् चंद्रः सोमवारः असितःशनिवार शक्रभंज्येष्ठा एतत्रयंपूर्वदिशित्यजेदित्यर्थः । अपाक्दक्षिणस्यां वसुपराद्धात् धनिष्ठोत्तराद्धात्पंचनक्षत्राणि ईज्योबृहस्पतिवारः एतान्दक्षिणस्यांत्यजेत्। पश्चात्पश्चिमायांदिशिकार्कसितान्त्यजेत् कःरोहिणी अर्कोरविः सितःशुक्रः एतान्पश्चिमायांत्यजेदित्यर्थः।उदक् उत्तरस्यांदिशि कुजबुधार्यम्णस्त्यजेत् कुजोमंगलवारः बुधः प्रसिद्धः अर्यमानामोत्तराफाल्गुनी एतान्शूलकानुत्तरस्यांत्यजेत्।शूलपदस्यप्रत्येकंसंबंधः । अथयोगिनीमाह। त्रिंशाष्टाविति। एतान्प्रत्येकपदगतान् तिथीन् ईशतः ईशान्याः सकाशात्प्रदक्षिणक्रमेणजह्युः एतांस्तिथीन्त्यजेत्। एतेके त्रिंशा ३० ष्टौ८ ईशान्यांनव९ भूमयः१ प्राच्यां अग्निः३ गिरिशाः११ आग्नेय्यां विश्वे१३ षवः५ दक्षिणस्यांअर्का१२ब्धयः १४ नैर्ऋत्यांषट् ६ शक्राः १४ पश्चिमायां तिथि १५ पर्वताः ७ वायव्यांदश १० दशः २ उत्तरस्यां अत्रांकन्यासएवव्याख्यानम् ॥ २ ॥

अब शूलको कहते हैं ॥

भा०-चंद्र शनिवार और ज्येष्ठा नक्षत्र इनोंके दिन पूर्वदिशामें यात्रा अशुभ है ॥ और धनिष्ठाके अर्द्धभागसे पांच नक्षत्रमें और गुरुवारके दिन दक्षिणयात्रा नहीं करणी ॥ और रोहिणीनक्षत्रमें और सूर्य शुक्रके दिनमें पश्चिममें यात्रा अशुभ होय ॥ और भौम बुधवारमें और उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रमें उत्तरदिशामें यात्रा नहीं करणी ॥

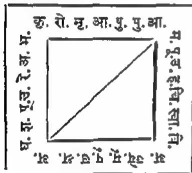
अब योगिनीको कहते हैं ॥

भा०-अमावास्यामें और अष्टमीमें ३० । ८ ईशानमें योगिनी त्याज्य है ॥ और ९ । १ पूर्वमें नहीं जाणा ॥ और अग्निकोणमें ३।११ त्याज्य हे ॥ और दक्षिणमें १३ । ५ त्याज्य है ॥ और १२ । ४ नैर्ऋत्यमें त्याज्य है॥ और६ । १४ पश्चिममें त्याज्य है ॥ और वायुमें १५ । ७ त्याज्य है ॥ और १० । २ उत्तरमें त्याज्य है ॥ २ ॥

ऐंद्र्याद्यग्निभसप्तसप्तभगणोवाय्वग्निकाष्ठास्थितोनोल्लंघ्यः परिघस्त्वपाक्वरुणभैःप्राच्यैरुदङ्नोव्रजेत् ॥ सर्वाशासुरवीज्यमित्रतुरगेर्यायादथावश्यकेहित्वाशूलमनिष्टभैर्यदिनिजाशेष्टांगलङ्घिव्रजेत् ३

अथान्यन्नियमाह । ऐंद्र्येते । ऐंद्र्यादिपुदिक्षुअग्निभात्कृत्तिकायाःसकाशात्सप्तसप्तभगणोभवेत् । एतदुक्तंभवति सप्तशलाकाचक्रंनिष्पाद्यपूर्वगतासुसप्तसुरेखासुईशानतःकृत्तिकादीनिसप्तनक्षत्राणिन्यसेत्। तत्पुरःस्थानिसप्तदक्षिणगतरेखासुन्यसेत्। एवंपश्चिमोत्तररेखासुक्रमेणन्यसेत्। ततोवायव्याग्नेयदिग्गतांरेखांकुर्यात् अस्यारेखायाः परिघइतिसंज्ञा । एवंनिष्पादितेचक्रेप्रयोजनमाह । वाय्वग्निकाष्ठास्थितइति । वायुःप्रसिद्धः अग्निःप्रसिद्धः अनयोःकाष्ठेदिशौवायव्याग्नेय्यौ तत्रस्थितःपरिघःनोल्लंघ्यः । अथान्य

त्प्रयोजनमाह । अपागिति । अपागुदक्षिणस्यांवरुणभैः प्रतीच्यैर्नक्षत्रैर्नव्रजेत् । प्राच्यैर्नक्षत्रैः उदक्उत्तरस्यांदिशिनव्रजेत् नगच्छेत् । तत्तद्दिक्स्थापितनक्षत्रैस्तत्तद्दिग्गमनं सिद्धमेव । सर्वासुसर्वदिक्षुरवीज्यमित्रतुरगैर्यायात् रविर्हस्तः ईज्यःपुष्यः मित्रमनुराधा तुरगोश्विनी एभिर्नक्षत्रैः सर्वासुदिक्षुगमनंशुभमित्यर्थः । अथावश्यकेकृत्येऽस्यापवादमाह। अथावश्यकेति । आवश्यकेकृत्येसतिनिंद्यैःअनिष्टभैः यद्दिक्षुयानिनिंद्यानितैः पूर्वोक्तैर्नक्षत्रैस्तस्यांदिशितदाव्रजेत् । तदाकदा यदानिजाशेष्टांगलब्धिर्भवेत् निजाशायांनिजगमनदिशायामिष्टांगलब्धिः इष्टलग्नलाभःस्यात् । इष्टलग्नंवक्ष्यमाणलक्षणम् तद्यथोक्तगुणसंपन्नंयदास्यात्तदागच्छेदित्यर्थः । नोचेन्नेत्यर्थात्सिद्धम् । किंकृत्वा शूलभं हित्वा पूर्वोक्तशूलनक्षत्रंत्यक्त्वा शूलनक्षत्रेसति निजाशेष्टांगलब्धावपिनगच्छेदित्यर्थः ३

भा०–कृत्तिकादि सात नक्षत्रोंको पूर्वादि चार दिशाओं में देके वायुकोण अग्निकोणमें एक रेखा देणी॥ इस रेखाको परिघसंज्ञा है इनका उल्लंघन नहीं करणा । पश्चिमदिशाके नक्षत्रोंमें दक्षिणकी यात्रा नहीं करणी ॥ और पूर्वदिशाके नक्षत्रोंमे उत्तरकी यात्रा नहीं करणी ॥ जिस दिशाका नक्षत्र होय उसी दिशामें जाणा ॥ और हस्त–पुष्य–अनुराधा–अश्विनी इन नक्षत्रोंमें सारी दिशाओंमें यात्रा करणी अच्छीहोय ॥ और नक्षत्र अशुभ होय ने वक्ष्यमाण इष्टलग्नका लाभ होयतो यात्रामें जाणा परंतु शूलका त्याग करणा ॥ ३ ॥

मिश्राख्यैर्ध्रुवभैर्दिनादिमलवेतीक्ष्णैर्द्वितीयेंतिमेक्षिप्रैर्नक्रमशोमृदूग्रचरभैरात्रित्रिभागेष्वियात्॥श्रुत्यर्केज्यमृगेष्वयंननियमोवैश्वांत्यपादश्रवस्तिथ्यंशस्त्वभिजिद्गमेसफलदोयाम्यांविनाप्यक्षणः॥४॥

अथान्यदाह । मिश्राख्यैरिति । दिनादिमलवेत्रिधाभक्तस्यदिनस्याद्येंशे मिश्राख्यैःसाधारणैर्नक्षत्रैः ध्रुवभैश्चनयात्नगच्छेत् । द्वितीयभागेतीक्ष्णैः अंतिमेतृतीयभागे क्षिप्रैर्नक्षत्रैर्नयात् । अथरात्रित्रिभागेषुक्रमशोमृदूग्रचरभैर्नयात् रात्रेःप्रथमेभागेमृदुभिः द्वितीयेभागेउग्रैः तृतीयेभागेचरभैर्नयात् । अथविशेषमाह । श्रुतीति। श्रुत्यर्केज्यमृगेषु । अयंनियमोन। श्रुतिःश्रवणः अर्कोहस्तः ईज्यःपुष्यः मृगःप्रसिद्धः एभिर्नक्षत्रैः सर्वभागेषुगंतव्यमितिभावः । अथाभिजिल्लक्षणंतत्फलंचाह । वैश्वेति । वैश्वमुत्तराषाढातस्यांत्यपादश्चतुर्थचरणः श्रवणस्याद्यस्तिथ्यंशः प्रथमःपंचदशांशः एतत्प्रमाणोऽभिजित्स्यात् सोभिजिद्याम्यांदक्षिणांदिशंविनासर्वदिक्षुफलदः क्षणोमुहूर्तोपि अभिजिद्याम्यांविनाफलदः यातृणामभीष्टफलदोभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भा०-दिनका तीन भाग करणा सो प्रथम भागमें मिश्र ध्रुव नक्षत्र होय तो प्रथम भागमें यात्रा अशुभ होय ॥ और द्वितीय भागमें तीक्ष्ण नक्षत्र होय तो नहीं जाणा ॥ और तृतीय भागमें क्षिप्र नक्षत्र होय तो नहीं जाणा ॥ और रात्रिके प्रथम भागमें मृदुमें यात्रा नहीं करणी और रात्रिके द्वितीय भागमें उग्र नक्षत्र होय तो यात्रामें नहीं जाणा । और रात्रिके तृतीय भागमें चर नक्षत्र होय तो यात्रा जाना अशुभ होय ॥ और श्रवण-हस्त-पुष्य-मृग इन नक्षत्रोंमें सारी दिशामें यात्रा शुभ है ॥ और उत्तराषाढाका चौथा ४ भाग और श्रवणका १५ पनरहमा भागका नाम अभिजित् है ॥ यह अभिजित् दक्षिण विना और दिशामें शुभ है । और अभिजित् मुहूर्तका विचार बी ऐसा होय है ॥ अर्थात् अभिजित्नक्षत्रमें और अभिजित् मुहूर्तमें दक्षिण यात्राका निषेध है ॥ ४ ॥

एकार्केंद्वयनानुकूलमनिशंभेदेदिवारात्रयोर्भौमेप्राक्छनिचंद्रयोर्गतमपाक्पश्चाज्ज्ञगुर्वोर्हितम् ॥ भृग्वर्कान्ह्युदगर्कभाद्युभमगैस्तष्टेद्विसप्ताडलरुयंगाभ्यांविडलोनयोर्नगमनंश्रीदेवलोक्त्याहितम् ॥५॥

अथान्यदाह । एकार्केंद्वयनानुकूलमिति।अर्कश्चइंदुश्चतयोरयनमर्केंद्वयनम्एकंचतदर्केंद्वयनंचतत्तथा तस्यानुकूलंगतंगमनमनिशमहर्निशंहितंस्यात्। भेदेसतिदिवारात्रयोःक्रमेणशस्तंस्यात्।अयमर्थः।सूर्योदिनस्वामी चंद्रोरात्रिस्वामी द्वौचेदुत्तरायणेस्यातांतदाहर्निशमुदग्गमनंशस्तं द्वौचेद्दक्षिणायनेभवतस्तदाअहर्निशंदक्षिणगमनंशस्तं रात्रौचंद्रायनदिशंप्रतिगमनंशस्तंस्यात्।अर्थात्अन्यथानशस्तंस्यात्। अत्रप्राचीउत्तरसंबंधिनीज्ञेया तस्माद्यदाउदग्गमनंशस्तंतदाप्राग्गमनमपिशस्तंभवति । प्रतीचीदक्षिणसंबंधिनीज्ञेया तेनयदादक्षिणदिग्गमनंशस्तंतदाप्रतीचीगमनमपिशस्तंस्यात् । तथाचरत्नकोशे " दिनकरकरमृगमकरादावुत्तरांचपूर्वांच । यायाच्चकर्कटादौयाम्याशास्यंप्रतीचींच " ॥ अथान्यदाह । भौमइति । भौमेप्राक्पूर्वदिशिगतंगमनंहितंस्यात् शनिचंद्रयोरपाक्दक्षिणस्यां ज्ञगुर्वोः बुधगुर्वोः पश्चात्पश्चिमायां भृग्वर्कान्हिशुक्ररविदिने उदगुत्तरस्यांगतंहितंस्यात् । अथाडलंविडलंचाह । अर्कभादिति । सूर्यनक्षत्राद्युभं दिननक्षत्रं अगैः सप्तभिस्तष्टंशेषितंसत् द्विसप्त द्वौवासप्तवायदाभवंतितदाडलःस्यात् । रुयंगाभ्यांत्रिषट्संख्यकाभ्यां विडलः स्यात् । अनयोराडलविडलयोर्गमनंश्रीदेवलोक्त्यादेवलर्षिवचनेनहितं स्यात् ॥ ५ ॥

भा०-दिनस्वामी सूर्य और रात्रिस्वामी चंद्र यह उभय उत्तरायन होय तो अहर्निश उत्तरमें और पूर्वमें यात्रा अच्छी होय ॥ और उभय दक्षिणायनमें होय तो अहर्निश दक्षिणमें और पश्चिममें यात्रा जाणी अच्छा होय ॥ रात्रिमें चंद्रायनमें जाणों शुभ होय ॥ अर्थात अन्यथा नेष्ट होय ॥ और भौमवारके दिन पूर्वयात्रा उत्तमा होय ॥ और शनि चंद्रके दिन दक्षिणमें श्रेष्ठ है ॥ और बुधके दिन पश्चिममें श्रेष्ठ है ॥ और शुक्रके दिनमें उत्तरमें श्रेष्ठ है ॥ ५ ॥

अब अडल विडलकों कहते हैं-

भा०-सूर्य नक्षत्रसें दिननक्षत्रतक गिणके सात ७ का भाग देणेंसे शेष २ । ७ दोय वा सात रहै तो अडल योग होय ॥ और ३ । ६ तीन वा छ रहै तो विडलयोग होय ॥ इन्हो दोनु योगोंमें यात्रामें नहीं जाणो ॥ ५ ॥

आज्यंदुग्धगुडौतिलान्दधियवान्माषानिनात्प्राश्यनोशूलेयानम निघ्नमिंद्रककुभोथाज्यंतिलान्नंतिमीन् ॥ दुग्धंप्राश्यचहस्त्यनोह यनरैर्यानंसुयानंतयोर्ध्यानाद्वाभवति ध्रुवेथहरिजंतिथ्यादिलक्षाधि कम् ॥ ६ ॥

अथवारशूलदोहदमाह । सुगमम् । इनात्सूर्यवारात्संकाशात् आज्यादीनिप्राश्य प्राशयित्वाशूलेवारशूलेयानंप्रयाणमनर्थकृन्नोभवति । अथदिग्दोहदमाह । आज्यमिति। घृतादिकंप्राश्यऐंद्र्यादिपुपूर्वादिपुहस्त्यादिभिर्यानंसुयानंभवति । हस्तीप्रसिद्धः अनः शकटः हयोअश्वःनरः शिबिकावाहकः।एतदुक्तंभवति घृतंप्राश्यहास्तिनाप्राग्गमनात्सिद्धिः तिलान्नंतिलौदनंप्राश्यरथेनदक्षिणगमनात्सिद्धिः मत्स्यान्प्राश्यअश्वेनपाश्चिमगमनात्सि द्धिः दुग्धंप्राश्यनरैरुदग्गमनात्सिद्धिः स्यादित्यर्थः। असतिसंभवेअभक्ष्येच निर्णयमाह। तयोर्भक्षवाहनयोर्ध्यानाद्वायानंसुयानंभवति । अथलग्नशुद्धिंसहेतुकामाह । ध्रुवेऽथहरिज मिति । अथहरिजंलग्नंध्रुवेवाच्यम्।कथंभूतं तिथ्यादिलक्षाधिकंतिथ्यादिभ्योलक्षाधिकंवलि ष्ठमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सूर्यादि वारोंमें क्रमसें उन्होंको भोजन करके जाय तो वार-शूलका दोष नहीं होय ॥

भा०-जैसे सूर्यके दिन घृतको ॥ १ ॥
भा०-चंद्रके दिन दुग्धको ॥ २ ॥
भा०-भौमके दिन गुडको ॥ ३ ॥
भा०-बुधके दिन तिलको ॥ ४ ॥
भा०-गुरुके दिन दहीको ॥ ५ ॥
भा०-शुक्रके दिन यवको ॥ ६ ॥
भा०-और शनिके दिन उडदको खाके यात्रामें जाय तो दोष नहीं हो॥

अब दिग्दोहदको कहते हैं-

भा०-घृत भक्षण करके हाथिकी सवारीसे पूर्वदिशामें जाणा शुभ है ॥ और तिलोदन-को खाके याने तिल चावलोंके पाकको भोजन करके रथसे दक्षिणमें जाणा शुभ है ॥ और मत्स्यको भक्षण करके अश्वसें पश्चिममें जाणा शुभ है ॥ और दुग्धपानकरके नरवाहनसें उत्तरमें जाणो शुभ है ॥ यह वाहन और खानेकी वस्तु नहीं होय तो ध्यान करलेणो-

अब लग्नको कहते हैं ॥

भा०-तिथ्यादिसे लक्ष गुण लग्न बलवान है ॥ ६ ॥

स्वर्क्षानर्द्धिघटास्तभानृजुगृहान्यषष्ठंरिपोर्भादनुस्वर्क्षांगेशरिपुंखलं जनिबलत्यक्तंतथासांप्रतम् ॥ यात्रालग्नगतंत्यजेदथदिशामीशो र्केशुक्रौकुजोराहुमंदशशांकसौम्यगुरवःकेंद्रेदिगीशेव्रजेत् ॥ ७ ॥

स्वर्क्षेस्वर्क्षानर्द्धिघटादिकंयात्रालग्नगतंत्यजेत् स्वर्क्षस्वराशिः अनर्द्धिःस्वराशेरनुपचय भवनं घटःकुंभः अस्तभमस्तगतग्रहस्यराशिः अनृजुगृहंवक्रग्रहस्यराशिः एतान् रिपो र्भात्वैरिराशेःषष्ठं अनुपृष्ठोदयं । तथाचबृहज्जातके "गोजाश्विकर्किमिथुनाःसमृगानिशा ख्याः पृष्ठोदयाविमिथुनाःकथितास्तएव"इति॥वृषमेषधनकर्कमकराःपृष्ठोदयाः।स्वर्क्षांगे शरिपुस्वर्क्षंच अंगमृक्षांगेतयोरीशःस्वामीतस्यारिपुः तं खलःप्रसिद्धः निजबलत्यक्तंजन्म निबलहीनंग्रहं तथासांप्रतंप्रस्तुतंबलत्यक्तमित्युक्तंसर्वयात्रालग्नगतंत्यजेत् । अथदि क्पतीनाह । दिशामिति । दिशांपूर्वादीनामीशाः स्वामिनःअर्कशुक्रादयः पाठक्रमात्स्युः। केंद्रेदिगीशे १, ४, ७, १० सतिव्रजेद्गच्छेत् । यस्मिन्केंद्रेललाटगत्वंभवति । तत्केंद्रं वर्जयित्वा अन्यकेंद्रेदिगीशेसतिव्रजेत् । इदमग्रिमश्लोकेवक्ष्यति ॥ ७ ॥

भा०-स्वराशि-अनुपचयस्थान- कुंभ-अस्तग्रहकी राशि-वक्रकी राशि-वैरीराशीसे छठी राशि ६ ॥ पृष्ठोदय २ । १ । ९ । १० । ४ स्वराशि लग्न स्वामीका शत्रु-पापग्रह- और जन्मपत्रीमें बलहीन होयसो ग्रह-और यात्रा समयमें बलहीन ग्रह ओ पूर्वोक्त सारा यात्रालग्नमें त्याज्य है ॥ सूर्य शुक्र भौम राहु शनि चंद्र बुध गुरु ए ग्रह क्रमसे पूर्वादि दिशा-ओंके स्वामी है॥और दिशाका स्वामी ललाटग केंद्रविनाके केंद्रमें होय तो यात्रामें शुभ है ७

दिक्पेनप्रवसेल्ललाटगइनःप्राच्यंतनौभालगःस्यात्पश्चान्मदनेर्कजों बुगवुधः सौम्यांखगोपाक्कुजः ॥ ऐश्यांद्वित्रिगतोगुरुर्ज्वलनदिश्या यव्ययस्थोभृगुर्वायौपट्सुतगोविधुर्निर्ऋतिदिश्यष्टांकसंस्थंतमः८

अथदिक्पतौललाटगत्वंतद्दिग्गमननिषेधंललाटलक्षणंचाह । दिक्पेललाटगेसतिन प्रवसेत् प्रवासंनकुर्यात् । तनौलग्नेवर्तमानइनःसूर्यः प्राक्प्राच्यांदिशिभालगःललाटस्थितः स्यात् । मदनेसप्तमेवर्तमानोर्कजःशनिः पश्चिमायांललाटस्थितःस्यात् । अंबुगवुधः चतुर्थगतोबुधः सौम्यामुत्तरस्यांललाटस्थितःस्यात् । खंदशमंतद्गतःकुजोभौमः अपाक् दक्षिणस्यांललाटस्थितःस्यात् । द्वित्रिगतोगुरुःऐश्यामीशान्यांललाटस्थितः स्या त् । आयव्ययस्थःभृगुःकविःज्वलनदिशिआग्नेय्यांललाटगःस्यात् । पट्सुतगोविधुश्चं द्रःवायौवायव्यांललाटस्थितःस्यात् । अष्टांकसंस्थंतमः अष्टमनवमस्थानस्थोराहुःनिर्ऋ तिदिशिललाटसंस्थःस्यादिति ॥ ८ ॥

भा०-जो दिशा पति ललाटमें होयतो यात्रामें नही जाणा ॥

अव ललाटको कहते हैं ॥

भा०-सूर्य लग्नमें होय तो पूर्वमें ललाटस्थित होय ॥ और शनि सातमें७होय तो पश्चिम दिशामें ललाट स्थित होय ॥ और बुध चौथे होयतो उत्तर दिशामें ललाटस्थित होय॥ और मंगल दशमें होय तो दक्षिणदिशामें ललाटस्थित होय ॥ गुरु दुजे वा तीजे होयतो ईशानमें ललाटस्थित होय ॥ और शुक्र ११ ।१२ इग्यारमें वा बारमें होवे तो अग्नि दिशामें ललाटस्थित होय ॥ और चंद्र ६ । ५ छटे वा पांचमें होय तो वायुमें ललाटस्थित होय ॥ और राहु ८ । ९ आठमें वा नमे होय तो नैर्ऋतमें ललाट स्थित होय ॥ ८ ॥

वक्रीकेंद्रगतस्तदीयदिवसोलग्नेऽस्यवर्गोभवेद्यातुर्नाशकरः शुभोपितनुगोजन्मर्क्षलग्नेड्रिपुः॥द्वीशाग्र्यंब्जभाग्यभानिगुरुभंपौष्णांतकेसार्पभंजन्मर्क्षाणिरवेरुपप्लुवहतंखेटस्तनौहानिकृत् ॥ ९ ॥

वक्रीति । वक्रीग्रहःकेंद्रगतःसन् यातुर्गमनकर्तुर्नाशकरः स्यात् । तदीयदिवसोपिव क्रग्रहस्यदिवसोपियातुर्नाशकरः स्यात्। लग्नस्यवर्गोपिनाशकरःस्यात् । जन्मर्क्षलग्नेड्रिपुः शुभोपितनुगोयातुर्नाशकरःस्यात् । जन्मराशिजन्मलग्नेतयोःईशौतयोःरिपुः । अथसूर्यादीनांजन्मनक्षत्रमाह । द्वीशेति । रवेःअर्कतःग्रहाणांद्वीशादीनिजन्मर्क्षाणिजन्म नक्षत्राणिस्युः । द्वीशंविशाखासूर्यस्य अग्निःकृत्तिकाचंद्रस्य अंबुपूर्वाषाढाभौमस्य अजःश्रवणोबुधस्य भाग्यभंपूर्वाफाल्गुनीगुरोः गुरुःपुष्यःशुक्रस्य पौष्णं रेवतीशनेःयाम्यंभरणीराहोः सार्पमाश्लेषाकेतोः । उपप्लवइति । उपप्लवगतोनाम यदीयभंयस्यग्रहस्यभंजन्मनक्षत्रंहतंत्रिविधोत्पातहतंस्यात् । असौग्रहोलग्नेस्थितोहानिकृत्स्यात् ॥ ९ ॥

भा०-वक्री ग्रह जो केंद्रमें १ । ४ । ७ । १० होय तो यात्रा करणेवालेका मृत्यु होय॥ और यात्रामें वक्र ग्रहका दिन बी अशुभ है ॥ और जन्मराशिका और जन्मलग्नका स्वामीका शत्रु शुभ ग्रह होयतो बी लग्नमें अशुभ है ॥ और यह क्रमसे सूर्यादिकोंके जन्म नक्षत्र है सो दिखाते हैं ॥ सूर्यका जन्मनक्षत्र विशाखा है । चंद्रका कृ० भौमका पू० षा० । बुधका श्र० । गुरुका पूर्वाभा०। शुक्रका पुष्य। शनिका रे०। राहुका भ० ।केतुका अश्लेषा है॥जिन ग्रहका जन्म नक्षत्र उत्पातहत होय वह ग्रह लग्नमें होयतो अशुभ है॥९॥

वेशिः सौम्ययुतस्तनौजनुपियेसद्भिर्युताराशयोजन्माब्जोपचयस्थिताअपितनोःस्वर्क्षोच्चमित्रर्क्षगाः ॥ पापाअप्यतिशोभनास्तनुगताजन्मेश्वरौकेंद्रगौस्वारात्यह्नितनौशुभोनफलदोमित्राह्निपापोर्थदः ॥ १० ॥

वेशिरिति । सूर्याद्द्वितीयोराशिर्वेशिःससौम्ययुतःसन् अंगगोलग्नगोऽतिशोभनःस्यात्। जनुषिजन्मकालेसद्भिर्ग्रहैर्युतायेराशयःतनुगताः अतिशोभनाःस्युः । जन्माब्जोपचयस्थिताः जन्माब्जोजन्मचंद्रः तस्मादुपचयानित्रिषडेकादशतमानितेषुस्थिताग्रहास्तेतनुगताअतिशोभनाः तनोरपिजन्मलग्नादप्युपचयस्थलग्नगताअतिशोभनाःस्युः । स्वर्क्षोच्चमित्रर्क्षगाः जन्मनियेस्वर्क्षगाः उच्चगाः मित्रर्क्षगास्तेअपिशोभनाः स्युः । जन्मेश्वरौजन्मराशिजन्मलग्नस्वामिनौकेंद्रगौअतिशोभनौस्याताम् । स्वारात्यद्विस्ववैरिवारेशुभःशुभग्रहः तनौलग्नेवर्तमानोनफलदोभवति । मित्राद्विपापःतनौवर्तमानोऽर्थदःस्यात् । तथाचयवनः "रक्षकावर्द्धकाश्चैवयेस्युर्जन्मनिनायकाः।तान्पापानपिनिःशंकोयात्रालग्नेनियोजयेत् ॥" इत्यादि ॥ १० ॥

जन्मपत्रिकामें जहां सूर्य होय उससे द्वितीय-राशिकी वेशिसंज्ञा है ॥

भा०-वह राशि सौम्यग्रह युक्त यात्रालग्नमें होयतो शुभ होय ॥ जन्मसमयमें सौम्ययुक्त राशियों यात्रालग्नमें होयतो शुभ होय ॥ जन्म चंद्रसे ३ । ६ । ११ । १० इन्हों स्थानोंमें स्थित ग्रह यात्रालग्नमें होवेतो शुभ होय ॥ और जन्मसमयमें स्वक्षैग उच्चग मित्रर्क्षग जो पापग्रह होयके यात्रालग्नमें होयतो शुभ होय ॥ जन्मराशि और जन्मलग्न-स्वामी इन्हों स्थानोंमें १ । ४ । ७ । १० । होवे तो शुभ होय ॥ और जो शुभ ग्रह लग्नमें होवै और अपने रिपुग्रहका वार होयतो अनिष्ट होय ॥ और पापग्रह लग्नमें होवे ने मित्र-ग्रहका दिन होयतो अर्थद होय ॥ १० ॥

ऽयायार्यन्यगताःखलाः खइनजोऽब्जोंत्याद्यपष्ठाष्टगोभूयःसोपचितोस्तखांबुसुतगःशुक्रोस्तईज्योमृतौ ॥ नष्टज्ञोव्ययगोग्रहान्वितशशीयातुर्महाविघ्नदाअन्यस्थानगताजयार्थसुखदास्त्याज्यंपुरोक्तंनचेत् ॥ ११ ॥

अथयात्रालग्नेइष्टानिष्टांश्चश्लोकेनैकेनाह । ऽयायार्यन्यगताःखलाः ऽया३ या ११ रिभ्यः ६ अन्यानि १, २, ४, ५, ७, ८, ९, १०, १२ तत्रगताःखलाःपापग्रहाःखेद शमे इनजःशनिः । ऽयायार्यन्यगताः खलाइत्यनेनैवसिद्धेपिविशेषदुष्टफलज्ञापनार्थखइनजइत्युक्तम् । अंत्या १२ द्य १ पष्ठा ६ ष्ट ८ गोब्जश्चंद्रः भूयःपुनःसचंद्रःअपचितःक्षीणचंद्रः कृष्णपक्षचंद्रः अस्त ७ खां १० बु ४ सुत ५ गःअस्त ७ शुक्रःईज्योगुरुर्मृतौ८ नष्टज्ञोस्तमितबुधोव्यय १२ गतः ग्रहान्वितःशशीयेनकेनापिग्रहेणग्रहाभ्यामपिग्रहैर्वायुक्तश्चंद्रमाः एतेमत्येकंयातुर्महाविघ्नदाःस्युः । नानाप्रकारेणमरणभंगादीन्ददतीत्यर्थः । अन्यस्थानगताःउक्तेभ्योऽन्यस्थानगताःसंतस्तदाजयार्थसुखदाः । तदाकदा चेद्यदिपुरोक्तंत्याज्यंनस्यात् ॥ ११ ॥

भा०-और इन्हीं स्थानोंमें १ । २ । ४ । ५ । ७ । ८ । ९ । १० । १२ पापग्रह होवें ॥ और दशम १० स्थानमें शनि होवे ॥ और १२ । १ । ६ । ८ चंद्रमा होय ॥ और क्षीणचंद्रमा ७ । १० । ४ । ५ इन्हीं स्थानोंमें होवे ॥ और शुक्र ७ सातमें होय ॥ और गुरु ८ आठमें होय ॥ और अस्त बुध १२ बारमें होय ॥ और चंद्रमा कोई ग्रहसे युक्त होयतो यात्रा कर्ताके यह प्रत्येक महाविघ्न करें ॥ और प्रथम कये त्याज्य नहीं होवेंतो यह ग्रह उक्तसे अन्य स्थानोंमें शुभ होते हैं ॥ ११ ॥

स्वग्रामैकपुरात्मसद्मसुचतुर्वक्रेचतुःशालकेतूद्वाहेपुवधूप्रवेशनृप भीर्दुर्भिक्षपीडासुच ॥ तीर्थस्वामिनि देशयोर्भृगवसिष्ठात्र्यंगिरः काश्यपेभारद्वाजवात्स्ययोर्हितकरंयानंसितज्ञोन्मुखं ॥ १२ ॥

अथप्रतिबुधशुक्रापवादमाह । स्वग्रामेति । स्वग्रामः प्रसिद्धः एकपुरंप्रसिद्धम् आत्मसद्मआत्मगृहं चतुर्मुखेचतुर्वक्रे चतुःशालकंप्रसिद्धं उद्वाहाः विवाहाः ब्राह्मादयःविवाहाः तेपुवधूप्रवेशः नृपभीराजभयं दुर्भिक्षपीडाः प्रसिद्धाः तासु तीर्थस्वामिनिदेशयोः तीर्थंतीर्थगमनं स्वामिनिदेशः स्वाम्याज्ञा तयोः भृगुवसिष्ठात्र्यंगिरःकाश्यपेभृग्वादिगोत्रसमूहे भारद्वाजवात्स्ययोगोत्रयोः एपूक्तेपुसितज्ञोन्मुखं शुक्रबुधसंमुखंयानंगमनंहितंस्यात् । अत्रवधूप्रवेशेप्रतिशुक्रदोषोनोक्तः तत्तुभर्त्रासहगमनविषयम् भर्त्राविनागमने दोषोदृश्यते नवोढायास्तुवंध्यात्वमिति । तथाचभीपराक्रमे "स्वामिनानीयमानायांप्रतिशुक्रोनविद्यते" इति ॥ तथाचमतांतरे "नवोढायास्तुवंध्यात्वंयदुक्तंसंमुखेभृगौ । तदत्रविबुधैर्ज्ञेयंकेवलंतुद्विरागमे॥" इति । तथाचलल्लः "स्वभवनपुरप्रवेशेदेशानांविग्रहेतथोद्वाहे।नववध्वागृहगमनेप्रतिशुक्राविचारणानास्ति॥"इति।तथाचमत्स्यपुराणे"चतुःशालचतुर्द्वारमलिंदैः सर्वतोयुतम्।नाम्नातत्सर्वतोभद्रंनतत्रप्रतिशुक्रत॥"इति॥तथाचवसिष्ठः"काश्यपेषुवसिष्ठेषुभृग्वत्र्यांगिरसेषुच।भारद्वाजेषुवात्स्येषुप्रतिशुक्रोनविद्यते॥"इति ॥ १२॥

परपूर्वयोःपश्चिमपूर्वयोः सितविपर्यासात्शुक्रविपर्यासात् आवश्यकेकृत्येसति यानंच स्यात् । एतदुक्तंभवति । शुक्रेपूर्वकपालेगतेसतिपश्चिमांगच्छेत् पश्चिमकपालंगतेसति पूर्वांगच्छेत् । तथाचज्योतिःप्रकाशे "अत्युरसुकेपुयावत्प्राक्कपालस्थोभृगुर्भवेत्।ताव त्पाशिदिशंगच्छेत्प्राचींप्रत्यकूस्थितस्तथा॥" इति । अथप्रयाणविधिमाह । राजेति । राजात्रिदिवसैरेकाब्धिपट्क्रोशकान्व्रजेत् । एतदुक्तंभवति।प्रथमदिनेक्रोशंगच्छेत् द्विती यदिनेचतुःक्रोशान् तृतीयेपट्क्रोशान् अर्थात्परतोयथेच्छंगच्छेत् । कथंभूतोराजा तर्पितवह्निभूसुरसुहृत् वह्निरग्निः भूसुराब्राह्मणाः सुहृदोबांधवाः तेतर्पिताः वह्निभूसुर सुहृदोयेनसतथा । अत्रायंभावः समिच्चरुतिलादिनावह्निंतर्पयित्वा दक्षिणान्नादिभिर्भूसु रांस्तर्पयित्वा वस्त्रालंकरणादिभिःसुहृदः कलत्रादींस्तर्पयित्वाव्रजेदिति।किंकुर्वन् स्नेहानु वृत्तिंत्यजन्सन् स्नेहेनअनुवृत्तिः पुनर्गृहागमनम्।अयंभावः यात्रार्थंबहिर्गत्वापुत्रादिस्नेहव शात्सदयलोकनार्थंगृहंनागच्छेदिति।कथंभूतोराजा तृप्तः बुभुक्षितोनगच्छेदितिभावः।पुनः किंलक्षणः कार्यमनाः कार्यायउत्कंठितांतःकरणः । तथाचरत्नावल्यां "स्वनिकेतात्सुर भवनात्प्रधानाद्वाश्रमाद्गुरुगृहाद्वापियायात्कृताग्निकार्यःप्राश्यहविर्व्यंद्विजानुमतम्"इति । तथाचबृहस्पतिः "देवब्रह्मपूजयित्वातुविदुषःपूज्यशक्तितः।प्रदक्षिणमिमान्कृत्वातिष्ठंन्ध्या येदुमापतिम्॥"इति । तथाचज्योतिःप्रकाशे "संतोष्यस्वांगनांविप्रान्जह्यात्प्रतिरथादि कम् । शुचिःशुक्लांबरोष्णीषोनत्वेष्टंसुमनाव्रजेत्॥"इति । तथाचकश्यपः "यात्रासमयेवृ द्धानुपरागेग्रहस्यवैपम्ये । गोभूहिरण्यवस्त्रैःसंपूज्यश्रद्धयाचदेवज्ञम्"॥इति।बृहद्यात्रायां "स्नातोभुक्तोनुलिप्तश्चसर्वालंकारभूषितः।शुक्लांबरधरःश्रीमानध्वगःसुखमेधते"इति।भूपा लवल्लभे "ब्राह्मणान्नावमन्येतकोपयेन्ननिजांगनाम् । यात्रांकृत्वागृहंनैवसिद्धिकामोविशे द्गृहम्" इति । लल्लः "यात्रायांप्रस्थितोयश्चब्राह्मणानवमन्यते॥तदंतंजीवितंतस्यना सौमातिनिवर्तते" इति । बृहद्यात्रायाम् "यस्तुसंप्रस्थितोयात्रांस्वभार्यांनाभिनंदति। भार्यावानाभिनंदेतनास्यप्रतिनिवर्तनम्"इति । तथाचरत्नावल्याम्"क्रोशंवायदिवाप्यर्ध प्रथमेहनिशस्यते । द्वितीयेयोजनंगत्वानिवसेतमहीपतिः ॥ तृतीयेयोजनंसार्द्धवसेदाक्र म्यदूरतः । ततः परंयथेष्टंतुयायान्मार्गमहीश्वरः" इति ॥ १३ ॥

भा०-और इन्हीं स्थानोंमें १ । २ । ४ । ५ । ७ । ८ । ९ । १० । १२ पापग्रह होवें ॥ और दशम १० स्थानमें शनि होवे ॥ और १२ । १ । ६ । ८ चंद्रमा होय ॥ और क्षीणचंद्रमा ७ । १० । ४ । ५ इन्हीं स्थानोंमें होवै ॥ और शुक्र ७ सातमें होय ॥ और गुरु ८ आठमें होय ॥ और अस्त बुध १२ बारमें होय ॥ और चंद्रमा कोई ग्रहसे युक्त होयतो यात्रा कर्ताके यह प्रत्येक महाविघ्न करै ॥ और प्रथम कये त्याज्य नहीं होवेंतो यह ग्रह उक्तसे अन्य स्थानोंमें शुभ होते हैं ॥ ११ ॥

स्वग्रामैकपुरात्मसद्मसुचतुर्वक्रेचतुःशालकेतूद्वाहेषुवधूप्रवेशनृप भीदुर्भिक्षपीडासुच ॥ तीर्थस्वामिनि देशयोर्भृगवसिष्ठात्र्यंगिरः काश्यपेभारद्वाजजवात्स्ययोर्हितकरंयानंसितज्ञोन्मुखं ॥ १२ ॥

अथप्रतिबुधशुक्रापवादमाह । स्वग्रामेति । स्वग्रामः प्रसिद्धः एकपुरंप्रसिद्धम् आत्मसद्मआत्मगृहं चतुर्मुखेचतुर्वक्रे चतुःशालकंप्रसिद्धं उद्वाहाः विवाहाः ब्राह्मादयःविवाहाः तेषुवधूप्रवेशः नृपभीराजभयं दुर्भिक्षपीडाः प्रसिद्धाः तासु तीर्थस्वामिनिदेशयोः तीर्थेतीर्थगमनं स्वामिनिदेशः स्वाम्याज्ञा तयोः भृगुवसिष्ठात्र्यंगिरःकाश्यपेभृग्वादिगोत्रसमूहे भारद्वाजजवात्स्ययोर्गोत्रयोः एषूक्तेषुसितज्ञोन्मुखं शुक्रबुधसंमुखंयानंगमनंहितंस्यात् । अत्रवधूप्रवेशेप्रतिशुक्रदोषोनोक्तः तत्तुभर्त्रासहगमनविषयम् भर्त्राविनागमने दोषोदृश्यते नवोढायास्तुवंध्यात्वमिति । तथाचभीपराक्रमे "स्वामिनानीयमानायांप्रतिशुक्रोनविद्यते" इति ॥ तथाचमतांतरे "नवोढायास्तुवंध्यात्वंयदुक्तंसंमुखेभृगौ । तदत्रविबुधैर्ज्ञेयंकेवलंतुद्विरागमे॥" इति । तथाचलल्लः "स्वभवनपुरप्रवेशेदेशानांविग्रहेतथोद्वाहे। नववध्वागृहगमनेप्रतिशुक्राविचारणानास्ति॥"इति।तथाचमत्स्यपुराणे"चतुःशालचतुर्द्वारमलिंदैः सर्वतोयुतम्।नाम्नातत्सर्वतोभद्रंनतत्रप्रतिशुक्रता॥"इति॥तथाचवसिष्ठः"काश्यपेषुवसिष्ठेषुभृग्वत्र्यांगिरसेषुच।भारद्वाजेषुवात्स्येषुप्रतिशुक्रोनविद्यते ॥"इति ॥ १२॥

परपूर्वयोःपश्चिमपूर्वयोः सितविपर्यासात्शुक्रविपर्यासात् आवश्यकेकृत्येसति यानंस्त्स्यात् । एतदुक्तंभवति । शुक्रेपूर्वकपालेंगतेसतिपश्चिमांगच्छेत् पाश्चिमकपालंगतेसति पूर्वांगच्छेत् । तथाचज्योतिःप्रकाशे "अत्युत्सुकेपुयावत्प्राक्पालस्थोभृगुर्भवेत्।तावत्पाशिदिशंगच्छेत्प्राचींप्रत्यक्स्थितस्तथा॥" इति । अथप्रयाणविधिमाह । राजेति । राजात्रिदिवसैरेकाब्धिपट्क्रोशकान्व्रजेत् । एतदुक्तंभवति।प्रथमदिनेक्रोशंगच्छेत् द्वितीयदिनेचतुःक्रोशान् तृतीयेषट्क्रोशान् अर्थात्परतोयथेच्छंगच्छेत् । कथंभूतोराजा तर्पितवह्निभूसुरसुहृत् वह्निरग्निः भूसुराब्राह्मणाः सुहृदोबांधवाः तेतर्पिताः वह्निभूसुरसुहृदोयेनसतथा । अत्रायंभावः समिच्चरुतिलादिनावह्निंतर्पयित्वा दक्षिणान्नादिभिर्भूसुरांस्तर्पयित्वा वस्त्रालंकरणादिभिःसुहृदः कलत्रादींस्तर्पयित्वा व्रजेदिति।किंकुर्वन् स्नेहानुवृत्तिंत्यजन्सन् स्नेहेनअनुवृत्तिः पुनर्गृहागमनम्।अयंभावः यात्रार्थंबहिर्गत्वापुत्रादिस्नेहवशात्तदवलोकनार्थंगृहंनागच्छेदिति।कथंभूतोराजा तृप्तः बुभुक्षितोनगच्छेदितिभावः।पुनःकिंलक्षणः कार्यमनाः कार्यायउत्कंठितांतःकरणः । तथाचरत्नावल्यां "स्वनिकेतात्सुरभवनात्प्रधानाद्वाश्रमाद्गुरुगृहाद्वापि।यायात्कृताग्निकार्यःप्राश्यहविष्यंद्विजानुमतम्"इति। तथाचबृहस्पतिः "दैवज्ञंपूजयित्वातुविदुषःपूज्यशक्तितः।प्रदक्षिणमिमान्कृत्वातिष्ठंन्ध्यायेदुमापतिम्॥"इति । तथाचज्योतिःप्रकाशे "संतोष्यस्वांगनांविप्रान्जह्यात्प्रतिरथादिकम् । शुचिःशुक्लांबरोष्णीषोनत्वेष्टंसुमनाव्रजेत्॥"इति। तथाचकश्यपः "यात्रासमयेवृद्धानुपरागेग्रहस्यवैपर्व्ये । गोभूहिरण्यवस्त्रैःसंपूज्यश्रद्धयाचदैवज्ञम्"॥इति।बृहद्यात्रायां "स्नातोभुक्तोनुलिप्तश्चसर्वालंकारभूषितः।शुक्लांबरधरःश्रीमानध्वगःसुखमेधते"इति।भूपालवल्लभे "ब्राह्मणान्नावमन्येतकोपयेन्ननिजांगनाम् । यात्रांकृत्वागृहंनैवसिद्धिकामोविशेद्गृहम्" इति । लल्लः "यात्रायांप्रस्थितोयश्चब्राह्मणानवमन्यते॥तदंतंजीवितंतस्यनासौप्रतिनिवर्तते" इति । बृहद्यात्रायाम् "यस्तुसंप्रस्थितोयात्रांस्वभार्यांनाभिनंदति। भार्यांवानाभिनंदेतनास्यप्रतिनिवर्तनम्"इति । तथाचरत्नावल्याम्"क्रोशंवायदिवाप्यर्धंप्रथमेहनिशस्यते । द्वितीयेयोजनंगत्वानिवसेतमहीपतिः ॥ तृतीयेयोजनंसार्द्धंवसेदाक्रम्यदूरतः । ततः परंयथेष्टंतुयायान्मार्गंमहीश्वरः" इति ॥ १३ ॥

क्रोधक्षौररतिश्रमामिषगुडद्यूताश्रुदुग्धासवक्षाराभ्यंगभयासितांबरवमीस्तैलंकटूज्झेद्गमे ॥ क्षीरक्षौररतीः क्रमात्त्रिशरसप्ताहंपरंतद्दिनेरोगंरुग्यार्तवकंसितान्यातिलकंप्रस्थानकेपीतिच ॥ १४ ॥

अथयात्रिकस्यनियमानाह । क्रोधःप्रसिद्धः क्षौरंप्रसिद्धं रतिर्मैथुनं श्रमःक्लेशः आमिषंमांसं गुडःप्रसिद्धः द्यूतंद्यूतवरणं अश्रु अश्रुमोचनं दुग्धंप्रसिद्धम् आसवोमद्यं क्षारं क्षारधान्यंमाषादि अभ्यंगस्तैलाभ्यंगः भयंशंका रिपुभयमित्यर्थः । असितांबराणि अशुभ्रवस्त्राणि रक्तकृष्णादीनि वमिर्वमनं तैलंप्रसिद्धं कटुमरीचादि इत्येतद्गमे गमनेउज्झेत् त्यजेत् । अथउक्तेषुकिंकिंकतिदिनंत्यजेदित्याह । क्षीरेति । क्षीरक्षौररतीःक्रमात् त्रि ३ शर ५ सप्ताहं ७ त्यजेत् क्षीरंदुग्धंत्र्यहं ३ क्षौरंशराहंपंचाहं ५ रतिं सप्ताहंत्यजेदित्यर्थः । परमुर्वरितंतद्दिनेप्रयाणदिनेत्यजेत् रोगंव्याधिंयावद्वार्धंत्यजेत् रुग्यार्तवंबीजदानपर्यंतंत्यजेत् सितान्यातिलकं श्वेतव्यतिरिक्तंतिलकं पीतकौंकुमादिकंतद्दिनेत्यजेत् प्रस्थानकेपिइत्येतत् त्यजेत् प्रस्थानकंनाममुहूर्तसमयेकिंचिदभीष्टवस्तुचालनम् । तदुक्तंरत्नमालायां "छत्रायुधाद्यंमनसस्त्वभीष्टंप्रचालयेद्वैजयिकंजयार्थी" इति एतत्तुकार्यवशात्क्रियते प्रस्थानेसंपूर्णफलंनास्ति । तथाचरत्नकोशे "कार्यवशात्स्वयमगमेभूभर्तुः केचिदाचार्याःछत्रायुधाद्यभीष्टंनैजयिकंनिर्गमेकुर्युः" इति । तथाचगर्गः "स्वशरीरेणयःकश्चिन्निर्गच्छेच्छ्रद्धयान्वितः।तस्ययात्राफलंसर्वंसंपूर्णंपथिसिद्ध्यति" इति तच्चालनावधिर्ग्रंथांतरात् "गृहाद्गृहांतरंगर्गआहसीमांतरंभृगुः । शरक्षेपाद्भरद्वाजोवसिष्ठोनगराद्बहिः" इति । एवंप्रस्थानेकृतेपिस्वयमन्यस्मिन्सुदिनेगच्छेत् । तथाचज्योतिःप्रकाशे "प्रस्थानेपिकृतेनेयान्महादोषान्वितेदिने ॥ गर्भयोगंविनाकालदृष्टयादौचाप्लुते तथा" इतिरत्नमालायाम् "वसेत्तत्रैकत्रदशाहंक्षितीशोदिनानिनोसप्तचमांडलीकः ॥ यः प्राकृतःसोपिचपंचरात्रंभद्रेणयात्रापरतः प्रयोज्या" इति। एवंविधेप्रस्थानेपिक्रोधक्षौररत्यादीन्वर्जयेदित्यर्थः । गर्गः " क्रोधंक्षौरंतथावांतिंतैलाभ्यंगाश्रुमोक्षणम् ॥ द्यूतंमांसंगुडंतैलंपानंमद्यंपरित्यजेत् " इति । रत्नकोशे " कालीयकंहिंगुलकः कुंकुमंरक्तचंदनम् ॥ पीतंरक्तंचवसनंयातुर्नेष्टानितत्क्षणात् " इति वृद्धयात्रायाम् " कटुतैलगुडक्षीरपक्कमांसाशनंतथा॥भुक्त्वायोयातिमोहेनव्याधितःसनिवर्तते " इति।लल्लः " प्रमत्तोव्याधितोभीतःशांतः क्रुद्धोबुभुक्षितः ॥ अध्वानंनप्रपद्येतक्लीबवेषस्तथैवच " ॥ रत्ना " स्वकीयांपरकीयांवास्त्रियंपरुषमेववा ॥ ताडयित्वातुयोगच्छेत्तदंतंतस्यजीवितम्" भृगुः " त्रिरात्रंवर्जयेत्क्षीरंपंचाहंक्षुरकर्मच ॥ तदहश्चावशेषाणिसप्ताहंमैथुनंत्यजेत् " वसिष्ठः " यात्रायांगमनलक्षणंगर्गोक्तंज्ञेयम् " मुहूर्त्तसमयेप्राप्तेदत्त्वाचार्घं संमुखंयानंसत् शुभम्। अपान्यंचाथकृत्वा विप्राद्यपुरोगैःस्वजनैर्वृतः ॥ पूर्वदक्षिणमुद्धृत्यपादंपात्रांनरायानमारुह्यसंव्रजेत् ॥ ततोनिरीक्षयेत्सम्यक्शकुनांश्चशुभाशुभान् । दंष्ट्रोभवेच्छुकःप्रवेशेनिर्गमेअनिमित्तानिचसंव्रजेत् " इति ॥ १४ ॥

भा०-और यात्रा जावे तब क्रोध नहीं करणा और क्षौर-मैथुन-क्लेश-मांस-गुल-जूआ-असुपात-दुग्ध-मद्य-धान्य-उडद आदिक-तैलाभ्यंग-भय-शंका-कृष्णवस्त्र-वमन-तैल-मरीच आदिक इन्होंका यात्रामें त्याग करणा ॥ और यात्रा जाणेके पूर्व तीन दिनमें दुग्धपान नहीं करणा ॥ और सात दिन पूर्व स्त्रीसंग नहीं करणा ॥ और अन्यकामोंको उसी प्रयाणदिनमें नहीं करणा ॥ और रोग जहांतक होय तहांतक प्रयाण नहीं करणा ॥ और बीज दान पर्यंत स्त्रीके आर्तवमें प्रयाण नहीं करणा ॥ और श्वेतविना रक्त पीतादि तिलक उसी दिन नहीं करणा ॥ और मुहूर्तसमयमें अपनी प्रिय वस्तुकी भेजे वह प्रस्थान होताहै। उस प्रस्थानमेंभी पूर्वोक्तका त्याग करणा ॥ १४ ॥

वस्त्रालंकरणातिपूर्णकलशस्तौर्यध्वनिः पुत्रवान्शंखादर्शनृपाश्वदंतिसुरभिस्त्रीपुष्पधान्यादिच ॥ दोलादीपविधूमवह्निसुरभिद्रव्याणिशुभ्रोवृषोवेश्याछत्रवितानचामरकुमार्योमीनगोरोचने ॥ १५॥

इदानींशकुनानाह । वस्त्रेति । वस्त्राणिश्वेतवस्त्राणि अन्यान्यपशकुनमध्येपठितानि अलंकरणानि सुवर्णादिनिर्मितानि भूषणानीत्यर्थः । पूर्णकलशः प्रसिद्धः तौर्यध्वनिः वाद्यध्वनिः पुत्रवान्वर्द्धमानःपुरुषः शंखः प्रसिद्ध आदर्शोमुकुरः नृपोराजा अश्वःप्रसिद्धः दंती हस्ती सुरभिर्गौः स्त्रीसौभाग्यवती पुष्पाणिश्वेतानि धान्यानिअकृष्णानि कृष्णानित्वपशकुनमध्येपठितानि आदिशब्देनसुवर्णादिधातवः दोलाप्र० दीपःप्र० विधूमवह्निः धूमरहितोग्निः सुरभिद्रव्याणि सुगंधद्रव्याणि कर्पूरचंदनादीनि शुभ्रोवृषःश्वेतवृषभः वेश्याप्र० छत्रंप्र० वितानंवस्त्रनिर्मितंप्र० चामरंप्र० कुमारीप्र० मीनोमत्स्यः जलादुद्धृतः गोरोचनंप्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

अब शकुनका वर्णन करते हैं ॥

भा०-सपेत वस्त्र । सुवर्णादिआभूषण । पूर्ण कलश । बाजेकी ध्वनी । पुत्रवान् पुरुष। शंख । काच । राजा । घोडा। हाथी । गौ । सौभाग्यवती स्त्री । श्वेतपुष्प । कालाधान विना कोई धान । पालणा । दीप । विना धूंएकी अग्नि । सुगंध वस्तु । सपेत वृष । वेश्या । छत्र। वितान । चामर । कुंआरी कन्या । मत्स्य । गोरोचन ॥ १५ ॥

उद्धृतंगोमयम् मृच्चपृथिव्याः उद्धृतामृत्तिका अंभोर्थघटान्वितःसहचरः उदकार्थंकुंभयुक्तोजनःसन्सहचरः सहचरतीतिसहचरः "जलार्थीरिक्तकुंभस्तुपथिकेनसहव्रजेत् ॥ निवर्ततेयथापूर्णःकृतार्थःपथिकस्तथा" इत्युक्तत्वात्। धौतांबरोमौत्रकः धूतवस्त्र रजकः दूर्वाप्रसिद्धा दर्भःप्रसिद्धः दूर्वादर्भौतृणेअपिशुभे अपशकुनमध्येयत्तृणंपठितंतदेतद्व्यतिरिक्तं रथःप्र० पलंमांसम् अस्रंरक्तं मदिरामद्यम् वर्णीब्रह्मचारी गुरुःप्रसिद्धः देवविज्ज्योतिषी विप्रौद्वौब्राह्मणौ मित्रमिष्टः मृगःप्र. अरोदनशवंरोदनरहितंप्रेतम् सिद्धार्थागौरसर्षपाःदुग्धादिदुग्धदध्याज्यम् ननुयद्यत्स्वांतनितांततोपकरणमित्यनेनदुग्धग्रहणत्वात्सिद्धम् पुनः किमुक्तंदुग्धमिति।सत्यम्। दुग्धंभक्षणेनिषेधितंतत्तद्देहनिवृत्त्यर्थंदुग्धपठनमित्यदोषः एवमेवात्रविचारणीयम्। तथाचवसंतः"दध्याज्यदूर्वाक्षतपूर्णकुंभसिद्धान्नसिद्धार्थकचंदनानि॥ आदर्शशंखामिषमीनमद्यगोरोचनागोमयमुद्धृतंगोः"इति ॥ भारद्वाजः "राजाविप्रौसुहृद्वैश्यासपुत्रास्त्रीकुमारिका॥अभिरूपोनरोस्त्रीवागजोवाजीवृषःसितः ॥ रज्ज्वाधृतान्यवर्णगौःसवत्साचविशेषतः॥ उद्धृतंगोमयंनीतंमृत्तिकाचोद्धृतातथा ॥रजकोधौतवस्त्रश्चवेश्यातौर्यत्रिकध्वनिः ॥ जयमंगलशब्दश्चशांतिपाठःसदीपकः ॥ दीपोवाप्रज्वलद्वह्निःपूर्णकुंभोनृपासनम् ॥ मद्यंमांसंचरुधिरंभक्ष्याणिविविधानिच ॥ इक्षवोमधुतांबूलंवस्त्रालंकरणानिच ॥ रौप्यंताम्रंमणिस्वर्णद्रव्यंदर्पणमक्षताः ॥ वितानंचामरंछत्रंदूर्वादर्भतृणध्वजाः ॥ दोलाचारुरथोवृद्धःपुत्रपौत्रार्थयुक्शुचिः॥ चंदनानिसुगंधीनितथापुष्पाणिरोचना ॥ घृतंदधिपयःपेयासिद्धमन्नंवचः शुभम्॥ देवज्ञःसगुरुर्देवाश्चित्तोत्साहकराणिच ॥ दृष्ट्वैतानिनरोयायात्सर्वार्थंलभतेतुसः" इति ॥ १६ ॥

भा०-और अपनी प्रियवस्तु ॥ पृथ्वी ऊपरका गोमय ॥ पृथ्वीसें निकाली भई मट्टी । पथिकके साथ घड़ा लेके पाणिको जाता होय वो ॥ धोये वस्त्रका धोबी । दूर्वा । दर्भ । रथ । मांस । लोही । मदिरा । ब्रह्मचारी । गुरु । ज्योतिषी । दोय ब्राह्मण । मित्र । मृग । रुदनविनाका प्रेत । गौरसर्षप । दुग्ध । दही । घृत । यह श्वेतवस्त्रादिकोंको प्रयाणकालमें देखणा शुभ होताहै ॥ १६ ॥

कुर्वन्दक्षिणतःसदेतदितरद्वामेप्रकुर्वन्व्रजेद्भस्मास्थींधनविट्तुपाश्मलवणोपानत्तृणायस्कराः ॥ पिण्याकौषधकृष्णधान्यरुदनंतक्रंसर्पानलः कार्पासारुणपुष्पचर्मचगुडस्तैलायसीकर्दमः ॥ १७ ॥

त्यग॰ न्यादि । कुर्वन्निति । एतत् अनंतरोक्तंसत्शुभं दक्षिणतःदक्षिणभागेकुर्वन् अयान्यंचा वक्ष्यमाणंवामेकुर्वन्सन्व्रजेत्गच्छेत् । भस्मेति । भस्मप्र० अस्थिप्र० संमुखंयानंसत् शुभंस्यान्यादीनांत्वक्फल्गु अश्मापाषाणः लवणंसामुद्रिकं उपानहौप्रदर्शभवेच्छुकःप्रवेशेनिर्गमेदहकारः । पिण्याकंमर्दिततिलाः औषधंप्र० कृष्णधान्यं

माषादि रुदनंरोदनादि तक्रंप्र० सधूमानलः धूमसहितोऽग्निः कार्पासःप्र० अरुणपुष्पं जपादि चर्मप्र० गुडःप्र० तैलंप्र० अयोलोहं कर्दमःपंकः ॥ १७ ॥

अब अशुभशकुनोंको कहते हैं॥

भा०-शुभशकुनोंको दक्षिणमें लेणा ॥ और अशुभोंको वाममें लेणा। भस्म। हड्डी। लकडी छाणा। विष्ठा।भूस।पत्थर। लुण।जूता।घास। लोहार। खल। औषध। कृष्णधान्य। रोदन। छाछ। धूएंकी अग्नि। लाल पुष्प। चर्म। गुल। तेल। लोह। कर्दम॥ १७॥

मत्तोवांतबुभुक्षितांतकखलामुंडीजटीव्याधितः खंजव्यंगदिगंबरा यतिररिःकाषायिमुक्तालकौ ॥ चौराभ्यक्तमलाविलाश्चपतितःपाश्यर्गलीगुर्विणीवंध्याकृष्णवृषाहिभेकसरठागोधावराहःशशः १८॥

मत्तइति। मत्तःउन्मत्तः वांतःवमितः बुभुक्षितःप्र० अंतकःप्राणिहिंसकः खलोदुर्जनः मुंडीमुंडितः जटीजटिलः व्याधितोरोगी खंजःपादेनखंजः व्यंगोऽगहीनः दिगंबरोनग्नः यतिःसंन्यासी अरिर्वैरी काषायीगैरिकरंजितवस्त्रः मुक्तालकोमुक्तकेशः चौरःप्र० अभ्यक्तःतैलाभ्यक्तः मलाविलोमलिनः पतितोजातिभ्रष्टः पाशीप्राणिबंधनार्थंपाशवान् अर्गलीअर्गलावान् गुर्विणीसगर्भा वंध्यानिरपत्या कृष्णवृषःकृष्णोनड्वान् अहिःसर्पः भेकोमंडूकः सरठःप्र० गोधाप्र०वराहःप्र० शशःप्रसिद्धः ॥ १८ ॥

भा०-उन्मत्त। उलटी। भूखाप्राणी। प्राणियोंको मारणेवाला। दुर्जन। मुण्डी। जटावाला। रोगी। खंज याने जिसके पैरमें रोग होय वह। अंगहीन। नग्न। संन्यासी। शत्रु। गेरुसे रंगे भये वस्त्र। खुलेकेशवाला। चोर। मालिस किया भया। मलिन जैनी आदिक पतित। पाशवाला। अर्गलवाला। गर्भिणी। वंध्या स्त्री। काला बलद। सर्प। झेझका। कुकांटिया। गोह। वराह। शशिया॥ १८॥

जाहौतूमहिषःखरोष्ट्रमहिषारूढाश्चरिक्तोघटश्छिक्काप्राणिशिरोंगकंपपदवीनंधाःकुवागाहवौ ॥ पातोयानपलायनंश्चकलहःपंढक्षुतंगोज्वलद्वेश्मेतिप्रतिबंधकाःकुशकुनाश्छिक्कादिकामृत्युदाः॥ १९ ॥

स्युः । तथोक्तमागमांतरे "तृणतैलादिकार्पासभस्मचर्मतुषौषधम् ॥ सामुद्रंगुडपंकाहि मत्तंवांतबुभुक्षितम्" इत्यादि ॥ १९ ॥

भा०–सेला । बिल्ली । भैंसा । गधेकी सवारीवाला । ऊंठकी सवारीवाला । भैंसेकी सवारीवाला । खाली घडा । छींक । शिर धुजाता पशु वा शरीरखुजाता पशु । मार्ग बांधती मकडी वगैरे । दुष्ट शब्द । झगडा । बिल्लीमहिषादिकोंका पात याने पलायन । कुत्तोंका युद्ध । नपुंसक । गायकी छींक । लायलगति । यह अपशकुन हैं और छिक्कादिक अपशकुन मृत्युको देते हैं ॥ १९ ॥

भृंगाल्युष्ट्रपठच्छुकाश्वनखिनः स्त्रीसंज्ञकावामतः कालीकुक्कुटपुंप्रथाश्वसुरभिर्दक्षेमनोभीष्टदाः ॥ भारद्वाजशिखंडिचापनकुलाहंसोजएतेदृशंयाताइष्टफलाःस्युरासभरवोवामेपिपृष्ठेर्थदः ॥ २० ॥

अथशकुनांतरमाह । भृंगोभ्रमरः अलिर्वृश्चिकः उष्ट्रःप्रसिद्धः पठच्छुकाःशब्दंकुर्वाणाराजशुकाः नखिनःश्वानादयः स्त्रीसंज्ञकाः चटकादयः एतेवामतःमनोभीष्टदाः स्युः । कालीमहिषी कुक्कुटःप्र० पुंप्रथाः पुरुषसंज्ञकाःकाकादयः सुरभिर्गौः एतेदक्षे मनोभीष्टदाःस्युः । भारद्वाजः शिखंडीमयूरः चापःप्र० नकुलोबभ्रुः हंसःप्र० अजोबस्तः एतेभारद्वाजादयः दृशंयाताःसंतः इष्टफलाःस्युः । अयमर्थः । भारद्वाजादयोवामेवादक्षिणेवाग्रेवादृष्टमात्राइष्टफलाः अभीष्टफलदाभवंतीत्यर्थः । रासभरवोगर्दभध्वनिर्वामेपृष्ठेपिअर्थदःअभीष्टार्थदोभवति ॥ २० ॥

भा०–और भ्रमर विछु– ऊंठ– शब्द करताभया राजशुक– नखवाले कुत्ते आदिक– चिडियों इन्होंका वामशकुन अच्छा होय ॥ और भैंस–कुक्कुट–पुरुषसंज्ञक काक आदिक । गौ इन्होंका दक्षिणशकुन अच्छा होय ॥ और भारद्वाज–शिखंडी याने मोर– चाष– नीलिया–हंस–बकरा इन्होंके यात्रासमयमें देखणा शुभ है ॥ और गधा पूठमें वा वाममें बोले तो शुभ होय ॥ २० ॥

नद्युत्तारभयप्रवेशसमरद्यूतेपुनष्टेक्षणेव्याधौस्युः शुभदाविलोमशकुनानाडचाइडायाभरे ॥आद्येदुःशकुनेनिवृत्यचशुचिर्भूत्वाष्टधागायमंकृत्वेयादपरेष्टिवारमपरेदत्त्वासुवर्णंव्रजेत् ॥ २१ ॥ इति त्य... प्रकरणम् ॥

अथान्यच०

संमुखंयानंयत् शुभंविपरीतशकुनाःशुभाश्चतानाह । नद्युत्तारइति । नद्युत्तारोनद्युत्तं दधोभवेच्छुकःप्रवेशेनिगमादिप्रवेशः समरःसंग्रामः द्यूतंप्र० नष्टेक्षणंनष्टवस्तुनोऽवलो

कनम्‌व्याधौरोगोपचारे एषुविलोमशकुनाविपरीतशकुनाःशुभदाःस्युः।अयमर्थः।गमनेय
ऽपशकुनास्तेनद्युत्तरादिषुशुभदाःस्युरित्यर्थः।तथाइडायानाड्याभरेपूर्णतायांविलोमशकु
नाःशुभदाःस्युः। तथाचेवसंतः"भवेदिडायांपरिपूरितायांसर्वोपिवामः शकुनः प्रशस्तः।
स्यात्पिंगलायांपरिपूरितायांसर्वोपिसव्याः शकुनाः प्रशस्ताः ॥ संगेरणेकर्मणिचप्रवेशेशुक्के
ग्रहेनष्टविलोकनेच । व्याधौसरिद्दुर्गवनादिकेषुशस्तः प्रयाणाद्विपरीतभावः ॥" इति ॥
अन्यच्च "नद्युत्तारेभयेयुद्धप्रवेशेनष्टवीक्षणे। शकुनाव्यस्तगाःशस्तानृपालोकेप्रयाणवत्"
इति। अथप्रथमेअपशकुनेजातेसतिकिंकर्तव्यमाह। आद्यइति। आद्येप्रथमेदुःशकुनेजाते
सतिनिवृत्यनिवर्तनंकृत्वातत्रशुचौदेशेउपविश्य शुचिःप्रक्षालितपाणिपादः आचांतः कृ
ताचमनः असवःप्राणास्तेषांआयमः प्राणायामः अष्टधा अष्टवारंकृत्वा इयात्‌गच्छेत्‌।
चेद्यदिपुनः दुःशकुनः स्यात्तदानिवृत्यशुचिराचांतोऽष्टिवारंषोडशवारमसून्नियम्येयात्‌।
अपरेतृतीयेदुःशकुनेजातेसतिसुवर्णदत्त्वाइयात्‌।एतदावश्यकगमनविषयम्‌।प्राणायामान
धिकारीतावत्कालंस्थित्वाव्रजेत्‌। तथाचज्योतिर्निबंधे "विरुद्धेशकुनेपूर्वंप्राणायामाष्टकं
चरेत्‌। द्वितीयेद्विगुणान्कृत्वातृतीयेचव्रजेत्क्वचित्‌" इति ॥ तथाचवसंतराजः "जाते
विरुद्धेशकुनेऽध्वनीनोव्यावृत्यकृत्वाकरपादशौचम्‌। आचम्यचक्षीरतरोरधस्तात्तिष्ठन्प्रप
श्येच्छकुनांतराणि" इति। तथाचआर्ष्टिषेणिः "यदापशकुनंपश्येद्विपरीतमुपस्थितम्‌॥
सघृतंकांचनंदत्त्वानिर्विशंकःसुखंव्रजेत्‌" इति ॥ २१ ॥

इति स्वोक्तमुहूर्तमार्तंडटीकायांयात्राप्रकरणंसमाप्तम्‌ ॥

भा०–नदीके उतरणेमें–राजभयमें–ग्रामादिकोंके प्रवेशमें–संग्राममें– द्यूतमें–गई वस्तुके देखणेमें–रोगोपचारमें अशुभ शकुन होय तो शुभ होय । और इडानाडीके भरणेमबी विपरीत शकुन होय तो शुभ होय ॥ और यात्रामें अपशकुन होवे तो पीछा आके पवित्र होकर आचमन करके आठ ८ प्राणायाम करके फेर जाणा । और द्वितीयवारमें अपशकुन होवे तो सोलह १६ प्राणायाम करके जाणा । और तृतीयवारमें अपशकुन होय तो सुवर्णका दान करके जो अवश्य जाणा होय तो जाणा और अवश्य विना कदापि नहीं चलना ॥ २१ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिसुतमोतुरामकृतायां मार्तण्डदर्शिन्यां यात्राप्रकरणं समाप्तम्‌ ॥

जन्मांगर्क्षदशेशसद्ग्रहकुजैःसार्कैर्नलिष्टैर्मृदुक्षिप्रेंद्रध्रुवभैः स्थिरर्द्धिनृ
तनौव्याराह्निभूपस्थितिः ॥ स्वस्वर्क्षैःसमृदुध्रुवर्क्षचरभक्षिप्रैःम
स्थापनंप्रोचुर्माघयुगेचराधयुगलेव्याराह्निपूर्वाह्निके ॥ १ ॥

हारः । अंगंचऋक्षंचअंगर्क्षेजन्मनिअंगर्क्षेजन्मांगर्क्षे जन्मलग्नजन्मराशी तेचदशाचज न्मांगर्क्षदशाः दशावर्तमानातस्याईशाःतेच सद्ग्रहाश्चकुजश्चसूर्यश्चतेचतैः सार्कैःअर्कोर विःतेनसहबलिष्ठैः स्थानादिबलसमृद्धैः सद्भिः तथा मृदुक्षिप्रैंद्रध्रुवभैः स्पष्टम् । स्थिरर्द्धिनृतनौ ऋद्धिंगतनृतनुः स्थिराचासौऋद्धिनृतनुश्चसातथातस्यांजन्म राशिजन्मलग्नाभ्यांस्थिरोपचयनृलग्ने व्याराह्निभौमरहितादिने भूपस्थितिः राजप्र तिष्ठाशुभास्यादित्यर्थः । लग्नबलंप्राग्वत् । प्रायश्चंद्रंत्यजेत्याद्यवलोकनीयम् । अथदे वस्थापनमुत्तरार्द्धेनाह । स्वस्वर्क्षैरिति । स्वस्वर्क्षैः यस्यदेवस्यप्रतिष्ठा क्रियतेतस्यनक्षत्रैः समृदुध्रुवक्षचरभक्षिप्रैः शेषंस्पष्टम् माघयुगे माघफाल्गुनयोः तथाराधयुगलेराधोवैशाखः तस्माद्युगलंतस्मिन् वैशाखज्येष्ठयोरित्यर्थः । तथाव्याराह्नि विगत आरोयस्मात्एवंवि धमहस्तस्मिन् भौमरहितेदिनइत्यर्थः । पूर्वाह्णके अत्रदिनस्यद्वौभागौपूर्वभागःपूर्वाह्णः तस्मिन् आचार्याः सुरस्थापनंप्रोचुः । शेषंस्पष्टम् । सर्वामरस्थापनमितिशेषः लग्नबलं प्राग्वत् ॥ १ ॥

अब राज्याभिषेकका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-जन्मलग्नपति और जन्मराशिपति और वर्तमानदशापति श्रेष्ठ ग्रह भौम और सूर्य ये स्थानादिसे बलवान् होय और मृदु-क्षिप्र-ज्येष्ठा-ध्रुव-ये नक्षत्र होय-और जन्मराशि-जन्मलग्नसे स्थिर-उपचय-नृलग्न होय-और भौमवार न होय तब राजाकी प्रतिष्ठा करणी ॥

णंविदध्यात्क्षालनादिकम् " इति । यद्यपि यस्यांगयददोंगिनोगदितभे कुर्यादितिपूर्व मेवअंगभूतंकर्मोक्तम् तथापि क्षालनेबुधवर्जनार्थं ज्ञोनेइहक्षाल्यमित्युक्तं बुधनिषेधश्रवणा त् । उक्तंच "शनौसोमसुतेश्राद्धेषष्ठ्यामावास्ययोस्तथा ॥ वस्त्राणांक्षालनंचैवदहत्यासप्त मंकुलम्" इति।अथोंदुरादिभक्षितफलमाह । आखुभक्षितमिति । आखुःउंदुरःतेनअंब रंमध्यत्रिभागेभक्षितमसत् दुष्टफलंस्यात् । एतदुक्तंभवति वस्त्रंत्रिगुणंकृत्वायदिभक्षित भागोमध्यत्रिभागेपततितदातदुष्टमित्यर्थः । आखुरित्युपलक्षणम् तेनाग्निदग्धंगवादिभ क्षितंमष्यादिलिप्तंज्ञेयम् । तथाचोक्तंवृत्तशते " दग्धंवास्फुटितंचगोमयमषीपंकैर्विलिप्तं तदादष्टंमूषकपूर्वकैरशुभदंमध्यत्रिभागेऽशुकम् " इति। अथस्त्रियारक्तवस्त्रधारणंभूषणधा रणमनुक्तग्रहाणांकुंभ्रकुत्रप्राशस्त्यंतदुत्तरार्धेनाह । स्त्रीति । स्त्रीअनउक्तेवस्त्रधारणभा दौअंबरंभूषणंसुवर्णादिभूषणं बिभृयात् धारयेत् कथंभूतेष्वादित्यपुष्यध्रुवे विगतानि आदित्यपुष्यध्रुवाणियस्मात्तत्तथातस्मिन्।यतोत्रस्त्रियारक्तवस्त्रभूषणधारणेदोषोदृश्यते । तथाचोक्तम् "पुष्यादित्यध्रुवैर्धिष्ण्यैःस्वर्णरक्तांबरादिकम् ॥ नवीनंभूषणंधार्यंनार्यादयितु रायुषे" इति । लग्नबलंप्राग्वत् ।अथचंद्रादीनांप्राशस्त्यमाह। श्वेतेवस्तुनिरौप्यमुक्ताफ लादिके अब्जश्चंद्रोहितः सोमवारेश्वेतवस्तुधार्यमित्यर्थः । कुजरवीअरुणरुक्मयोःश स्येते शनिःकृष्णेवस्तुनि नीलवस्त्रादिकेशस्यते शनौतद्धार्यमितिभावः। ज्ञत्रयेतुसर्वंधार्य मितिपुरेवोक्तम् ॥ २ ॥

अब वस्त्र पेरनेका और धोणेका और मूषकभक्षित-वस्त्रका फलको कहते हैं ॥

भा०-ध० पुन० ह० चि० स्वा० वि० अ० पुष्य अश्वि० रेव० ध्रुव इन्हों नक्षत्रोंमें-और बुध गुरु भृगु वारोंमें वस्त्र पेरणो शुभ होय ॥ और बुधरहित पूर्वोक्त नक्षत्र वारोंमें वस्त्रका धोणा शुभ है ॥ मूषकभक्षितवस्त्रका तीन भाग करणा सो वस्त्रके मध्यत्रिभागमें मूषकने काटा होय वा दग्ध भया होय वा कर्दमलिप्त होय वा गवादिकोंने खाया होयतो वह वस्त्र अशुभ होता है ॥ और रक्त वस्त्र और भूषणोंको पूर्वोक्त नक्षत्रोंमें स्त्री धारण करे तो शुभ होय ॥ परंतु हस्त पुष्य ध्रुव नक्षत्रोंमें रक्तवस्त्र भूषणोंको धारण नहीं करणा ॥ और श्वेतवस्त्रको सोमके दिन पेरणो ॥ और लाल पीतको भौम सूर्यके दिनमें पेरणो ॥ और कृष्णवस्त्रको शनिवारमें पेरणो ॥ २ ॥

वस्त्रोक्तैर्व्यंनिलद्वयाश्विभिरगेंगेनुर्विभूषाहिताविप्राज्ञोत्सवलब्धिपू
दितमनुक्तेपीष्टकृद्धारणम् ॥ मैत्रार्कानिलमूलदस्रहरिभेंद्रीज्याज
पादोत्तरेपण्यानांक्रयविक्रयौघटपरद्वचेगेस्वशुद्धौतनु ॥ ३ ॥ अथ समुक्ताः

अथनराणांभूषणधारणंवृत्तचरणेनाह । वस्त्रोक्तैरिति । वस्त्रोक्तैर्भादिभिर्धातैः कृत्वा ज्ञोक्तैः अगेंगे स्थिरलग्नेनुःनरस्य अलंकृतिरलंकरणं हितंस्यात्। किंचक्षरादिदर्शप्रतित्रिवार

रके स्थिराणिप्रसिद्धानि अश्विनीप्रसिद्धा मृदूनिप्रसिद्धानि स्वातीप्रसिद्धा अर्कोहस्तः तैः ज्ञत्रयार्कारा ज्ञित्रयंबुधगुरुशुक्राः अर्कःसूर्यः आरोभौमः एषामहः दिनं तस्मिन् ईज्यभृगूदये उदयेलग्नेईज्यभृगौइतिईज्यभृगूदयम् तस्मिन् गुरुशुक्रयुतेलग्नेइत्यर्थः । द्विकमदेपुइंदो द्विद्वितीयं कंचतुर्थम् मदःसप्तमम् एपुचंद्रेसतीत्यर्थः अश्वीक्रिया क्रय विक्रयादिकीहिताशुभकर्त्रीस्यात् । अथाश्वचक्रमाह । तत्रापीति । तत्रापि द्व्यादित्या दिपुनक्षत्रेपुसत्स्वपि अर्कभतःसूर्यनक्षत्रात्सकाशात् क्रमात्तिथिमितैर्नक्षत्रैः पश्चादुक्त मतस्त्रिभिर्नक्षत्रैः साभिजित्यथातथा अश्विनीक्रियाशस्ताशोभनास्यात् । एवंसामान्य तोश्वकर्मोक्त्वेदानींविशेषमाह येति । याअश्वीक्रियानृसमामनुष्यसदृशासाक्रियातदुक्त भमुखैःकार्या तस्मैमनुष्यायउक्तानिभमुखानिनक्षत्रादीनितैःकार्येत्यर्थः । परायानृसमाना भवतिसाएभिःसामान्यैद्व्यादित्यादिभिर्बुधैः कार्येत्यर्थः । लग्नबलंप्राग्वत्तथाचनारदः "विविष्णुचरभेक्षिप्रेस्थिरभेमृदुभेपुच॥वाजिकर्मसिलंसूर्यवारेकार्यविशेषतः" इत्यादि । तथाचोक्तम् "घृतान्नचणकक्षीरतृणमुद्गादिभक्षणे॥अन्नप्राशनवद्दर्शस्नानंसौम्यग्रहोदये॥ चौलेरुंक्षुरकर्मादौभेपजेभेषजोदितम् ॥ गर्भाधानोक्तमश्वानांमैथुनेतुविलोकयेत्॥गृहारं भोदितेकालेहयशालाविधीयते॥शिक्षाविद्योक्तकालेचभूपणंभूपणोदिते ॥ चर्मकर्मादिकं कार्यंजययोगेशुभोदये॥एवंस्वरोष्ट्रादिकंकार्यपूर्वाह्लेवाहनादिकम्" इति ॥ ९ ॥

अथ अश्वके लेने देनेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-पु० पुष्य ध० श० स्थिर अश्वि०मृदु स्वा० ह० इन्हों नक्षत्रोंमें-और बुध गुरु शुक्र भौम सूर्य वारोंमें-और लग्नमें १ गुरु शुक्र होय तो और २ । ४ । ७ चंद्रमा होयतो घोड़ोंका लेणा देणा शुभ है ॥

अथ अश्वचक्रको कहते हैं ॥

भा०-और उक्तनक्षत्रोंके होते भये सूर्यनक्षत्रसे पनरे १५ नक्षत्रोंमें और सूर्यके पृष्ठके ३ तीन नक्षत्रोंमें अश्वोंकी क्रिया श्रेष्ठ होय इसमें अभिजितकोभी लेणा ॥ और जो अश्विक्रिया मनुष्यसमा होय तो मनुष्यके लिये कथेक नक्षत्रोंमें करणी ॥ और नृसमा नहीं होयतो सामान्यनक्षत्रोंमें करणी ॥ ९ ॥

परिहरेत्।कारणेसतिअवश्यंचरेदित्यर्थात्सिद्धम्। तथाचोक्तम् "सप्तम्यांनस्पृशेत्तैलंनव म्यांप्रतिपत्तिथौ॥चतुर्दश्यामथाष्टम्यांपष्ठ्यांचैवविशेषतः" इति। ग्रंथांतरे "चतुर्दश्य ष्टमीचैवपौर्णमास्यर्कसंक्रमः॥तैलस्नानंनकुर्वीतसुतवंधुधनक्षयात्" इति। तथाचवृद्धमनुः "दर्शेस्नानंनकुर्वीतमातापित्रोस्तुजीविनोः।नवम्यांचनचेत्तत्रनिमित्तांतरसंभवः॥प्रतिपद्य नपत्यःस्याद्द्वितीयायामपत्निकः॥दशम्यामधनःस्नानेसर्वंहंतित्रयोदशी"इति। रत्नमाला याम् "रविस्तापंकांतिंवितरतिशशिभूमितनयोमृतिंलक्ष्मींचांद्रिःसुरपतिगुरुर्वित्तहरणम्॥ विपत्तिंदैत्यानांगुरुरखिलभोगानुभवनंनृणांतैलाभ्यंगात्सपदिकुरुतेसूर्यतनयो।" इति॥ अथाभ्यंगहेतूनाह। मांगल्यंविवाहादि विजयोत्सवआश्विनशुक्लदशम्यांक्रियते अब्द वदनंसंवत्सरप्रतिपत् दीपावलिःप्रसिद्धा एतेभ्यंगस्यहेतवःकारणानि एषुनिषिद्धतिथ्या दावपिअभ्यंगःकर्तव्यः।तथाचोक्तंव्यवहारसारे"वत्सरादौवसंतादौसूतकांतेमहोत्सवे॥दी पोत्सवचतुर्दश्यामभ्यंगनियमोनच"इति।तथाचोक्तंस्कांदेविजयादशमीविषयम्"निषिद्ध मपिकर्तव्यंतैलाभ्यंजनमादरात्" इति॥ अथाभ्यंगनिषिद्धापवादमाह। क्वथितादिति। निंद्येह्निक्वथितादितैलमनसच्छुभंस्यात्। आदिग्रहणात्सार्षपसुगंधपुष्पवासितादितै लंगृह्यते। एवंक्वथितादितैलंनिंद्यदिनेपिशुभमित्यर्थः। उक्तंच "सार्षपंगंधतैलंचयत्तैलं पुष्पवासितम्॥द्रव्यांतरयुतंवापिनदुष्यतिकदाचन॥ सूर्यशुक्रारवारेपुनिषिद्धासुतिथि ष्वपि॥कर्त्तव्येयदिवास्नानेपक्वतैलंनदुष्यति॥ रवौपुष्पंगुरौदूर्वाभौमवारेचमृत्तिका॥भार्ग वेगोमयंक्षिप्त्वातैलस्नानंसुखावहम्"इति॥ अथनित्याभ्यंगेविशेषमाह। नित्येखिल मिति।नित्येऽभ्यंगेअखिलंतैलंपक्वादिकमनसत्शुभंस्यात्।उक्तंच "नित्यस्नानेचकर्तव्येति थिदोषोनविद्यते" इति॥ १०॥

अब अभ्यंगका निषिद्धकालको कहते हैं॥

भा०-भद्रा संक्रांति व्यतिपात वैधृति शुक्र गुरु सूर्य भौम वारोंमें और १।२।६। ७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।३० इन्हों तिथोंमें श्राद्धदिनमें का-रण विना भद्रादिकमें मर्दन नहीं करणा॥

अब कारणोंको कहते हैं॥

भा०-विवाहादिक-और दशहरा-और संवत्सरकी प्रतिपदादीपावली इतने अभ्यंगके कारण है, इन्होंमें निषिद्ध तिथियोंमेंबी अभ्यंग करणो शुभ है। और अग्निसे तपाया तेलसे निन्द्यदिनमेंबी अभ्यंग करणो शुभ है॥ और नित्य अभ्यंगमें दोष नहीं है॥ १०॥

दिग्विश्वाद्रिद्विगंकदर्शेतिथिपुस्नानंनधात्रीफलैः श्रीकामोथवुधांवु पर्क्षेपितृभाभ्यंगात्पतिघ्न्यंगना॥ पुत्रीसोमदिनेप्रसूर्यमपितद्द्र्वाष्ट्रे दुमैश्रांवुपकन्यादेश्वरभेकुपुत्रहरिजेस्नायान्निशास्येपिन॥११॥

रके स्थिराणिप्रसिद्धानि अश्विनीप्रसिद्धा मृदूनिप्रसिद्धानि स्वातीप्रसिद्धा अर्कोहस्तः तैः ज्ञत्रयाकाराद्विज्ञत्रयंबुधगुरुशुक्राः अर्कःसूर्यः आरोभौमः एषामहः दिनं तस्मिन् ईज्यभृगूदये उदयेलग्नेईज्यभृगौइतिईज्यभृगूदयम् तस्मिन् गुरुशुक्रयुतेलग्नेइत्यर्थः। द्विकमदेषुइंदौ द्विद्वितीयं कंचतुर्थम् मदःसप्तमम् एषुचंद्रेसतीत्यर्थः अश्वीक्रिया क्रय विक्रयादिकीहिताशुभकर्त्रीस्यात् । अथाश्वचक्रमाह । तत्रापीति । तत्रापि द्व्यादित्या दिपुनक्षत्रेषुसत्स्वपि अर्कभतःसूर्यनक्षत्रात्तत्सकाशात् क्रमात्तिथिमितैर्नक्षत्रैः पश्चादुक्त मतस्त्रिभिर्नक्षत्रैः साभिजितयथातथा अश्विनीक्रियाशस्ताशोभनास्यात् । एवंसामान्य तोश्वकर्मोक्त्वेदानींविशेषमाह। येति । याअश्वीक्रियानृसमामनुष्यसदृशासाक्रियातदुक्त भमुखैःकार्या तस्मैमनुष्यायउक्तानिभमुखानिनक्षत्रादीनितैःकार्येत्यर्थः। परायानृसमाना भवतिसाएभिःसामान्यैर्द्व्यादित्यादिभिर्बुधैः कार्येत्यर्थः । लग्नबलंप्राग्वत्।तथाचनारदः "विविष्णुचरभेक्षिप्रेस्थिरभेमृदुभेषुच॥वाजिकर्माखिलंसूर्यवारेकार्यंविशेषतः" इत्यादि । तथाचोक्तम् "घृतान्नचणकक्षीरतृणमुद्गादिभक्षणे॥अन्नप्राशनवद्दर्शस्नानंसौम्यग्रहोदये॥ चौलेक्तंक्षुरकर्मादौभेषजेभेषजोदितम् ॥ गर्भाधानोक्तमश्वानांमैथुनेतुविलोकयेत्॥गृहारं भोदितेकालेहयशालाविधीयते॥शिक्षाविद्योक्तकालेचभूषणंभूषणोदिते ॥ चर्मकर्मादिकं कार्यंजययोगेशुभोदये॥एवंखरोष्ट्रादिकंकार्यंपूर्वाह्णेवाहनादिकम्" इति ॥ ९ ॥

अब अश्वके लेने देनेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-पु० पुष्य ध० श० स्थिर अश्वि०मृदु स्वा० ह० इन्हों नक्षत्रोंमें-और बुध गुरु शुक्र भौम सूर्य वारोंमें-और लग्नमें १ गुरु शुक्र होय तो और २ । ४ । ७ चंद्रमा होयतो घोडोंका लेणा देणा शुभ हैं ॥

अब अश्वचक्रको कहते हैं ॥

भा०-और उक्तनक्षत्रोंके होते भये सूर्यनक्षत्रसे पनरे १५ नक्षत्रोंमें और सूर्यके पृष्ठके ३ तीन नक्षत्रोंमें अश्वोंकी क्रिया श्रेष्ठ होय इसमें अभिजितकोभी लेणा ॥ और जो अश्विक्रिया मनुष्यसमा होय तो मनुष्यके लिये कयेक नक्षत्रोंमें करणी ॥ और नृसमा नहीं होयतो सामान्यनक्षत्रोंमें करणी ॥ ९ ॥

भद्रासंक्रमपातवैधृतिसितेज्याकारपष्ठ्यादिषुश्राद्धाहेप्रतिपद्द्येप रिहरेद्धेतुंविनाभ्यंजनम् ॥ मांगल्यंविजयोत्सवोऽद्वदनंदीपावलि हेतवोभ्यंगस्यकथितादितैलमनसन्निद्येह्निनित्येऽखिलम् ॥१०॥

अथाभ्यंगनिषिद्धकालमाह । भद्रेति । भद्राप्रसिद्धा संक्रमःसंक्रांतिः पातोव्यती पातः वैधृतिःप्रसिद्धा सितःशुक्रवारः ईज्योगुरुवारः अर्कोरविवारः आरोभौमवारः षष्ठ्यादयःसर्वास्तिथयः ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, ३० ए श्राद्धाहःश्राद्धदिनं प्रतिपद्द्वयंप्रतिपद्द्वितीयेतस्मिन् हेतुंकारणंविनाअभ्यंजनमभ्यंगं

परिहरेत्।कारणेसतिअवश्यंचरेदित्यर्थात्सिद्धम् । तथाचोक्तम् "सप्तम्यांनस्पृशेत्तैलंनव
म्यांप्रतिपत्तिथौ।।चतुर्दश्यामथाष्टम्यांपष्ठयांचैवविशेषतः" इति । ग्रंथांतरे "चतुर्दश्य
ष्टमीचैवपौर्णमास्यर्कसंक्रमः।।तैलस्नानंनकुर्वीतसुतवंधुधनक्षयात्" इति। तथाचवृद्धमनुः
"दर्शेस्नानंनकुर्वीतमातापित्रोस्तुजीविनोः।नवम्यांचनचेत्तत्रनिमित्तांतरसंभवः।।प्रतिपद्य-
नपत्यःस्याद्द्वितीयायामपत्निकः।।दशम्यामधनःस्नानेसर्वहंतित्रयोदशी"इति। रत्नमाला
याम् "रविस्तापंकांतिंवितरतिशशिर्भूमितनयोमृतिंलक्ष्मींचांद्रिः सुरपतिगुरुर्वित्तहरणम्।।
विपत्तिंदैत्यानांगुरुरखिलभोगानुभवनंनृणांतैलाभ्यंगात्सपदिकुरुतेसूर्यतनये। " इति ॥
अथाभ्यंगहेतूनाह । मांगल्यंविवाहादि विजयोत्सवआश्विनशुक्लदशम्यांक्रियते अब्द
वदनंसंवत्सरप्रतिपत् दीपावलिःप्रसिद्धा एतेभ्यंगस्यहेतवःकारणानि एषुनिषिद्धतिथ्या
दावपिअभ्यंगःकर्तव्यः।तथाचोक्तंव्यवहारसारे"वत्सरादौवसंतादौसूतकांतेमहोत्सवे ॥दी
पोत्सवचतुर्दश्यामभ्यंगनियमोनच"इति।तथाचोक्तंस्कांदेविजयादशमीविषयम्"निषिद्ध
मपिकर्तव्यंतैलाभ्यंजनमादरात् " इति॥ अथाभ्यंगनिषिद्धापवादमाह । क्वथितादिति।
निंद्येह्निक्वथितादितैलमनसच्छुभंस्यात् । आदिग्रहणात्सार्षपसुगंधपुष्पवासितादितै
लंगृह्यते। एवंक्वथितादितैलंनिंद्यदिनेपिशुभमित्यर्थः । उक्तंच " सार्षपंगंधतैलंचयत्तैलं
पुष्पवासितम्।।द्रव्यांतरयुतंवापिनदुष्यतिकदाचन ॥ सूर्यशुक्रारवारेपुनिषिद्धासुतिथि
ष्वपि॥कर्त्तव्येयदिवास्नानेपक्वतैलंनदुष्यति ॥ रवौपुष्पंगुरौदूर्वाभौमवारेचमृत्तिका॥भार्ग
वेगोमयंक्षिप्त्वातैलस्नानंसुखावहम् "इति ॥ अथनित्याभ्यंगेविशेषमाह । नित्येखिल
मिति।नित्येऽभ्यंगेअखिलंतैलंपक्वादिकमनसत्शुभंस्यात्।उक्तंच " नित्यस्नानेचकर्तव्येति
थिदोषोनविद्यते" इति ॥ १० ॥

अब अभ्यंगका निषिद्धकालको कहते हैं ॥

भा०-भद्रा संक्रांति व्यतिपात वैधृति शुक्र गुरु सूर्य भौम वारोंमें और १ । २ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । ३० इन्हों तिथोंमें श्राद्धदिनमें कारण विना भद्रादिकमें मर्दन नहीं करणा ॥

अब कारणोंको कहते हैं ॥

भा०-विवाहादिक-और दशहरा-और संवत्सरकी प्रतिपदादीपावली इतने अभ्यंगके कारण है, इन्होंमें निषिद्ध तिथियोंमेबी अभ्यंग करणा शुभ है । और अग्निसे तपाया तेलसे निन्द्यदिनमेंबी अभ्यंग करणो शुभ है ॥ और नित्य अभ्यंगमें दोष नहीं है ॥ १० ॥

दिग्विश्वाद्रिदृगंकदर्शतिथिपुस्नानंनधात्रीफलैः श्रीकामोथवुधांवु
पर्क्षपितृभाभ्यंगात्पतिघ्न्यंगना ॥ पुत्रीसोमदिनेप्रसूर्यमपित्र्यत्वाष्ट्र
दुमिश्रांवुपकव्यादेश्वरभेकुपुत्रहरिजेस्नायान्निशास्येपि॥११॥

अथप्रसंगेनतिलामलकस्नानेनिषिद्धतिथीनाह । दिगिति।दिक्दशमी विश्वेत्रयोदशी अद्रिःसप्तमी दृक्द्वितीया अंकोनवमी दर्शोअमावास्या एतासुतिथिषु श्रीकामः धात्रीफलैः आमलकीफलैः स्नानंनाचरेत् । तथाचोक्तम् "यः करोतिदशम्यांचस्नानमामलकैः सह॥पुत्रहानिर्भवेत्तस्यत्रयोदश्यांधनक्षयः॥अर्थपुत्रक्षयस्तस्यद्वितीयायांनसंशयः॥अमायांचनवम्यांचसप्तम्यांचकुलक्षयः" इति॥ अथस्त्रीणांबुधादिपुअभ्यंगनिषेधमाह। बुधोबुधवारः अंबुपक्षेशततारका पितृभंमघा तेषुअभ्यंगस्तस्मात्अंगनास्त्रीपतिघ्नीस्यात् । उक्तंच " स्नानंकुर्वंतियानार्यश्चंद्रेशततभिषग्गते ॥ सप्तजन्मभवेयुस्ताविधवादुर्भगाध्रुवम्" इति।त्रिविक्रमशते " स्नानंनारार्कशुक्रेज्यविष्टिसंक्रांतिपर्वसु ॥ द्व्यष्टषड्दिक्त्रयोदश्यांस्त्रियस्तुनमघाबुधैः " इति ॥ अथपुत्रवतः सोमवारेभ्यंगनिषेधमाह । पुत्रेति । पुत्रवान्सोमवारेनस्नायात् । उक्तंच "पुत्रवान्स्वगृहेनित्यंनस्नायाद्दुत्तरामुखः॥सोमवारे तथाभ्यंगंवर्जयेत्सर्वथाबुधः " इति ॥ अथाप्रसंगेनप्रसूतिकास्नानेनिषेधकालमाह । प्रसूरिति । यमो भरणी पितरोमघा त्वाष्ट्रंचित्रा इंद्रोज्येष्ठा मिश्रेकृत्तिकाविशाखे अंबुपःशततारा क्रव्यादोमूलम् ईश्वरभमार्द्रा एषांसमाहारस्तस्मिन् । कुपुत्रहरिजे कुत्सितःपुत्रःपुत्रभावोयस्यतत्कुपुत्रंतच्चतद्धरिजंचतस्मिन् यस्माल्लग्नात्पंचमस्थः पापग्रहो भवतितस्मिन्नित्यर्थः । निशास्यंरात्रिमुखंसायंकालस्तस्मिन् प्रसूतानस्नायात् । शेषंलग्नबलंप्राग्वत् । उक्तंच " मघामूलविशाखार्द्राचित्रादितियमद्वये॥ज्येष्ठासार्पजलेशर्क्षेनैव स्नायात्प्रसूतिका ॥ शुभग्रहयुतेलग्नेपंचमेपापवर्जिते ॥ परित्यज्यमहादोषान्सूतिकास्नानमाचरेत्" ॥ ११ ॥

अब तिलोंसे और आमलोंसे स्नान करणेमें निषिद्ध–तिथियोंको कहते हैं ॥

भा०–१० । १३ । ७ । २ । ९ । ३० । इन तिथियोंमें लक्ष्मीकामवाला पुरुष आमलोंसे स्नान नहीं करे ॥

अब स्त्रियोंके अभ्यंगका निषेधको कहते हैं ॥

भा०–बुधवारमें और शताभिषा मघा नक्षत्रोंमें अभ्यंग करे तो स्त्री पतिघ्नी होय ॥ और पुत्रवानको सोमवारमें अभ्यंग नहीं करणा ॥

अब प्रसूतिके स्नानमें निषेध कहते हैं ॥

भा०–म० भ० चि० ज्ये० कृ० वि० श० मू० आर्द्रा इन्हों नक्षत्रोंमें और लग्नसे पांचमें पाप ग्रह होय तो और रात्रिमें प्रसूतिस्नान नहीं करे ॥ ११ ॥

मंदारान्यदिनेमृदुध्रुवचराक्षिप्रेर्वलक्षेसुधायोगेभेषजमाचरेत्स्मृतिकेंद्रोंत्यंगेभिपक् ॥ तद्वद्यादिहविश्वुवेदुतनयप्रद्योतनेरोगिणेस्त्रस्त्रावंव्रणकर्मसूर्यकुजयोरह्नीहकेंद्रस्थयोः ॥ १२ ॥

अथौषधनिष्पादनमाह । मंदेति । मंदःशनिः आरोभौमः ताभ्यामन्येरविचंद्रबुधगुरुशुक्रास्तेषांदिनंतस्मिन् मृदुध्रुवचराक्षिप्रैर्नक्षत्रैः वलक्षेशुक्लपक्षे सुधायोगेअमृतयोगे ग्रंथांतरप्रसिद्धे।सुमृतिकेंद्रारिव्ययांगेशोभनानिपापग्रहरहितानिमृतिकेंद्रारिव्ययानियस्यतत्सुमृतिकेंद्रारिव्ययंतच्चतत् अंगंचतस्मिन् भिषक्वैद्यः भेषजमाचरेत्कुर्यात् । शेषंलग्नबलंप्राग्वत् । अथौषधदानमाह । तदिति।तदौषधमिहानंतरोक्तेभादौदद्यात्। कथंभूतेइह विधुवेंदुतनयप्रद्योतनेध्रुवनक्षत्रबुधरविरहिते । अथरक्तस्रावव्रणयोर्विशेषमाह।असृक्स्रावोरक्तस्रावः व्रणःक्षतम् अनयोःकर्मसूर्यकुजयोरह्निदिवसेआचरेत् कयोःसतोः इहानयोः सूर्यकुजयोः केंद्रस्थयोःसतोः।तथाचोक्तम् "मंदारवर्जितेवारेचराक्षिप्रमृदुध्रुवैः ॥ सूर्यसौम्यैःकेंद्रगतैर्भेषजोत्पादनंहितम् ॥ रक्तस्रावंकुजेकुर्यात्तद्धोरायामथापिवा ॥ कुजेकेंद्रेऽथवामंदेरवौवाखिलेऽष्टमे ॥ व्रणक्रियाकुजेसूर्येकेंद्रगेतद्दिनेऽष्टमे ॥ शुद्धेषष्ठेचसक्रूरेचरलग्नेयुवस्वरे"इति ॥ १२ ॥

अब औषध बनानेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-और शनि भौम विना और वारोंमें । और मृदु ध्रुव क्षिप्र नक्षत्रोंमें और शुक्लपक्षमें और अमृतयोगमें-और इन्हीं स्थानोंमें ८ । १ । ४ । ७ । १० । ६ । १२ पापग्रह नहीं होय तब औषध करणा श्रेष्ठ है ॥

अब औषध देणेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-ध्रुव नक्षत्र और बुधवार विना पूर्वोक्त मुहूर्तमें औषध देणो शुभ है ॥

अब रक्तस्रावका और व्रणका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-सूर्य मंगलके दिनमें और सूर्य मंगल केंद्रमें होय तब रक्तस्राव याने फुस्त खोलणेका और व्रणका कर्म शुभ है ॥

याम्याहित्रयवायुमूलजलपोपांत्येंद्रहस्तांबुभेशांत्याजाद्विपयोर्नृपैर्नवदिनैरन्यत्ररुग्णोविरुक् ॥ आदित्याह्यनिलध्रुवांत्यपितृभेशक्रेदुवारेगदत्यक्तस्नानमनिष्टमिष्टमशुभेभादौखलास्तास्थिरे॥१३॥

अथप्रसंगेनरोगमुक्तिदिवसानाहवृत्ताद्र्धेन । याम्यमिति ॥ याम्यंभरणी अहित्रयम् आश्लेषात्रयं वायुःस्वाती मूलंप्रसिद्धम् जलपःशततारका उपांत्यमुत्तराभाद्रपदा इंद्रो ज्येष्ठा हस्तःप्रसिद्धः अंबुभंपूर्वाषाढा अस्मिन्नक्षत्रगणेरुग्णःरोगीशांत्यायथोक्तशांतिकेनविरुक्ज्वरमुक्तोभवति । अजाद्विपयोः श्रवणविशाखयोः रुग्णः नृपैःषोडशभिर्दिनैःविरुक्स्यात् । अन्यत्रअन्येषुनक्षत्रेषुरुग्णोनवदिनैर्विरुक्भवति । एतज्ज्योतिषार्काभिप्रायंकिंचिद्रत्नकोशाभिप्रायमुक्तम् । तत्रयेषुनक्षत्रेषुज्वरितस्य मृत्युरुक्तः येषुचकृच्छ्रेणबहुभिर्दिनैर्ज्वरमुक्तिरुक्ता तत्फलमत्रशांत्याविरोगीत्युक्त

म् । केचिदन्यथाफलदर्शनात् । तथायेपुयेपुनक्षत्रेपुसप्तभिरेकादशभिर्दिनैर्ज्व रनिर्मोचनमुक्तम् तत्फलमत्रमध्यमत्वेननवदिनैर्विरुगित्युक्तम् । ग्रंथलाघवाय. स्वल्पांतरत्वात् । तथाचज्योतिषार्के "सप्ताहमृतिनंदाद्रिरुद्रमृत्युनगाद्रिभिः ॥ कृ. च्छ्रेमृत्यूमृतीशैश्चकृच्छ्रेशेव्यसुतानृपैः" इत्यादि ॥ अथोत्तरार्द्धेनरोगमुक्तिस्नानमाह ॥ आदित्येति । आदित्यंपुनर्वसुः अहिराश्लेषा अनिलःस्वाती ध्रुवाणिपूर्वोक्तानि अंत्यं रेवती पितृभंमघा अस्मिन्नक्षत्रगणे शुक्रेंदुवारेशुक्रसोमवारेगदत्यक्तस्नानंरोगमुक्तस्नान मनिष्टंस्यात् । तर्हिकुत्रकर्तव्यमित्यतआह । अशुभेभादौइष्टंशुभंस्यात् । कस्मिन्सति खलास्तस्थिरेसति खलःपापग्रहः आस्तेयस्यतत्तथातच्चतत्स्थिरंचतस्मिन् स्थिरलग्नेपापे सप्तमेसतीत्यर्थः । तथाचोक्तम् ॥ " वैधृतौचव्यतीपातेभद्रायांधिष्ण्यसंक्रमे ॥ रोग मुक्तोनरस्नायात्कुवारर्क्षतिथिष्वपि ॥ चूनंपापयुतंशस्तंदशमंचशुभान्वितम् ॥ सौम्य क्रूरयुतंरंध्रंरोगस्नानेरिभंतथा" इति ॥ चंद्रबलंसर्वत्रयोज्यम् । कुतिथिभादौसदित्यने नचंद्रादिबलविषयेमोहोमाभूदित्यतःश्चंद्रबलंसूचितम् । यतः ग्रंथादौगर्भाधानेसदाइत्युक्तं तत्सर्वकर्मसुज्ञेयमितिसर्वग्रंथकारसंमतम् । तथाचोक्तंसंहितायांस्पष्टम् " स्नायाद्रोगवि मुक्तस्तुशुभयोश्चंद्रतारयोः" इति ॥ १३ ॥

भा०-भ० अ० म० पू०फा० स्वा० मू० शत० उ०भा०. ज्ये० ह० पू०भा० इन्हों नक्षत्रोंमें ज्वर होयतो शांति करनेसे ज्वर छूटै ॥ श्र० वि० इन्होंमें ज्वर होय तो सोलेदिनोंसे ज्वर छूटै ॥ और अन्यनक्षत्रोंमें ज्वर होय तो नवदिनतक ज्वर रहै ॥

अब रोग छुटेके पीछे स्नानका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-पुन० आश्लेषा स्वाती ध्रुव रेवती मघा इन्हों नक्षत्रोंमें और शुक्रवार सोमवारमें रोग-मुक्तके स्नानका निषेध है ॥ और अशुभनक्षमें स्नान करणो श्रेष्ठ है ॥ और स्थिर लग्न होवे ने पापग्रह सातमें होय तो रोगस्नान शुभ है ॥ १३ ॥

द्रव्यंसंव्यवहारतोलघुचरैर्योज्यंचरांगेबुधेधर्माष्टात्मजगेथतस्यहर णेहस्तोरविज्ञः कुजः ॥ संक्रांतिर्भरणीत्रिपुष्करयमौकुंभांत्ययो श्चंद्रमावृद्धिश्चेतिशुभाविदूनइहयत्कुर्याद्दणंतास्थिरम् ॥ १४ ॥

अथव्यवहारद्रव्यंवृत्तेनेकेनाहद्रव्यमिति । द्रव्यंसुवर्णादि संव्यवहारतः कुसीदव्यवहा रेण लघुचरैर्नक्षत्रैर्योज्यं देयमित्यर्थः । क चरांगेचरलग्ने । कस्मिन्सति बुधेधर्माष्ट रमजगेसति धर्मोनवमम् अष्टमंप्र० आत्मजः पंचमम् एष्वन्यतमस्थानगतेसतीत्यर्थः । अन्यःपूर्वोक्तंज्ञेयम् अथानंतरंतस्यप्रयुक्तस्यहरणंपुनर्ग्रहणंतस्मिन्विषये । हस्तोनक्षत्रं रविःरविवारः ज्ञोबुधवारः कुजोभौमवारः संक्रांतिःसूर्यसंक्रमणदिनं भरणीप्रसिद्धा त्रिपुष्करोयोगः यमोयमलयोगः त्रिपुष्करयमलयोगौग्रंथांतरेप्रसिद्धौ । रत्नमालायाम्

"विषमचरणंधिष्ण्यंमद्रांतिथिर्यदिसंस्पृशेत्सुरगुरुशनिक्ष्मापुत्राणांकथंचनवासरे ॥ मुनिभिरुदितः सोयंयोगस्त्रिपुष्करसंज्ञकः"इत्यादि ॥ कुंभांत्ययोश्चंद्रमाः धनिष्ठापंचकम् वृद्धिर्वृद्धियोगोपिशुभः हस्तादयोत्रस्वकीयद्रव्यग्रहणेशुभाः विदूनेबुधदिनंविना इहहस्तादौयद्दणंकुर्यात्तत्स्थिरंस्यात् । तथाचोक्तम् ॥ "चरैः क्षिप्रैश्चरेलग्नेबुधेधर्मसुताष्टमे॥ व्यवहारंविनाद्रव्यप्रयोगोमुनिभिः स्मृतः ॥ भरण्यांसंग्रहंकुर्यात्पंचकेझेत्रिपुष्करे ॥ ऋणकर्मचरैः क्षिप्रैर्ऋणच्छेदः कुजेहितः ॥ पंचकेपंचगुणितंत्रिगुणंचत्रिपुष्करे ॥ यमलेद्विगुणंप्रोक्तंहानिवृद्ध्यादिकंबुधैः ॥ ऋणंभौमेनकुर्वीतनदेयंबुधवासरे ॥ ऋणच्छेदं कुजेकुर्यात्संचयंसोमनंदने ॥ हस्तार्कवारेसंक्रांतौयद्दणंस्यात्कुलेपुतत्॥वृद्धियोगेतथाहि यमृणच्छेदंतुकारयेत् " इति ॥ १४ ॥

भा०-लघुचरनक्षत्रोंमें व्याज लेके द्रव्यको देणा शुभ है ॥ और चर लग्नमें-और बुध ९।८।५ इन्हों स्थानोंमें होय तो द्रव्य देणो शुभ है ॥

अब पीछा लेणेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-हस्त सूर्य बुध भौम संक्रांति भरणी त्रिपुष्कर योग और यमयोग यह दोय योग और ग्रंथोंमें प्रसिद्ध है-और पंचक-वृद्धियोग ये हस्तादिक पाछो द्रव्य लेणेमें शुभ है ॥ और बुधवार विना इन्हीं हस्तादिकोंमें ऋण करै तो यह ऋण स्थिर होय ॥ १४ ॥

तीक्ष्णोग्रध्रुवमिश्रवायुषुधनंनष्टादिकंनैतिकाद्भेवध्यातेत्रिखशेष योनेनतमेत्यंत्यांबुशुद्धौक्षिपेत् ॥ विद्यांप्रोक्तवदिष्टदेवतिथिभेथ द्वीशमूलध्रुवैर्मृद्वश्वीज्यकरांबुपैःसुजलखाञ्जांगेतरून्रोपयेत् १५॥

अथतीक्ष्णादिषुनष्टादिद्रव्यस्यप्राप्तिंतथाद्रव्यनिक्षेपंवृत्तार्द्धेनाह । तीक्ष्णेति । तीक्ष्णोग्रध्रुवमिश्राणिपूर्वोक्तानि वायुःस्वाती एषुनष्टादिकंधनंनष्टप्रयुक्तनिक्षिप्तादिकंसुवर्णादिकंद्रव्यंनैति । तथार्कात्तुरोहिणीनक्षत्रात् भेइष्टनक्षत्रेऽध्याते चतुर्भक्तेसातित्रिखशेषयोः गतंनएति । अथद्रव्यनिक्षेपमाह । अंत्यांबुशुद्धौक्षिपेत् धनमित्यनुषंगः अंत्यं द्वादशम् अंबुचतुर्थम् अनयोः शुद्धिः पापराहित्यम् तस्यांसत्यांक्षिपेत् निक्षिपेदित्यर्थः। तथाचोक्तम् ॥ "साधारणोग्रतीक्ष्णेषुस्वात्यांद्रव्यंनलभ्यते ॥ दत्तंप्रयुक्तंनिक्षिप्तंनष्टमित्याहनारदः " ॥ अथनृसिंहादिमंत्रविद्यासाधनमुहूर्तंतथावृक्षारोपणमुहूर्त्तमुत्तरार्द्धेनाह । विद्यामिति । विद्यांमंत्रविद्यां प्रोक्तवत्वेदविद्योक्तभादौ विद्यांमांज्युक्तभादौ इत्याद्युक्तेःतथास्वदेवतिथिभेस्वेष्टदेवतिथिनक्षत्रेसाधयेत् गुरुमुखात्गृह्णीयादित्यर्थः ।

म् । क्वचिदन्यथाफलदर्शनात् । तथायेपुयेपुनक्षत्रेपुसप्तभिरेकादशभिर्दिनैर्ज्व रनिर्मोचनमुक्तम् तत्फलमत्रमध्यमत्वेननवदिनैर्विरुगित्युक्तम् । ग्रंथलाघवाय. स्वल्पांतरत्वात् । तथाचज्योतिषार्के "सप्ताहमृतिनंदाद्रिरुद्रमृत्युनगाद्रिभिः ॥ कृ च्छ्रेमृत्यूमृतीशैश्चकृच्छ्रेशव्यसुतानृपैः" इत्यादि ॥ अथोत्तरार्द्धेनरोगमुक्तिस्नानमाह ॥ आदित्येति । आदित्यंपुनर्वसुः अहिराश्लेषा अनिलःस्वाती ध्रुवाणिपूर्वोक्तानि अंत्यं रेवती पितृभंमघा अस्मिन्नक्षत्रगणे शुक्रेंदुवारेशुक्रसोमवारेगदत्यक्तस्नानंरोगमुक्तस्नान मनिष्टंस्यात् । तर्हिकुत्रकर्तव्यमित्यतआह । अशुभेभादौइष्टंशुभंस्यात् । कस्मिन्सति खलास्तस्थिरेसति खलःपापग्रहः आस्तेयस्यतत्तथातच्चतत्स्थिरंचतस्मिन् स्थिरलग्नेपापे सप्तमेसतीत्यर्थः । तथाचोक्तम् ॥ "वैधृतौचव्यतीपातेभद्रायांधिष्ण्यसंक्रमे ॥ रोग मुक्तोनरस्नायात्कुवारर्क्षतिथिष्वपि ॥ यूनंपापयुतंशस्तंदशमंचशुभान्वितम् ॥ सौम्य क्रूरयुतंरंध्रंरोगस्नानेरिभंतथा" इति ॥ चंद्रबलंसर्वत्रयोज्यम् । कुतिथिभादौसदित्यनेन नचंद्रादिबलविषयेमोहोमाभूदित्यतःश्चंद्रबलंसूचितम् । यतः ग्रंथादौगर्भाधानेसदाइत्युक्तं तत्सर्वकर्मसुज्ञेयमितिसर्वग्रंथकारसंमतम् । तथाचोक्तंसंहितायांस्पष्टम् " स्नायाद्रोगवि मुक्तस्तुशुभयोश्चंद्रतारयो" इति ॥ १३ ॥

भा०-भ० अ० म० पू०फा० स्वा० मू० शत० उ०भा०. ज्ये० ह० पू०भा० इन्हों नक्षत्रोंमें ज्वर होयतो शांति करनेसे ज्वर छूटे ॥ श्र० वि० इन्होंमें ज्वर होय तो सोलेदिनोंसे ज्वर छूटे ॥ और अन्यनक्षत्रोंमें ज्वर होय तो नवदिनतक ज्वर रहे ॥

अब रोग छुटेके पीछे स्नानका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-पुन० आश्लेषा स्वाती ध्रुव रेवती मघा इन्हों नक्षत्रोंमें और शुक्रवार सोमवारमें रोग-मुक्तके स्नानका निषेध है ॥ और अशुभनक्षमें स्नान करणी श्रेष्ठ है ॥ और स्थिर लग्न होवे ने पापग्रह सातमें होय तो रोगस्नान शुभ है ॥ १३ ॥

द्रव्यंसंव्यवहारतोलघुचरैर्योज्यंचरांगेबुधेधर्माष्टात्मजगेथतस्यहर णेहस्तोरविज्ञः कुजः ॥ संक्रांतिर्भरणीत्रिपुष्करयमौकुंभांत्ययो श्चंद्रमावृद्धिश्चेतिशुभाविदूनइहयत्कुर्यादृणंतात्स्थिरम् ॥ १४ ॥

अथव्यवहारद्रव्यंवृत्तेनैकेनाहद्रव्यमिति।द्रव्यंसुवर्णादि संव्यवहारतः कुसीदव्यवहा रेण लघुचरैर्नक्षत्रैर्योज्यं देयमित्यर्थः । क्व चरांगेचरलग्ने । कस्मिन्सति बुधेधर्माष्टा त्मजगेसति धर्मोनवमम् अष्टमंप्र० आत्मजः पंचमम् एष्वन्यतमस्थानगतेसतीत्यर्थः । अन्यःपूर्वोक्तंज्ञेयम् अथानंतरंतस्यप्रयुक्तस्यहरणंपुनर्ग्रहणंतस्मिन्विषये । हस्तोनक्षत्रं रविःरविवारः ज्ञोबुधवारः कुजोभौमवारः संक्रांतिःसूर्यसंक्रमणदिनं भरणीप्रसिद्धा त्रिपुष्करोयोगः यमौयमलयोगः त्रिपुष्करयमलयोगौग्रंथांतरेप्रसिद्धौ । रत्नमालायाम्.

अब कूप वापीका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-विवाहके नक्षत्रोंमें और श्र० ध० श० पुन० अश्वि० पुष्य० इन्हीं नक्षत्रोंमें-और बुध वा गुरु वा चंद्र वा जलराशिलग्नमें होय-और शुक्र १० दशमें होय-और शुभ-ग्रहका वार होय तब जलाशय शुभ होय ॥

अब राजासे मिलनेका और शांतिकपौष्टिकका मुहूर्तको कहते हैं॥

भा०-श्र० कृ० ध० श० ध्रुव मृदु क्षिप्र इन्हीं नक्षत्रोंमें राजदर्शन श्रेष्ठ है ॥ परंतु लग्नसे १।४।७।१०।११ । २ शुभ ग्रह होय तो शुभ होय और श्र० ध० श० मृदु ध्रुव क्षिप्र चर इन्हीं नक्षत्रोंमें और नवमें ९ पापग्रह नहीं होय तो शांतिक पौष्टिक शुभ होय ॥ १६ ॥

दिव्यंनैवमलिम्लुचेविधुसितेज्यास्तेरवावष्टमेमंदाराह्निखलोदय स्थिरतनौकुर्यात्कृतेदोन्यथा ॥ श्रीशैलग्रहणायनेपुविपुवेसंकीर्ण जातावुपाकृत्युत्सर्गवधूप्रवेशनगयागोदासुनित्याब्दिके ॥ १७॥

अथवृत्तार्द्धेनदिव्यमाह । दिव्यमिति । मलिम्लुचेमासे विधुसिते ज्यास्ते विधुश्चंद्रः सितःशुक्रः ईज्योगुरुस्तेषामस्ते विधोरस्तःकृष्णपक्षेभवति । रवावष्टमेगोचरेणसूर्येष्टमे मंदाराह्निशनिभौमदिने खलोदयेपापराश्युदये यद्वा उदयेखलःखलोदयस्तस्मिन्स्थिरलग्ने दिव्यंनैवकुर्यात् । अत्रदिव्येकृतेसति अदोदिव्यमन्यथाविपरीतंस्यात् । असत्यवादिनोजयकरीभवतीत्यर्थः । अर्थादन्यत्रकर्तव्यमितिसिद्धम् । लग्नमलंमासवत् । अथ गुरुशुक्रयोर्मौढ्यदोपःकुत्रकुत्रनास्तीतिवृत्तार्द्धेनाह । श्रीशैलःप्रसिद्धः यत्रमल्लिकार्जुनाभिधानंलिंगमस्तिग्रहणंसूर्यचंद्रयोः अयनेदक्षिणोत्तरे विपुवंमेपतुलासंक्रमः संकीर्णजातिर्हीनजातिः उपाकृतिरुपाकर्म उत्सर्गश्छंदसामुत्सर्गः वधूप्रवेशनंप्रसिद्धम् गयाप्रसिद्धा गोदागोदावरी नित्याब्दिकं प्रतिवर्षंयत्क्रियते यथानवरात्रम् ॥ १७ ॥

अब दिव्यका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-मलमासमें-चंद्रमा गुरु शुक्रके अस्तमें-और गोचरसे सूर्य ८ आठमे होय-और शनि भौमके दिनमें-और पाप राशिके उदयमें स्थिर लग्नमें-इन्होंमें जुआ नहीं रमणा ॥ और करेतो विपरीत होय जिसमें झूठ बोलनेवाला जिते ॥ और श्रीशैलमें-ग्रहणमें-दक्षिणायन उत्तरायणमें-और १ । ७ मेप तुल संक्रांतिमें-हीनजातिमें-उपाकर्ममें-उत्सर्गमें-मुकलावामें-गयामें-गोदावरीमें-और नित्यादिककर्ममें जैसे नवरात्र वगेरेमें ॥ १७ ॥

ईशानादिवलोहरेः शयनपर्यावर्तनेनैत्यकेयानेजीर्णगृहेवरोहमदनारोपेपवित्रार्पणे ॥ चातुर्मास्यविधानजीवासितयोर्मूढत्वदोपोष्टकासूत्साहांवरधारणेपुगदितोगर्भादिसंस्तस्त्वपि ॥ १८॥

नृपादपान्रोपयेत्।कस्मिन् सुजलखाब्जांगे अंगेऽब्जःअब्जांगम् अंगंलग्नंतस्मिन्नब्जः जल चरराशिश्चंद्रोवातदब्जांगमुच्यते । जलंचखंचजलखे शोभनेजलखेयस्यततसुजलखं तच्चतत्अब्जांगंचसुजलखाब्जांगंतस्मिन् शोभनेपापग्रहरहिते जलखेचतुर्थदशमेयस्या ब्जांगस्यतस्मिन्नित्यर्थः । शेषंपूर्ववत् ॥ १५ ॥

अब नष्टद्रव्यकी प्राप्तिको और द्रव्यनिक्षेपको मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-तीक्ष्ण-उग्र-ध्रुव-मिश्र-स्वा० इन्हों नक्षत्रोंमें गया द्रव्य मिले नही ॥ और रो- हिणीनक्षत्रसे दिननक्षत्रतक गणके ४ चारका भाग देणेसे शेष ३ । १० रहै तो गया द्रव्य मिले नही ॥ और ४ । १२ चोथे वारमें कोई ग्रह नहीं होयतो द्रव्य सुपणो शुभ होय । मौंजीके मुहूर्तमें इष्टदेवकी तिथिनक्षत्रादिकोंमें गुरुसे विद्या ग्रहण करणी ॥

अब वृक्ष लगानेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-वि० मू० मृदु ध्रुव अश्वि० पुष्य० ह० श० इन्हों नक्षत्रोंमें और ४ । १० यहां शुभ ग्रह होय और लग्नमें जलचर राशि होय वा चंद्रमा होय तब वृक्ष लगाना शुभ होय ॥ १५ ॥

रुद्राहर्क्षहरित्रयादितिहयेज्यर्क्षैस्तडागादयोज्ञेज्याब्जैस्तनुगैः सितेदशमगेसिद्धंतिसद्वासरे॥राजेक्षाश्रवणत्रयध्रुवमृदुक्षिप्रैःस्वकेंद्राय गैःसौम्यैःशांतिकपौष्टिकेसचरभैरेतैःसुधर्मोदये ॥ १६ ॥

अथवापीकूपादीन्वृत्ताद्र्धेनाह । रुद्राहेति । रुद्राहर्क्षाण्येकादशसंख्यानिपूर्वोक्तानि हरित्रयंश्रवणत्रयं अदितिःपुनर्वसुः हयोऽश्विनी ईज्यःपुष्यः एभिस्तडागादयोजला शयाःसिद्ध्यंति । कैःज्ञेज्याब्जैस्तनुगैःज्ञोबुधः ईज्योगुरुः अब्जश्चंद्रःजलचरराशिश्च एतैस्तनुगैःलग्नगतैःकस्मिन्सति सितेदशमगेसतिशुक्रेदशमगेसति । च सद्वासरे सद्- ग्रहवासरेइत्यर्थः । तथाचोक्तम् ॥ "चित्रास्वातिपुनर्वसूमृगशिरोमूलाश्विनीरोहिणीहस्तः पुष्यधनिष्ठर्क्षशतभिषग्मित्रोत्तरारेवती ॥ एतेषुश्रवणान्वितेषु रुटप्रचकुंभेक्षपवापी कूपजलाशयादिखननंशस्तंप्रशस्तेदिने" ॥ अन्यच्चोक्तम् ॥ "सर्वतोराशयारंभःकर्तव्यो विमलैःखगैः ॥ लग्नस्थेशशजीवेलग्नेभेंदोस्थितेखगे" इति ॥ अथोत्तरार्द्धेनराजदर्श नशांतिकपौष्टिकमाह । राजेक्षेति । श्रवणत्रयध्रुवमृदुक्षिप्रनक्षत्रैःराजेक्षाराजदर्शनंकार्यं । सुगमं।पुनःकैःसौम्यग्रहैःस्वकेंद्रायगैः २, १, ४, ७, १०, ११ लग्नात् द्वि २ केंद्रा १, ४, ७, १० व ११ गैःशुभग्रहैरित्यर्थः । शेषंप्राग्वत् । शांतिकपौष्टिकमाह । शांति कपौष्टिकेप्युक्तैरेवनक्षत्रैःश्रवणत्रयादिभिर्विधेये । कथंभूतैरेभिः सचरभैः चरलग्नसहितैः। एतैःशुभैः सुधर्मोदये शोभनःपापरहितःधर्मोनवमंयस्यसःसुधर्मः स्वपाणाउदयःलग्न मिसुधर्मोदयस्तस्मिन्नित्यर्थः । शेषंपूर्ववत् ॥ १६ ॥

अब कूप वापीका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-विवाहके नक्षत्रोंमें और श्र० ध० श० पुन० अश्वि० पुष्य० इन्हीं नक्षत्रोंमें-और बुध वा गुरु वा चंद्र वा जलराशिलग्नमें होय-और शुक्र १० दशमें होय-और शुभग्रहका वार होय तब जलाशय शुभ होय ॥

अब राजासे मिलनेका और शांतिकपौष्टिकका मुहूर्तको कहते हैं॥

भा०-श्र० कृ० ध० श० ध्रुव मृदु क्षिप्र इन्हीं नक्षत्रोंमें राजदर्शन श्रेष्ठ है ॥ परंतु लग्नसे १ । ४ । ७ । १० । ११ । २ शुभ ग्रह होय तो शुभ होय और श्र० ध० श० मृदु ध्रुव क्षिप्र चर इन्हीं नक्षत्रोंमें और नवमें ९ पापग्रह नहीं होय तो शांतिक पौष्टिक शुभ होय ॥ १६ ॥

दिव्यंनैवमलिम्लुचेविधुसितेज्यास्तेरवावष्टमेमंदाराह्निखलोदय स्थिरतनौकुर्यात्कृतेदोन्यथा ॥ श्रीशैलग्रहणायनेषुविषुवेसंकीर्ण जातावुपाकृत्युत्सर्गवधूप्रवेशनगयागोदासुनित्याब्दिके ॥ १७॥

अथवृत्तार्द्धेनदिव्यमाह । दिव्यमिति । मलिम्लुचेमासे विधुसिते ज्यास्ते विधुश्चंद्रः धितःशुक्रः ईज्योगुरुस्तेषामस्ते विधोरस्तःकृष्णपक्षेभवति । रवावष्टमेगोचरेणसूर्येष्टमे मंदाराह्निशनिभौमदिने खलोदयेपापराश्युदये यद्वा उदयेखलःखलोदयस्तस्मिन्स्थिरलग्ने दिव्यंनैवकुर्यात् । अत्रदिव्येकृतेसति अदोदिव्यमन्यथाविपरीतंस्यात् । असत्यवादिनोजयकरीभवतीत्यर्थः । अर्थादन्यत्रकर्तव्यमितिसिद्धम् । लग्नबलंप्राग्वत् । अथ गुरुशुक्रयोर्मौढ्यदोषःकुत्रकुत्रनास्तीतिवृत्तार्द्धेनाह । श्रीशैलःप्रसिद्धः यत्रमल्लिकार्जुनाभिधानंलिंगमस्ति।ग्रहणंसूर्यचंद्रयोः अयनेदक्षिणोत्तरे विषुवंमेषतुलासंक्रमः संकीर्णजातिर्हीनजातिः उपाकृतिरुपाकर्म उत्सर्गश्छंदसामुत्सर्गः वधूप्रवेशनंप्रसिद्धम् गयाप्रसिद्धा गोदागोदावरी नित्याब्दिकं प्रतिवर्षंयत्क्रियते यथानवरात्रम् ॥ १७ ॥

अब दिव्यका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-मलमासमें-चंद्रमा गुरु शुक्रके अस्तमें-और गोचरसे सूर्य ८ आठमे होय-और शनि भौमके दिनमे-और पाप राशिके उदयमें स्थिर लग्नमें-इन्होंमें जुआ नहीं रमणा ॥ और करेतो विपरीत होय जिसमें झूठ बोलनेवाला जिते ॥ और श्रीशैलमें-ग्रहणमें-दक्षिणायन उत्तरायणमें-और १ । ७ मेष तुल संक्रांतिमें-हीनजातिमें-उपाकर्ममें-उत्सर्गमें-मुकलावामें-गयामें-गोदावरीमें-और नित्यादिककर्ममें जैसे नवरात्रि वगैरेमें ॥ १७ ॥

ईशानाहिवलौहरेः शयनपर्यावर्तनेनैत्यकेयानेजीर्णगृहेवरोहमदनारोपेपवित्रार्पणे ॥ चातुर्मास्यविधानजीवसितयोर्मूढत्वदोषोष्टकासूत्साहांबरधारणेषुगदितोगर्भादिसत्तस्त्वपि ॥ १८ ॥

ईशानेति । ईशानादिवलिः ईशानवलिःप्रसिद्धः अहिवलिःसर्पबलिः हरेःशयनपर्यावर्त नेविष्णोःशयनमाषाढशुक्लद्वादश्यांभवति।पर्यावर्तनं भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां भवति।नित्यकं यानंनित्यगमनं जीर्णगृहंप्रसिद्धम् अवरोहः देवानांदोलारोहःपूजाविशेषःदमनारोपश्चैत्र्यां पवित्रार्पणंश्रावण्यां चातुर्मास्यविधौ चातुर्मास्यव्रते अष्टकाःपर्वणियाऋक्षनाम्नांमासानांकृ ष्णाष्टम्योष्टकाः मार्गपौषमाघफाल्गुनानांकृष्णाष्टम्यइत्यर्थः । उत्साहाःपुत्रोत्पत्त्यादयः अंशुकधारणंवस्त्रधारणम् एषुजीवसितयोर्गुरुशुक्रयोर्मूढत्वदोषोनास्तीत्यर्थः । नकेवलमेषु गर्भादिसप्तस्वपिगर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतेषुसप्तसुसंस्कारेषुमूढत्वदोषोनगदितः गर्भाद्यन्नाश नांतेष्वित्यत्रश्लोकेयद्यप्युक्तं तथाप्यत्रप्रसंगादुक्तम् । तथाचगर्गः "नित्ययानेगृहेजीर्णेप्राश नेपरिजीर्णके ॥ वधूप्रवेशमांगल्येनमौढ्यंगुरुशुक्रयोः" ॥ भृगुः "उपाकर्मोपसर्जनंपवित्रद मनार्पणम् ॥ अवरोहः सहेमंतःसर्पाणांबलिरष्टकाः ॥ ईशानस्यबलिर्विष्णोःशयनंपरिवर्त नम् ॥ कुर्याच्छुक्रगुरोर्मौढ्येपीतीतिसुविनिश्चयात्" ॥ धर्मप्रदीपे ॥ "गोदावर्यांगया यांचश्रीशैलेग्रहणद्वये ॥ अयनेविषुवेचैवचातुर्मास्यव्रतेषुच ॥ उत्सवेषुचसर्वेषुसीमंत ऋतुकर्मणि ॥ सुरासुरेज्ययोश्चैवमौढ्यदोषोनविद्यते" ॥ कालनिर्णये "नष्टेशुक्रेत थाजीवेसिंहस्थेचबृहस्पतौ ॥ कार्याचेवंस्वदेव्यर्चाप्रत्यब्दंकुलधर्मतः" ॥ मत्स्यपु राणे "मौढ्येपिचप्रकर्तव्यामिश्रजातिक्रियाःशुभाः ॥ सुरेज्यशुक्रयोर्वर्णक्रियाश्चौला दिकानच" इति ॥ १८ ॥

भा०-और ईशानबलिमें-सर्पबलिमें-हरिशयनमें-हरिशयनसंज्ञकआषाढशुक्ल १२ द्वादशीमें ॥ और पर्यावर्तनसंज्ञकभाद्रपदशुक्ल ११ एकादशीमें ॥ और नित्ययात्रामें-जीर्णघरमें-और देवताओंके दोलारोहमें-और दमनारोपणमें और पवित्रार्पणमें-चातुर्मास्य व्रतमें-और मार्गशीर्ष पौष माघ फाल्गुन महीनोंकी कृष्णपक्षकी अष्टमीमें-उत्सवमें-वस्त्र-धारणमें-इन्होंमें श्रीशैलादिकोंमें गुरु शुक्रके अस्तका दोष नहीं होय ॥ और गर्भाधा-नादि सप्त ७ संस्कारमेंभी गुरु शुक्रके अस्तका दोष नहीं होय ॥ १८ ॥

शुक्रेज्यास्तमयेऽधिकक्षयजनुर्मासेषुजन्मर्क्षकेनापूर्वामरतीर्थदर्श नमियाद्गोदागयाभ्यामृते ॥ एष्वाषाढसहस्यविष्णुशयनेष्वप्यंत कर्मत्यजेद्यद्वर्षाधिकलंघितंभवतितद्गोदागयातोन्यतः ॥ ४८ ॥

अथतीर्थयात्रानिषेधंप्रेतकर्मनिषेधं च सापवादंवृत्तेनाह । शुक्रेति । शुक्रेज्ययोः अस्तसमये अधिकः अधिमासः क्षयःक्षयमासः जनुर्मासोजन्ममासः तेषु जन्मर्क्षके जन्मनक्षत्रे अपूर्वप्रथमं तीर्थामरदर्शनंतन्निमित्तं नइयान्नगच्छेत् । काम्यामृतं गोदागया भ्यामृते गोदागययोर्दर्शनंसदैवकुर्यादित्यर्थः । प्रेतकर्मनिषेधमाह । एष्विति। एषुगुरुशु क्रास्तादिषु आषाढःप्र० सहस्यःपौषः विष्णुशयनेष्वपियद्वर्षाधिकलंघितंप्रेतकर्मभवतित त्त्यजेत् । गोदागयातोन्यतः गोदागययोःसदैवकार्यम् । आषाढशुक्लद्वादश्यादि कार्तिकशुक्ल

द्वादशीपर्यंतंविष्णुशयनम् । तथाचोक्तम् "बाल्येवायदिवावृद्धेशुक्रेचास्तमुपागते ॥
मलमासइवैतानिवर्जयेद्देवदर्शनम्" ॥ व्यासः "अधिमासेचजन्मर्क्षेनष्टयोर्गुरुशुक्रयोः ॥
तीर्थयात्रानकर्तव्यागयांगोदावरींविना ॥ मलमासेप्यनावृत्तंतीर्थस्नानंविवर्जयेत् ॥
अनादिदेवतांद्रष्टुंशुचिःस्यान्नष्टभार्गवे" ॥ तीर्थखंडे "गुरुशुक्रास्तादिदोषःप्रोक्तोय
स्तीर्थयायिनम् ॥ अपूर्वयायिनामेषनत्वसौपूर्वगामिनाम्" ॥ पितृखंडे "शुक्रस्या
स्तमनेचैववदेवेज्यस्यतथैवच ॥ प्रेतकार्यंप्रदुष्येतप्रथमंवत्सरंविना" ॥ मांडव्यः
"मलिनेजन्ममासेवामौढ्येवागुरुशुक्रयोः ॥ तीर्थयात्रानकर्तव्यागयांगोदावरींविना" ॥
गरुडपुराणे "नकुर्याद्गुरुशुक्रास्तेपुण्येस्वापेमलिम्लुचे ॥ विलंबितंप्रेतकार्यंगयांगो
दावरींविना" ॥ मेधातिथिः "अस्तंगतेगुरौशुक्रेपुण्याषाढाधिमासके ॥ प्रेतकार्य
नकुर्वीतगयांगोदावरींविना" ॥ प्रेतमंजर्यां "प्रेतकार्याणिसर्वाणिव्रतस्नानजपादिकम् ॥
वर्ज्यंशुक्रेज्ययोरस्तेगयांगोदावरींविना" इति ॥ १९ ॥

अब तीर्थयात्राका और प्रेतकर्मका सापवादनिषेधको कहते हैं ॥

भा०-गुरुशुक्रके अस्तमें- अधिकमासमें- क्षयमासमें- जन्ममासमें- जन्मनक्षत्रमें ।
प्रथम यात्राको और प्रथम देवदर्शनको नहीं करणा ॥ परंतु गोदावरीमें और गयामें दोष
नहीं है और प्रथम कयेभयेमें औ आषाढ पौष विष्णुशयनमें वर्ष निकलनेके बाद प्रेतकर्म
नहीं करणा ॥ परंतु गोदा गयामें करे तो दोष नहीं है ॥ १ ॥

इति मार्तण्डदर्शिन्यां मिश्रप्रकरणम् ॥

पर्वाग्रादियुगष्टमीतितिथयोमध्वादिपक्षद्वयेऽनध्यायाश्चरसंक्रमाश्च थमधौवह्निश्चशुक्रेयमः ॥ राधेऽग्निस्त्वसितोयमःशुचिदृगाशाका स्त्रयोदश्यथोमार्गकृष्णनगग्रहाविपदृगंकाशाग्रयःकीर्तिताः ॥ १ ॥

अथानंतरंशांतिप्रकरणमारभ्यते । छिद्राण्येतानिविप्राणांयेऽनध्यायाः प्रकीर्तिताः ॥
छिद्रेभ्यः स्रवतिब्रह्मब्राह्मणेनतदर्जितम् ॥ तत्कालेतस्यरक्षांसिश्रियंब्रह्मयशोबलम् ।
सर्वमादायगच्छंतिवर्जयंतीप्सितंफलमित्यनध्यायेपठनादौप्रसंगात्तमौंज्यादिनिषेधाच्च
तद्द्वयेनानध्यायानाह । पर्वेति । पर्वअमापूर्णिमा । किंलक्षणंपर्व अग्रादियुक् अग्रंप्रतिप
त्आदिश्चतुर्दशीताभ्यांयुक्युक्तम् अष्टमीप्रसिद्धा इतितिथयश्चतस्त्रस्तिथयः मध्वादिप
क्षद्वये मधुश्चैत्रः तदादिषुमासेषुपक्षद्वयंशुक्लकृष्णाख्यंतस्मिन्अनध्यायाः स्युः कीर्ति
ताः कथिताः बुधैरित्यध्याहारः । अथान्यानाह । चरसंक्रमाः चरराशिसंक्रांतयः मेष
कर्कतुलामकरसंक्रांतयइत्यर्थः । मधुश्चैत्रस्तस्मिन्वह्निः वह्निसंख्याकास्तिथिस्तृतीये
त्यर्थः ।शुक्रेमासेज्येष्ठेमासे यमःद्वितीया यत्रमकरणेशुक्लकृष्णपक्षानिर्देशोनदृश्यतेतत्रशु
क्लपक्षजस्तिथिर्ज्ञेयः । राधेवैशाखेऽग्निस्तृतीयाशुक्ले तुपुनः असितःकृष्णो यमः द्वितीय

आदिशब्दाद्रोधादि एभिरंतरितेसज्योतिषमनध्यायः । अयमर्थः दिवाअंतरितेसतिसू र्यास्तमानपर्यंतमनध्यायः । रात्रावंतरितेरात्रिशेषपर्यंतमनध्यायइत्यर्थः । स्त्रीगोऽस्थ्यं तरितेऽहः स्त्रीप्र० गौःप्र० अस्थिप्राण्यंगं एभिरंतरितेअहर्दिनमहोरात्रमनध्यायः । उत्सवोमहोत्सवोविवाहादिकः निशीथंमध्यरात्रम् आशौचंसूतकम् मार्गोध्वा एपुनपठेत्। चपरं कपित्थशाल्मलिमधुश्लेष्मातकादेश्छायायांनपठेत् । सुगमम् । आदिशब्दात्को विदारबिभीतकैरंडादीनांग्रहणम् ॥ ४ ॥

अब नैमित्तिक अनध्यायोंको कहते हैं ॥

भा०-नकुल-बिल्ली-हरिण-गधा-अग्नि-मेष-जल-सर्प-हाती-घोडा-ऊंट-धोबी-चमार आदिक-गुंगा-उन्मत-गाडी-पालकी-इतनी वस्तुओं गुरुके ओटमें आवेतो तीन दिन-तक नहीं पढणा-और झेउका-पक्षी बीचमें आवेतो नक्षत्रतक नहीं पढणा-और स्त्री गौ हड्डी बीचमें आवेतो एक दिन नहीं पढणा-और महोत्सवमें अर्थात् विवाहादिकमें-अर्द्ध-रात्रिमें-सूतकमें-मार्गमें-इन्होंमेंबी नहीं पढणा-और कैथ-शाल्मली-महुआ-बेहडादि वृक्षोंकी छायामें नहीं पढणा ॥ ४ ॥

ग्रामांतःकुणपेश्वशूद्रनिकटेश्राद्धाशनेवक्त्रगेतांबूलेग्रहणाद्गुरुक्षिति पतिप्रांतादुपोत्सर्गतः॥भूकंपाशनिपाततःपुरदहेरिष्टावलोकात्र्यहं गर्जेनार्तवकेत्र्यहंसमयजेसज्योतिरंतेसतः ॥ ५ ॥

ग्रामांतरिति । ग्रामांतःकुणपेग्राममध्यंकुणपेप्रेतेसतिनपठेत् ॥ श्वशूद्रनिकटेश्वानशूद्र सन्निधौनपठेत् । श्राद्धाशनेश्राद्धभोजनेकृतेसतिजीर्णावधिनपठेत् । वक्त्रगेमुखगते तांबूलेसतिनपठेत् ।ग्रहणात्सकाशात्त्र्यहंनपठेत् । तथागुरुक्षितिपतिप्रांतान्मरणात्र्यहं उपोत्सर्गतस्त्र्यहं उपउपाकर्म उत्सर्गश्छंदसामुत्सर्गः तयोरुपोत्सर्गतःसकाशात्र्यहम् भूकं पाशनिपाततस्त्र्यहं भूकंपः प्रसिद्धः अशनिपातोविद्युत्पातः ताभ्यांत्र्यहं पुरदहेपुरदाहात् स्ववसतिग्रामदाहादित्यर्थः । त्र्यहंरिष्टावलोकात् गंधर्वनगरभूतादिदर्शनात्त्र्यहंनपठेत् । गर्जेनार्तवकेत्र्यहंऋतौभवःआर्तवः नआर्तवःअनार्तवः अनार्तवएवअनार्तवकस्तस्मिन् अकालगर्जनेजातेसतित्र्यहंनपठेत् । समयजेऋतुजेगर्जेसतिसज्योतिर्यथास्यात्तथानपे ठेत् । दिवागर्जेसतिसूर्यास्तपर्यंतं रात्रौगर्जेसतिसूर्योदयपर्यंतंनपठेदित्यर्थः । सतः अंतेस्वशाखिसत्पुरुषस्यमृतौजातेसतिसज्योतिर्नपठेत् ॥ ५ ॥

भा०-और गाममें शव होयतो नहीं पढणा और शूद्रके पास-कुत्तेके पास-श्राद्धमें भोजन करके-अन्न नहीं पचे तहांतक नहीं पढना और मुखमें ताम्बूलरखके नहीं पढना ॥ और ग्रहणसे तीन दिन नहीं पढना-और राजाके वा गुरुके मरणेसे तीन दिन नहीं पढना ॥ और उपाकर्मसे-उत्सर्गसे-भूकंपसे-विजलीके पडनेपर तीन दिन नहीं पढना ॥ और अपने रहनेका पुरका वा गामका दहन होणेसे-और गंधर्वनगर भूतादिकोंके

दीखणेसे तीन दिन नही पढना ॥ और विना ऋतुमें मेघ गाजे तो तीन दिन नही पढना ॥ और ऋतुमें गाजे तो नक्षत्र वा सूर्यको देखके पढना और स्वशाखाका सत्पुरुषकी मृत्यु होवे तो सज्योति नही पढणा ॥ ५ ॥

वाद्योलूकखरार्तजंबुकरवेसाम्नांचवातेजलेनीहारेपतिताभिशस्त निकटेधावज्जनालोकने॥ग्रामांतेपितृकाननेप्यथसतानूनप्त्रिणीति दिवंतद्वत्सद्व्रतिनित्र्यहंनचपठेद्भुक्त्वार्द्रपाणिर्नच ॥ ६ ॥

अनध्यायांतरमाह । वाद्येति । वाद्यादीनांरवेशब्देश्रूयमाणेसाम्नांचरवेश्रूयमाणे वाते वातस्यसर्वदाविद्यमानत्वादतिवाते जलेजलमध्येनीहारधूमरूपोत्पाते पतितोजातिभ्रष्टः अभिशस्तोमिथ्याभिशापीतत्समीपे धावज्जनालोकने धावन्मनुष्यालोकने ग्रामांतेग्राम सीमासमीपे पितृकाननेश्मशाने नपठेत्। सतानूनप्त्रिणीतिदिवंस्वर्गंप्रतिइतेगतेमृतेसति त्र्यहंनपठेत् । तानूनप्त्रंनामघृतम् यागेयेनयेनऋत्विजासहस्पृष्टंससतानूनप्त्रीतस्मिन्मृतेसति त्र्यहंनपठेत् । तद्वत्सद्व्रतिनिमृते सद्व्रतंवेदव्रतंचरितंयेनससद्व्रतीतस्मिन्मृतेत्र्यहं नपठेत् । भुक्त्वायावदार्द्रपाणिस्तावन्नपठेत् । अन्येऽनध्यायामूलग्रंथतोऽवगंतव्याः ॥६॥

भा०–वाद्यादिकोंका शब्दको सुणते ॥ और सामवेदको सुणते ॥ उल्लूकके बोलते । श्यालके बोलते ॥ बहुवायु होते । जलमें नीहार हो ते ॥ और पतितके और अभिशस्तके सामने ॥ और धोडते मनुष्यको देखते ॥ गामकी सीमाके समीपमें–श्मशानमें–और यज्ञमें जिस २ के साथ घृतको स्पर्श करे उसका नाम सतानुनप्त्री है उसके मरणे पर तीनादिन अनध्याय है ॥ और सद्व्रतीके मरणे पर ३ दिन नही पढणा भोजन करके जहां-तक हात आर्द्र होय तहांतक नही पढना ॥ ६ ॥

रात्र्यर्द्धंमदनोमुनिर्दलयुतेयामेचतुर्थ्यांद्यकेप्राग्रात्रौपठनंह्युपाकरणतोमासंनिशाप्राग्दले ॥ श्वोनध्यायइतीहरात्रिपठनंवर्ज्यंसदासंध्ययोश्चोरोपद्रवयामकेत्रिदिवसंदुर्भुक्प्रतिग्राहयोः ॥ ७ ॥

अथप्रदोषानध्यायानाह । रात्र्यर्द्धंमदनस्त्रयोदशी यस्मिन्दिनेस्यात् मुनिःसप्तमी रात्रेर्दलयुतेयामेसार्द्धप्रहरेयद्दिनेस्यात् अत्रदिनेप्राग्रात्रौपठनंवर्ज्यं । हिनिश्चयेन । उपाकर्मतःसकाशात् मासमात्रं रात्रेःप्राग्दलेपठनंवर्ज्यम् श्वोऽनध्यायइतीहस्त्यत्ररात्रिपठनं वर्ज्यम् । सदासंध्ययोरुभयोः पठनंवर्ज्यम् । चौरोपद्रवेणउपलक्षितोयामःप्रहरः तस्मिन्पठनंवर्ज्यम् । त्रिदिवसंदुर्भुक्प्रतिग्राहयोः दुष्टभुक्प्रतिग्राहोदुर्भुक्प्रतिग्राहौतयोः दुष्टभोजनदुष्टप्रतिग्राहयोः त्रिदिवसंपठनंवर्ज्यम् । तथाचश्रीधर्मास्मृतिवचनानि ॥ "अष्टम्योश्चचतुर्दश्योःपंचदश्योश्चसूतके ॥ शावेप्रतिपदोर्भयेचैवमहोत्सवे ॥ रोगे युद्धेविवादेचद्यूतेपर्यनिशीथके ॥ नाधीयीताशुचिश्चापिनाशातश्चनतंद्रितः ॥ उपाकर्म

णिचोत्सर्गेग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ॥ त्रिरात्रंस्यादनध्यायोमृतेनृपेगुरावपि ॥ फाल्गुन्यां पौर्णमास्यांतुचैत्र्यांतुत्र्यहमिष्यते ॥ अनध्यायस्तथाषाढ्यांश्रावण्यांकार्तिकेतथा ॥ तथैवमार्गशीर्षस्यपूर्णमास्यांनसंचरेत् ॥ अशन्याःपतनेकंपेभूमेर्दाहेगुरस्यच ॥ मृगस्यसर्पमार्जारनकुलाद्यश्वदंतिनाम् ॥ अंतरागमनेजोष्ट्रखराणांचत्र्यहंस्मृतम् ॥ पताकातोरणादर्शरथयानजलाग्निनाम् ॥ मूकोन्मत्तादिशूद्राणामंतरागमनेत्र्यहम् ॥ नारीणामपिसर्वासांगवांचैवांतरागमे ॥ अहोरात्रमनध्यायोगर्जनेरात्रिसंभवे ॥ द्युगर्जनेचरात्रौचापररात्रेदिनंस्मृतम् ॥ दिनंतूभयसंध्यायामथास्थ्नांचांतरागमे ॥ पक्षिमंडूकगोधासुनराणांचांतरागमे॥दिनेदिवसशेषः स्याद्रात्र्यांरात्र्याश्चतद्भवेत् ॥ श्वसृगालरवेनृणांश्रोत्रियागमनेध्वनि ॥ तात्कालिकोऽप्यनध्यायस्तांबूलस्यचभक्षणे ॥ श्राद्धेनिमंत्रितोयस्तुभुक्त्वानाध्ययनंचरेत् ॥ करिष्यंश्चतथाविप्रः प्राग्विप्राणांविसर्जनात् ॥ एतेप्रोक्ताह्यनध्यायावैदिकास्तांत्रिकास्ततः ॥ प्रवक्ष्यंतेऽष्टमीद्वंद्वेचतुर्दश्यांचकेवलेः ॥ विषुवद्वितयेचैवमयनद्वितयेतथा ॥ नपठेत्पाठयेद्धीमान्पुराणमपिसत्तमः ॥ अष्टम्यांचचतुर्दश्यांयावदस्तमितेरवौ ॥ दिनशेषमनध्यायंवैदिकंपरिकीर्तितम् ॥ तयोदितेदिवारात्रंतत्कालमुदितेतयोः ॥ प्रतिपद्यांचसंक्रांतौतत्कालंमाखिलासुच ॥ नभोनभस्ययोः कृष्णेमासयोर्द्विदिनंद्विजः ॥ नसप्तम्यामधीयीतत्रयोदश्यांचपैत्र्ययोः ॥ तदात्रयोदशीयावत्प्राङ्मुशियातिथिर्भवेत् ॥ प्राह्णादथापराह्णांतादधीयीतनचाद्विजः ॥ अष्टम्यांचचतुर्दश्यांप्रतिपद्यांचवर्जयेत् ॥ धर्मशास्त्रपुराणानिशास्त्रंतात्कालिकंबुधः ॥ विमिश्रितासुकर्तव्यंसप्तम्यादिषुयत्नतः ॥ पुराणाभ्यसनादीनिपंचदश्योश्चवानवा ॥ नांतरागमनेदोषः पुराणादिषुविद्यते ॥ नशस्यतेचतत्कालेघृतंसंप्राश्यवाबुधः ॥ नीयमानंशवंदृष्ट्वामहीस्थंवाद्विजोत्तमः ॥ अकालगर्जितादौचपर्वस्वाशौचकादिषु ॥ अनध्यायाबुधैः कार्याउपरागादिकेषुच ॥ श्वोनध्यायेचशर्वर्यांनाधीयीतकदाचन" इति॥स्मृत्यंतरे ॥ " प्रदोषेचत्रयोदश्यांनाध्येयंप्रतिपत्स्वपि" ॥ प्रदोषलक्षणम् ॥ "षष्ठीचद्वादशीचैवअर्द्धरात्रोननाडिका ॥ प्रदोषेनत्वधीयीततृतीयानवनाडिका ॥" अर्द्धरात्रोननाडिकाअर्द्धरात्रात्पूर्वघटिकयाएकयोनेत्यर्थः । अत्रनैमित्तिकप्रदोषमाह आपस्तंबः ॥ " श्रावण्यांपौर्णमास्यामध्ययनमुपाकृत्यमासंप्रदोषेनाधीयीत" इति । प्रदोषः पूर्वरात्रः । तथाचगर्गः ॥ "अध्यायानामुपाकर्मश्रावण्यांश्रवणेनवा ॥ यावन्मासंपूर्वरात्रेनाधीयीतकदाचन" इति ॥ नारदः ॥ " अयनेविषुवेचैवशयनेबोधनेहरेः ॥ अनध्यायंप्रकुर्वीतमन्वादिषुयुगादिषु " ॥ मन्वादयोमत्स्यपुराणेऽभिहिताः " आश्वयुक्छुक्लनवमीकार्तिकीद्वादशीसिता ॥ तृतीयाचैत्रमासस्यतथाभाद्रपदस्यच ॥ फाल्गुनस्यत्वमावास्यापौषस्यैकादशीसिता ॥ आषाढस्यापिदशमीमाघमासस्यसप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमीकृष्णाआषाढस्यापिपौर्णिमा ॥ कार्तिकीफाल्गुनीचैत्रीज्यैष्ठीपंचदशीसिता । मन्वंतरादयश्चैतेदत्तस्याक्षयकारकाः " ॥ युगादयोविष्णुपुराणेदर्शिताः " वैशाखमासस्यतुयातृतीयानवम्यसौका

र्तिकशुक्लपक्षे ॥ नभस्यमासस्यचकृष्णपक्षेत्रयोदशींपंचदशींचमाघे ॥ उपाकर्मणिचोत्स गेंत्रिरात्रंक्षपणंस्मृतम् ॥ अष्टकासुत्वहोरात्रंमृत्यतासुचरात्रिषु ॥ मार्गशीर्षेतथापौषेमाघे मासेतथैवच। तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेतुसूरिभिः” ॥ स्मृतिरत्नावल्याम्। "चतुर्दश्यांयदापर्वप्रागस्ताद्दृश्यतेरवेः ॥ अनध्यायंप्रकुर्वीतत्रयोदश्यांतुधर्मवित्॥विद्यु त्स्तनितवर्षेतुमहोल्कानांतुसंभवे ॥ अकालिकमनध्यायमेतेषुमनुरब्रवीत् ॥ स्तनितंमे घगर्जितम्। अनुराधर्क्षमारभ्यषोडशर्क्षेतुभास्करः ॥ यावच्चरतिवैतावदकालंमुनयो विदुः ॥ कालेवृष्टौचतत्कालमकालेचत्रिरात्रकम् ॥ अतिमात्रायवावृष्टिर्नाधीयीत दिनत्रयम् ॥ अकालवर्षणेजातजलौकाश्चप्रवर्तते ॥ एकरात्रमनध्यायमिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ मेषेचवृषभेचैवतृणाग्रान्स्रवतेजलम् ॥ भूमिद्रावमनध्यायंकुर्वं तिवृषकुंभयोः ॥ अतऊर्ध्वंद्विपादेपुतृणप्रच्यवनंजलम् ॥ तृणप्रच्यवनंतृणप्रवाहः ॥ चौरै रुपद्रुतेयावत्संग्रामेचाग्निकारिते ॥ अकालिकमनध्यायंविद्यात्सर्वाद्भुतेषुच ॥ प्रादुष्कृते ष्वग्निषुविद्युत्स्तनितनिःस्वने ॥ सज्योतिः स्यादनध्यायःशेषरात्रौतथादिवा” ॥ इति। मनुः। “ निर्घातेभूमिचलनेज्योतिषांचोपसर्जने ॥ एतानकालिकान्विद्यादनध्यायानृ तावपि” ॥ निर्घातआंतरालिकोध्वनिविशेषः । ज्योतिषांचोपसर्जनंचंद्रसूर्ययोःपरि वेषः । आपस्तंबः “ प्रतिगृह्यद्विजोवेदानेकोद्दिष्टस्यकेतनम् ॥ त्र्यहंतेकीर्तयेद्ब्रह्मरा ज्ञोरन्यत्रसूतके ” ॥ केतनंनिमंत्रणम्। कूर्मपुराणे “ समानविद्येतुमृतेतथाचब्रह्मचा रिणि ॥ आचार्येसंस्थितेचापित्रिरात्रंक्षपणंस्मृतम् ” ॥ याज्ञवल्क्यः “त्र्यहंप्रेतेष्वन ध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबंधुषु ॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गेस्वशाखाश्रोत्रियेमृते ॥ संध्यागर्जित निर्घातभूकंपोल्कानिपातने ॥ समाप्यवेदंद्युनिशमारण्यकमधीत्यच ॥ पशुमंडूकनकुल श्वाहिमार्जारमूषकैः ॥ कृतेंतरेत्वहोरात्रंशक्रपातेतथोच्छ्रये” ॥ इति।पराशरः “ सर्पस्य नकुलस्याथअजमार्जारयोस्तथा॥ मूषकस्यतथोष्ट्रस्यमंडूकस्यचयोषितः॥ पुरुषस्यैड कस्यापिशुनोऽश्वस्यखरस्यच ॥ एषांयोविततश्चैवअंतरागमनेकृते ॥ त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरात्रमभिषेचनम्” ॥ अथतात्कालिकाः। “खरोष्ट्रगर्दभोलूकसामबाणार्तनिःस्वने ॥ अमेध्यशवशूद्रांत्यश्मशानपतितांतिके ॥ देशेऽशुचौवत्मनिचविद्युत्स्तनितसंप्लवे ॥ भु क्त्वार्द्रपाणिरंभोंतरर्द्धरात्रेऽतिमारुते ॥ पांसुवर्षेदिशांदाहेसंध्यानीहारभीतिषु ॥ धावंतः पूतिगंधेचशिष्टेचगृहमागते ॥ खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरयरोहणे ॥ सप्तत्रिंशदनध्या यानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ” इति ॥ अथानध्यायापवादः। मनुः “ वेदोपाकरणेचै वस्वाध्यायेचैवनैत्यके ॥ नानिरोधोस्त्यनध्यायेहोममंत्रजपेषुच” इति ॥ ७ ॥

इतिमुहूर्तमार्तंडटीकायांमार्तंडवल्लभायामनध्यायप्रकरणंसमाप्तम् ॥ ॥

अब प्रदोषकी अनध्यायोंको कहते हैं–

भा०–और जिस दिन अर्द्ध रात्रिमें त्रयोदशी होय ॥ और सप्तमी जिस दिन डेढ प्रहर रात्रिमें होय ॥ और जिस दिन चतुर्थी प्रहर रात्रिमें होय उस दिन पूर्व रात्रमें नहीं

पढणा ॥ और उपाकर्मसे एक महीनातक पूर्व रात्रिमें नही पढना ॥ और अनध्यायके पूर्वकी रात्रिमें नही पढना ॥ और संध्यामें सदा नही पढणा ॥ और चोरका उपद्रवसे एक प्रहरतक अनध्याय है ॥ और दुष्टमी जन करके दान लेके तीन दिन नही पढे ॥ ७ ॥

(इति अनध्यायाः)

दक्षांगोदरनाभिहृत्सुपतितापल्लीवरांगेहनुंमुक्त्वानुः शुभदास्त्रियाः फलमिदंवामेतरव्यत्ययात् ॥ इत्याहुःसरठप्ररोहणफलंपातेन्यथै केवृथापल्ल्यारोहणकेपिवस्त्रसहितंस्नात्वाचरेच्छांतिकम् ॥ १ ॥

अथ पल्लीसरठयोःप्रकरणम् ॥ ॥ अथपल्लीसरठयोःफलंवृत्तेनैकेनाह। दक्षांगोदरनाभिहृत्सुपतितापल्ली तथाहनुंत्यक्त्वावरांगेउत्तमांगेपतितापल्ली नुःनरस्यशुभदास्यात् । उत्तमांगेहनुंविनासर्वत्रशुभेत्यर्थः । अर्थादन्यत्रनशुभा अन्यांगेपुपुरःपार्श्वपृष्ठेपुनशुभा स्यात्। अथस्त्रियाःविशेषमाह। स्त्रियाः इदंपुरुपोक्तंफलं। वामेतरव्यत्ययात्ज्ञेयम् वामंवा मांगम् तयोर्व्यत्ययोर्वैपरीत्यम् तस्मात्पुरुषस्यदक्षांगेयत्फलमुक्तंतत्स्त्रियाःवामांगेज्ञेयम्। पुरुषस्यवामांगेयदुक्तंतत्स्त्रियादक्षांगेज्ञेयमित्यर्थः। अर्थाद्यत्रांगेवामेतरविभागाभावस्तत्र पुरुषतुल्यंफलंज्ञेयम्। वरांगेतूभयोःसमानमेवफलं वामदक्षिणफलाविशेषात्। सरठफलमाह। इत्याहुःसरठप्ररोहणफलमिति। एवमेवाहुर्मुनयइत्यध्याहारः। सरठस्यप्ररोहणेपल्लीवत्फलमित्यर्थः। पातेसरठस्यपाते अन्यथाविपरीतंफलमाहुः सरठस्यप्ररोहणे यत्फलंतत्तस्यपातेविपरीतफलमाहुरित्यर्थः। एकेवृथा एकेआचार्याःवृथाफलमाहुः। सरठस्यप्ररोहणेएवफलंपातेवृथाफलंनशुभंनचाप्यशुभमित्याहुः इत्यर्थः । पल्ल्यारोहणकेपिअन्यथाफलमाहुः । पल्लीपतनेयत्फलंतत्तस्यारोहणेअन्यथाविपरीतफलमाहुः । एकेवृथाफलमाहुः पल्ल्याःपतनेएवफलं प्ररोहणेवृथेत्येकेआहुरित्यर्थः । अथात्रविधिमाह। वस्त्रसहितंस्नात्वाचरेच्छांतिकमिति। सचैलस्नानंकृत्वाशांतिकंशास्त्रोक्तमाचरेत्। तथाचज्योतिर्निबंधे "पल्लीस्पर्शफलंवक्ष्येयदुक्तंब्रह्मणापुरा ॥ ब्रह्मस्थानेभवेद्राज्यं स्यानलाभोललाटके ॥ कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोःप्रियदर्शनम् ॥ नासिकायांसुगंधानिमुखेमिष्टान्नभोजनम् ॥ कपोलयोर्भवेत्सौख्यंहनुदेशेमहद्भयम् ॥ भ्रुकुट्यांविग्रहश्चैव कंठेवाव्यसनागमः ॥ कटिवंशेसुखंपृष्ठेचांदक्षेवामेगदादयः ॥ दक्षांसेविजयोनित्यंवामांसे शत्रुजंभयम् ॥ इष्टलाभोभुजेसव्येकूर्परेमणिबंधके ॥ दक्षेकरतलेद्रव्यंतत्पृष्ठेसद्व्ययोभवेत् ॥ वामेभुजेकूर्परेचमणिबंधेधनक्षयः ॥ वामेकरतलेहानिस्तत्पृष्ठेचार्थनाशनम्॥ हृदयेराजसंमानंसौभाग्यंदक्षिणेस्तने ॥ दक्षपार्श्वेचभोगाप्तिःस्तनेवामेयशोधनम् ॥ वामपार्श्वेभवेत्पीडावामकुक्षौशिशोस्तथा ॥ दक्षकुक्षौसुतावाप्तिरुदरेचविशेषतः ॥ वस्त्राप्तिर्दक्षकट्यांचवामकट्यांसुखक्षयः ॥ नाभ्यांमनोरथावाप्तिर्वस्तौगर्भच्युतिर्भवेत् ॥ गुह्येमृत्युर्गुदेरोगोदक्षोरौप्रीतिवर्द्धनम् ॥ वामोरौमृत्युवोदुःखंदक्षजानौसुवाहनम् ॥ पशु

हानिर्वामजानौदक्षिणेजघनेसुखम् ॥ क्लेशःस्याद्वामजंघायांस्फिचिदक्षेर्थवृद्धिकृत् ॥ स्फिचिवामेस्त्रीवियोगोदक्षेगुल्फेप्रियागमः ॥ उपप्लवोवामगुल्फेपादयोर्गमनंभवेत् ॥" अत्रयद्यपिसामान्येनोभयोर्गमनफलमुक्तं तथापिदक्षिणपादेगमनाल्लाभोवक्तव्यः। वामपादेगमनेहानिर्वक्तव्या "पुरोभागेचदुर्वार्त्तानष्टवार्त्ताचपृष्ठतः ॥ वामेहानिर्धनंदक्षेपरितोभ्रमणेक्षितः ॥ वामदक्षिणभागेनयत्फलंकथितंनृणाम् ॥ विपर्ययेणतत्स्त्रीणांज्ञेयंशेषंद्वयोःसमम् ॥ इत्थंपल्लयाःप्रपतनेफलंज्ञेयंविचक्षणैः ॥ एतदेवफलंविद्यात्सरठस्यप्ररोहणे ॥ पल्लयाःप्ररोहणेचैवपतनेसरठस्यच ॥ तयोःफलस्यव्यत्यासात्तद्वदेवहिजायते ॥ पल्लयाःप्ररोहणंरात्रौसरठस्यप्रपातनम् ॥ नातिदुष्टफलंविद्यात्व्याधिमुग्रंविपर्यये ॥ पतनानंतरंयस्यरोहणंयदिजायते ॥ पतनेफलमुत्कृष्टंरोहणेल्पफलंभवेत् ॥ मृत्युयोगेचजन्मर्क्षेविष्टयांपातेचवैधृतौ ॥ चंद्रेष्टमेचसक्रूरेलग्नेविघ्नंप्रजायते ॥ अंगंदक्षिणमारुह्यवामेनोत्तरतेस्फुटम् ॥ तदाहानिकरीज्ञेयाव्यत्ययेनतुहानिदा ॥ चरणादूर्ध्वगेभूयःसद्योरोहतिशीर्षणम् ॥ प्राज्यराज्यंतदादत्तेपल्लीश्वेताविशेषतः ॥ चिंतिताभ्यधिकंलाभंस्थिताभोजनभाजने ॥ पादांगुलीपुतंपादाद्धानिश्चमहतीभवेत् ॥ पल्लयोःसरठयोर्वापियुग्मंमंगेशुभेपतेत् ॥ दंपत्योर्जायतेप्रीतिर्निंद्यभागेवियोगता ॥ शीर्षस्योपरिपतिताशुभायपल्लीसितानान्या ॥ सितगृहगोधास्पर्शेसर्वस्वंगेपुशोभनाज्ञेया ॥ कृकलासःपतेद्यस्यमूर्ध्नितद्विघ्नशांतये ॥ मृतसंजीविनींविद्यांजपेन्मुंडितमस्तकः ॥" अथपल्लीसरठयोः शांतिः ॥ "पल्लीसरठयोःस्पर्शेसचैलंस्नानमाचरेत् ॥ पंचगव्यंप्राशयित्वाकुर्यादाज्यावलोकनम् ॥ शस्तेवाप्यथवाशस्तेयदीच्छेदात्मनःसुखम् ॥ पुण्याहवाचनंकृत्वाशांतिकर्मसमाचरेत् ॥ प्रतिरूपंसुवर्णेनकुर्याद्वित्तानुसारतः ॥ रक्तवस्त्रेणसंवेष्टयगंधपुष्पैःप्रपूजयेत् ॥ तदग्रेमृन्मयंरम्यंकलशंजलपूरितम् ॥ वस्त्रमाल्यैरलंकृत्यस्थापयेत्तंडुलोपरि ॥ पंचामृतंपंचगव्यंपंचरत्नानिशक्तितः ॥ पंचवृक्षकषायांश्चनिक्षिप्यावाहयेत्ततः ॥ पूजयेद्रुंधपुष्पाद्यैर्लोकपालान्क्रमेणच ॥ अग्निसंस्थापनंकृत्वाहोमकर्मसमाचरेत् ॥ मृत्युंजयेनमंत्रेणसमिद्भिःखादिरैःशुभैः ॥ तिलैर्व्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ अष्टोत्तरशतंवापिकुर्याद्वित्तानुसारतः ॥ अभिषेकंततः कृत्वापावमान्यस्यचद्विजैः ॥ पुण्यवारुणसूक्तैश्चदोषशांत्यैद्विजोत्तमः ॥ धौतांबराणिधृत्वाथस्वर्णवस्त्रतिलान्ददेत् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेदित्थंशांतिकर्मकरोतियः ॥ तस्यायुर्विजयोलक्ष्मीः कीर्तिर्वृद्धिः शुभंभवेत् ॥ पल्लीसरठयोः शांतिः कथिताभृगुणापुरा ॥ शौनकायमुनींद्रायलोकानुग्रहकारिणे" इति ॥ १ ॥

इतिमार्त्तंडवल्लभायांपल्लीसरठयोः शांतिप्रकरणम् ॥

अब पल्लीका और सरठका फलको कहते हैं ॥

भा०-जो आदमीके दक्षिणांगकी तरफ पेट नाभि हृदयमें विषमरी पडेतो शुभ होय ॥ और हिचकी विना माथेपर पडे तो शुभ होय ॥ और पुरुषके दक्षिणमें फल कयासो स्त्रीके वामभागमें कहणा ॥ और पुरुषके वाममें होय वह स्त्रीके दक्षिणमें होय ॥ ऐसेही

कृकांटियाके चढणेका फल है ॥ और जो कृकांटिया पडेतो विपरीत फल होवे ॥ और कोईक आचार्य सरठके पडनेका कुछबी फल नहीं कहते हैं ॥ पल्ली चढे तो विपरीत फल होय फिर वस्त्रसहित स्नान करके शांति करणी ॥ १ ॥

इति मार्तण्डदर्शिन्यां पल्लीसरठविचारः ॥

स्वर्क्षाचंद्रखलास्त्रिखारिपुशुभाःसप्ताद्यगोब्जःपुनश्चापुत्राद्व्ययधर्ममृत्युपुकविःस्वास्तत्रिकोणेगुरुः ॥ सौम्योव्यंत्यसमेखिलाभवगताःशुक्रेनवेपुद्विगश्चंद्रोथोनिजभाद्गुभंनवहृतंत्र्यद्रीपुशेषंनसत् १

अथगोचरप्रकरणंविवक्षुस्तावज्जन्मराशेः सकाशात्कोग्रहः कस्मिन्स्थानेशुभः कस्मिन्नशुभइतिचंद्रशुक्लपक्षेविशेषंतारावलंचवृत्तेनैकेनाह। स्वर्क्षाचंद्रखलाइति। स्वर्क्षात् स्वजन्मराशेः सकाशात्चंद्रखलास्त्रिखारिपुशुभाः स्युः। त्रिःतृतीयं खंदशमं अरिःषष्ठं तेषु चंद्रखलाः चंद्रः म० खलाः पापग्रहाः रविभौमशनिराहुकेतवः शुभाः शुभफलाः भवंति। पुनःसप्ताद्यगः अब्जश्चंद्रः शुभःस्यात् सुगमम्। आपुत्राद्व्ययधर्ममृत्युपुकविः शुभःस्यात्। आपुत्राज्जन्मराशितः क्रमेणपंचपर्यंतं १, २, ३, ४, ५ व्ययोद्वादशं धर्मनवमं मृत्युरष्टमम् एपुकविःशुक्रःशुभः स्यात्। स्वास्तत्रिकोणेगुरुः शुभःस्यात्। स्वंद्वितीयम् अस्तंसप्तमं त्रिकोणं नवमं पंचमं तत्रगुरुः बृहस्पतिः शुभःस्यात्। सौम्यो व्यंत्यसमे शुभः स्यात्। सौम्योबुधः विगतमंत्यंयस्मात्तद्व्यंत्यं तच्चतत्समंच तथा तस्मिन्द्वादशस्थानवर्जेसमस्थाद्वितीयचतुर्थादिकेशुभः स्यादित्यर्थः। अखिलाभवगताः शुभाःस्युः सर्वेग्रहाः एकादशस्थानेशुभाः स्युरिति। शुक्रेनवेपुद्विगः चंद्रःशुभः स्याच्छकृष्णपक्षइति। अथतारावलमाह। निजभात्शुभंनवहृतं त्र्यद्रीपु शेषं नसत्। निजभं स्वजन्मनक्षत्रम् तस्मात्शुभंदिननक्षत्रपर्यंतंसंगण्य नवहृतं सत्त्र्यद्रीपुशेषं त्रिसप्तपंचशेषं नसत् नशुभम्। अन्यच्छुभमित्यर्थात्सिद्धम्। तथाचविशेषसंग्रहः व्यवहारसारे॥ "यं याहानिः प्रियंव्याधिर्दैन्यंस्वास्थ्यंगतिगदम्॥पापंसुखंधनंहानिंकरोत्यर्कः स्वजन्मभात्॥ वस्त्रंहानिर्धनंरोगंपीडांवित्तंप्रियंवसु। भयंसुखंधनंरोगंकरोतींदुःस्वजन्मभात्॥ भयंहा निर्धनंवैरंदुःखंलाभंभयंक्षयम्॥ पापंलाभंसुखंहानिंजनेभौमफलंक्रमात्॥ यंधंलाभंभयं वित्तंशोकंलक्ष्मीक्षयंधनम्॥ रोगंभोगंसुखंहानिंकरोतिज्ञः स्वजन्मभात्॥ भयंवित्तंरुजं हानिंलाभंशोकंसुखंरुजः॥ मानंदैन्यंधनंपीडांकरोतिजन्मभाद्गुरुः॥ जयंवित्तंधनंश्री रूपंपुत्रान्वैरंशुभंसुखम्। धर्मदुःखंधनंलाभंजनेः शुक्रोददातिवै॥ भयंशोकंधनंदुःखंसदा निमुहृत्क्षयंमृतिम्॥ पापंश्रमंधनंहानिंजनेः पंगुफलंक्रमात्॥ राहुकेत्वोःफलंशनि कुजवत्॥ १॥

अब गोचरफलको कहते हैं ॥

भा०-जन्मराशिसे ३। १०। ६ चंद्रमा ने पापग्रह होय तो शुभ होय ॥ और चंद्रमा ७। १ होय तो शुभ होय ॥ और शुक्र १।२।३।४।५।१२।९।८ इन्हीं स्थानोंमें शुभ होय ॥ और २।७।६।५ इन्होंमें गुरु शुभ होय ॥ और बारमें विना समस्थानोंमें बुध शुभ होय ॥ और सारा ग्रह ११ शुभ होवे है ॥ और शुक्लपक्षमें चंद्रमा९। ५।२ होयतो शुभ होय ॥ और अपने जन्मनक्षत्रसे दिननक्षत्रतक गिणके १ नवका९ भाग देणेसे शेष ३।७।५ रहै तो अशुभ होय ॥ और अन्य शेष रहै तो शुभ होय॥१॥

षष्ठांत्येखजलेसुतायभवनेत्र्यंकेरवेःस्यान्मिथस्त्र्यंकेजन्मसुतेखकेमृतिभवेद्व्यस्तेषडंत्येविधोः॥ त्र्यंकेलाभसुतेसपत्नतपसोव्र्यंकाशुभानांव्यधोघाद्येपुत्रधनेष्टखेकसहजेयेकेभवांत्येविदः ॥ २ ॥

अथसर्वेषांग्रहाणांवेधंवृत्तद्वयेनाह । षष्ठांत्येइति । षष्ठंप्रसिद्धम् अंत्यंद्वादशंतत्स्मिन्मिथः परस्परंवेधः तद्वत्खजलेसुतायभवने त्र्यंके अयंरवेर्वेधःस्यात् । अत्रां कन्यासएवव्याख्यानम् । सप्तम्युपलक्षितैःपदैःवेधाज्ञेयाः । तद्यथा षष्ठां ६ त्ये १२ ख १० जले ४ सुता ५ य ११ भवनेत्रि ३ अंक ९ रवेः सूर्यस्यायंवेधः । त्र्यं ३ के ९ जन्म १ सुते ५ ख १० के ४ मृति ८ भवे ११ द्व्य २ स्ते ७ षडं ६ त्ये १२ विधोरयंवेधः । त्र्य ३ कें १२ लाभ ११ सुते ५ सपत्न ६ तपसो ९ व्यर्काशुभानां व्यधोयं । विगतोर्कोयेभ्यस्तेव्यर्काः तेचतेअशुभाश्चव्यर्काशुभाः रविरहितपापग्रहाः तेषामयंवेधइत्यर्थः । अष्टा ८ द्ये १ पुत्र ५ धने २ इ ८ खे १० क ४ सहजे ३ ये ६ के ९ भवां ११ त्ये १२ विदः बुधस्यायंवेधः ॥ २ ॥

अब सारे ग्रहोंका वेधको कहते हैं ॥

भा०-और छटे बारमेंमें परस्पर सूर्यका वेध है ऐसेही सर्वत्र जाणो ॥ और १० । ४ वेध है ॥ और ५-११ और ३-९ वेध है-और ऐसेही। ३-८। १-५। १०-४। ८-११। २-७। ६-१२ इन्हीं स्थानोंमें परस्पर ग्रहोंसे चंद्रका वेध होय ॥और३-१२। ११-५। ६-९ सूर्य विना पापग्रहोंका परस्पर वेध होय ॥ और ८-१। ५-२। ८-१०। ४-३। ६-९। ११-१२। इन्होंमें परस्पर बुधका वेध होय ॥ २० ॥

द्व्यस्तेष्टादिमयोःखकेनवसुतेत्रीशेष्टपुत्रेत्रिकल्पेऽयत्र्येकभवेभृगोर्शशिनोःशन्यर्कयोर्नोव्यधः॥ विद्धोव्यस्तफलोभवेद्दिविचरोहेमाद्रिविंध्यांतरेखेटक्षांव्यधखेचरांविगणयान्यत्रोभयंजन्मभात् ॥ ३ ॥

द्व्यस्तेति । द्व्य २ स्ते ७ ष्टा ८ दिमयोः १ ख १० के ४ नव ९ सुते ५ त्री ३ शे ११ इ ८ पुत्रे ५ त्रि ३ कल्पे १ यै ६ त्यें १२ क ९ भवे ११ भृगोःशुक्रस्यायंवेधः।

गुरोर्वेधःसंस्कारप्रकरणेकथितः । सोत्रसिद्धोज्ञेयः । अत्रवेधविधानेज्ञशशिनोःबुधचंद्रयोः शन्यर्कयोश्चपरस्परंनोव्यधःस्यात् । परस्परंवेधोनास्ति । एतदुक्तंभवति । विंध्यहिमालययोर्मध्येजन्मराशेःसकाशात् अन्यतमग्रहाधिष्ठितराशिपर्यंतंगणयित्वातद्राशेःसकाशात् यथोक्तवेधस्थानपर्यंतंगणयेत् । तत्रयदिकश्चिद्ग्रहोभवतितदागणितोग्रहोविद्धोभवति । अन्यदेशेपुजन्मराशेःसकाशात्उभयग्रहंतद्वेधनस्थानंचगणयेत् । यदावेधस्थानेकश्चिद्ग्रहोभवति तदान्योग्रहोविद्धोभवति । तत्रसूर्यस्यशनिवेधोनास्ति शनेःसूर्यस्यवेधोनास्ति । एवंचन्द्रबुधयोःपरस्परंज्ञेयम् । अथवेधनप्रयोजनमाह । विद्धोव्यस्तफलोभवेद्दिविचरइति । विद्धोग्रस्तोव्यस्तफलःस्यात् प्रथमश्लोकोदितंफलंव्यस्तंविपरीतंभवतीत्यर्थः । रत्नमालायामपि "वामवेधविधिनात्वशोभनाअप्यमीशुभफलंदिशंत्यलम् ॥ तेमृषावचनभाषिणोजनायांतिहास्यमपिकीर्तिलाञ्छनम्" इति । अथदेशविशेषेणवेधगणनाविशेषमाह । हेमाद्रिविंध्यांतरइति । अस्यार्थःपूर्वमेवव्याख्यातः ॥ ३ ॥

इति मुहूर्तमार्तंडेमार्तंडवल्लभायां गोचरप्रकरणं समाप्तम् ।

भा०–और २–७ । ८–१ । १०–४ । ९–५ । २–११ । ८–५ । ३–१ । ६–१२ । ९–११ इन्होंमें शुक्रका ग्रहोंके साथ परस्पर वेध होय ॥ और गुरुको वेध संस्कारप्रकरणमें कया सोही समजलेना ॥ और बुध चंद्रको ने शनि सूर्यको परस्पर वेध नहीं होय ॥ तात्पर्य यह है कि विंध्याचल हिमाचलके मध्यमें जन्मराशिसु जहां ग्रह होय तहांतक गिणके उस राशिसे यथोक्तवेधस्थानपर्यंत गणना चाहिये वहां वेधस्थानमें कोई ग्रह होयतो वह ग्रह विद्ध होय–और अन्यदेशोंमें जन्मराशिसे उभय ग्रहोंको और वेधस्थानको गणके जो वेधस्थानमें कोई ग्रह होयतो दुसरा ग्रह विद्ध होय ॥ जो ग्रह विद्ध होय वह व्यस्त याने विपरीत फलको देवे ॥ ३ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोडुरामविरचितायां मार्तण्डदर्शिन्यां गोचरप्रकरणम् ॥

ऊर्ध्वंव्यात्मभृगेकसंक्रमणतः पूर्वंस्थिरेकर्कटेजूकाजोभयतःखरामघटिकाःपुण्यामृगेदिग्युताः ॥ कर्काजांत्यवृषेणसूर्यचलनंनिश्यब्रभंसद्दिवासूर्याराकिंदिनेतृतीयकरणेप्रांत्येष्टमेदुःखदम् ॥ १ ॥

अथ संक्रांतिप्रकरणम् ॥

अथसंक्रांतिफलंविवक्षुस्तावद्राशिपरत्वेनपुण्यकालंवृत्तार्द्धेनाह । द्व्यात्मनो द्विःस्वभावाराशयः मिथुनकन्याधनुर्मीनाः मृगोमकरःएषांसमाहारस्तस्मिन्नर्कसंक्रमणतः सूर्यसंक्रमणकालात्तत्सकाशात् ऊर्ध्वमुपरिखरामघटिकाःपुण्याःस्युः । स्थिरेवृषसिंहवृश्चिककुंभानामन्यतमेराशौ कर्कटःप्रसिद्धःअर्कसंक्रमणतःपूर्वंप्रथमंखराम ३० घटिकाः पुण्याःस्युः । जूकाजोभयतः जूकस्तुला अजोमेषः अनयोरर्कसंक्रमणतःसकाशादुभय

तःखराम ३० घटिकाःपुण्याःस्युः । पूर्वंपंचदशऊर्ध्वंपंचदशेतित्रिंशत्घटिकाइत्यर्थः । एवंसर्वराशिसंक्रमणपुण्यकालमुक्त्वेदानींमकरेपुण्यकालविशेषमाह । मृगेदिग्युताइति । मृगेमकरेताःखराम ३० घटिकादिग्युताःदशयुताः चत्वारिंशत्घटिकाःपुण्याइत्यर्थः । तथाचोक्तंज्योतिर्निबंधे ॥ "संक्रांतिसमयःसूक्ष्मोदुर्लभःपिशितेक्षणैः॥ तस्ययोगादधश्चो र्ध्वे त्रिंशन्नाड्यःप्रकीर्तिताः ॥ अर्वाक्षोडशनाड्यस्तुपरतश्चैवषोडश ॥ पुण्यकालोर्कसं क्रांतेः स्नानदानादिकर्मसु ॥ त्रिंशत्कर्कटसंक्रांतौ पूर्वतःपुण्यनाडिकाः ॥ मकरेतूत्तराः पुण्याश्चत्वारिंशतिनाडिकाः । स्थिरेविष्णुपदेकर्कदक्षिणायनमादितः ॥ मृगेसौम्याय नंद्वयंगे षडशीतिमुखंपुरः ॥ घटजेविषुवेमध्येपुण्यंदानाद्यनंतकम् ॥ प्रागर्द्धरात्रात्पूर्वे द्युःपुण्यंपश्चात्परंदिनम् ॥ प्रागर्द्धरात्रादित्येतद्विषुवविषयम्।"कार्मुकंतुपरित्यज्यमृगंसं क्रमतेरविः ॥ प्रदोषेवार्द्धरात्रेवातदाभोगःपरेऽहनि ॥ रविसंक्रमणेपुण्येयोनस्नातीहमान वः ॥ सप्तजन्मांतरेरोगी दुःखभाग्निर्धनोभवेत् "॥ आदित्यपुराणे । "शतमिंदुक्ष येदानमुपरागेत्वनंतकम् । षडशीत्यांसहस्रंतु विष्णुपद्यांतथैवच ॥ विषुवेशतसाहस्र कोटिघ्नंदक्षिणायने । शतकोटिगुणंपुण्यं जायतेऽउत्तरायणे" इति॥ अथोत्तरार्द्धेनसंक्रां तेः सदसत्फलमाह। कर्केति।कर्कः प्रसिद्धः अजोमेषः अंत्योमीनः वृषःप्रसिद्धः एणो मकरः एतान् सूर्यचलनंनिशिरात्रौसत्स्यात् । अन्यभंप्रतिसूर्यचलनंसूर्यसंक्रमणंदिवा सत्स्यात्। अर्थाद्विपरीतंनशोभनम् । सूर्यार्किदिनेरविभौमशनिदिनेतृतीयकरणेकौलवे ग्रांत्येकिंस्तुघ्नेअष्टमेशकुनौसर्वराशिसंक्रमणंदुःखदंस्यात् । तथाचोक्तम्॥ "मृगकर्काज गोमीनसंक्रांतिर्निशिसौख्यदा । शेषेषुसत्सुदिवाव्यत्ययादशुभंभवेत् ॥ संक्रांतिर्जा यतेयत्रभास्करेभूसुतेशनौ । तत्रमासिभवेद्घोरंदुर्भिक्षंवृष्टिचोरजम् ॥ स्यादुस्थितस्य किंस्तुघ्नेशकुनेकौलवेरवेः । संक्रांतिस्तैतिलेनागे प्रसुप्तस्यचतुष्पदे ॥ निविष्टस्यगरेवि ष्टौ वणिजेबालवेबवे । दुर्भिक्षंरोगबाहुल्यमूर्ध्वसंक्रमतेरविः ॥ सुप्तःकरोतिकल्याणमुप विष्टःसमंफलम् " इति ॥ १ ॥

अब संक्रांतिप्रकरणको कहते हैं ॥

भा०-और ३ । ६ । ९ । १२ । १० इन्हीं संक्रांतियोंके उपरकी ३० घडियों पुण्य-काल है ॥ और २ । ५ । ८ । ११ । ४ इन्हीं संक्रांतियोंके पूर्वकी ३० तीस घडियों पुण्यकाल है ॥ और ७। १ इन्होंकी दोनु तरफ ३० घडियों पुण्यकाल है ॥ पनरे पूर्वकी ओर पनरे उत्तरकी ॥ और मकर १० संक्रांतीकी ४० घडियों उपरकी पुण्यकाल है ॥ और ४ । १ । १२ । २ इन्होंकी संक्रांति रात्रिमें होयतो शुभ होय ॥ और अन्य संक्रांतियों दिनमें शुभ होय ॥ अर्थात् विपरीत अशुभ होय ॥ और सूर्य मंगल शनिके दिनमें कौलवमें किंस्तुघ्नमें शकुनमें कोई संक्रांति होयतो दुःखदायक होय ॥ १ ॥

ब्रह्माद्यैरिनमंडलांतउदितश्चांद्रस्त्वमांतःपरेमासोसंक्रमणोद्विसंक्र

मणकोज्ञेयोधिकोथोक्षयः ॥ कर्माण्यन्यगतीनिनात्रतनुयाद्यज्ज न्ममृत्यूक्षयेतन्मासौतिथिखंडयोश्वयमुखेभृत्येधिकोगण्यते ॥२॥

अयसंक्रांतिप्रसंगेनअधिमासक्षयमासयोर्लक्षणंतत्रकर्तव्याकर्तव्यंक्षयमासेजन्ममरणा दौमासज्ञानंवृत्तेनाह । ब्रह्माद्यैरिति । ब्रह्माद्यैःसिद्धांतकर्तृभिःइनमंडलांतःसूर्यमं- डलांतः चांद्रःचांद्रोमासउदितः । परैराचार्यैःअमांतश्चांद्रोमासउदितः । एतदुक्तं भवति अमावास्यांतादपरोअमावास्यांतोयावत्तावदमांतोमासः । अमावास्यांतेसूर्य चंद्रमंडलयोर्योगोभवति परतःपड्भिर्घटिकादिभिर्वियोगोभवति । तस्माद्वियोगादपरो वियोगोयावत्तावद्रविमंडलांतोमासः । सब्रह्माद्यैःक्षयमासाधिमासनिर्णयविषयेअंगी कृतः अपरैरमांतोमासोंगीकृतइत्यर्थः । अत्रयद्यपिसूर्यग्रहणेमध्यग्रहणकालानंतरं मो क्षस्थितिकालः षड्घटिकाभ्योन्यूनोदृश्यतेतथापिसूक्ष्मदर्शिभिः पूर्वाचार्यैः रसनाड्योर्क मंडलमित्युक्तम् । तत्रागमएवप्रमाणम् तत्रउक्तलक्षणोमासः असंक्रमणः संक्रांतिरहितअ धिकोज्ञेयः । द्विसंक्रमणकःसंक्रांतिद्वययुक्तःक्षयोज्ञेयः । अस्योदाहरणम् ब्रह्ममतानुसारि णाश्रीभास्कराचार्येणसिद्धांशिरोमणौदर्शितम्॥"असंक्रांतिमासोधिमासःस्फुटःस्याद्विसं क्रांतिमासःक्षयाख्यःकदाचित् ॥ क्षयःकार्तिकादित्रयेनान्यथास्यात्तदावर्षमध्येऽधिमा सद्वयंच ॥ गतोब्ध्यद्रिनंदे ९७४ मितेशाककालेतिथीशैर्भविष्य १११५ त्यथांगाक्ष सूर्यैः १२५६ । गजाद्र्यग्निभूभि १३७८ स्तथाप्रायशोयंकुवेदेंदुवर्षैः १४१ क्वचिद्गो कुभि १९ श्च "॥ श्रीभास्कराचार्येणाब्ध्यद्रिनंदे ९७४ मितशाककालादुपरितिथीशै १११५ मितशाककालात्पूर्वेसिद्धांतशिरोमणिर्विरचितः । अतएवोक्तम् " गतोब्ध्य द्रिनंदेर्मितेशाककालेतिथीशैर्भविष्यति इति ॥ तत्रगजाद्र्यग्निभूभिः तुल्येशाककाले रविमंडलांतमासप्रमाणेनक्षयमासाधिमासौप्रदर्श्येते आश्विनीअमावास्याबुधेचतुश्चत्वा रिंशत्घटिका ४४ तस्मिन्नेवदिनेसप्तत्रिंशत् ३७ घटिकास्वतीतासुतुलासंक्रमण मभूत् । आश्विनस्तुलासंक्रांतियुक्तत्वाच्छुद्धः कार्तिकीअमावास्या शुक्रेसप्तदशघ टिका १७ तस्मिन्नेवदिनेत्रिंशत्घटिकास्वतीतासुवृश्चिकसंक्रांतिरभूत् । अयनसंक्रांति त्वादधिकः कार्तिकः अपरोमासोवृश्चिकसंक्रांतियुक्तः तस्माच्छुद्धोयंकार्तिकः तस्यामा वास्याशनौसप्तचत्वारिंशत् ४७ घटिकास्तस्मिन्नेवदिनेएकोनषष्टिघटिका ५९ स्वती तासुधनुःसंक्रमणमभूत् । धनुःसंक्रमणंमार्गशीर्षेजातं तस्यामावास्यासोमेपादोनपंचदश घटिकाः तस्मिन्नेवदिनेएकोनविंशतिघटिकास्वतीतासुमकरसंक्रांतिरभूत् । इयंमक रसंक्रांतिर्यद्यपि अमांतमतिक्रम्यजातातथापिरविमंडलांतमासप्रमाणेनपूर्वमासएवप तिता तस्मात्संक्रांतिद्वययुक्तत्वात् मार्गपौषयुगुलंक्षयाह्वयंजातं । माघीअमाभौमेएकच त्वारिंशत् ४१ घटिकातस्मिन्नेवदिनेषट्चत्वारिंशत् ४६ घटिकास्वतीतासुकुंभसंक्रांतिर भूत् । इयमपिसंक्रांतिर्यद्यपिमासमतिक्रम्यजातातथापिमंडलांतमासप्रमाणेनपूर्वमासस्थै

व तस्मान्माघः शुद्धः। अन्यथामंडलांतमासानंगीकारे " नक्षयोनाधिमासः स्यान्माघो वैपरिकीर्तित" इत्येतच्छास्त्रमनर्थकंस्यात्। आर्यपक्षेतुसंदेहोनास्ति यतोब्रह्मपक्षातिथितः आर्यपक्षतिथिश्चतुर्घटिका ब्रह्मपक्षसंक्रांतितः आर्यपक्षसंक्रांतिस्त्रिघटिकोना तस्मादार्यपक्षे संदेहाभावः तथाचफाल्गुनीअमागुरौषड्घटिकातस्मिन्नेवदिनेपंचत्रिंश ५घटिका ३५स्वती तासुमीनसंक्रांतिर्जातातस्मादयंफाल्गुनः असंक्रांतित्वादधिकः। "क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यथास्यात्तदावर्षमध्येऽधिमासद्वयंच" इति। तस्योदाहरणंदर्शितम्। यत्तुब्रह्मपक्षेक्षय मासाधिमासनिर्णयेऽमांतमासंगणयंति तैर्ब्रह्ममतंनविदितम्। पौलस्त्यसिद्धांते " स्फुटगत्यायदाचंद्रोरविमंडलमध्यगः ॥ तदूर्ध्वसंक्रमोभानोर्मासः सस्यान्मलिम्लुचः" कालनिर्णये ॥ " संक्रमोयदिभवेद्रवेस्ततोमंडलाद्बहिरनिर्गतेविधौ ॥ उच्यतेतथहि संक्रमोबुधैः शुद्धमासइतरोमलिम्लुचः " ॥ लल्लः ॥ " यदाशशी यातिगभस्तिमंडलंदिवाकरः संक्रमणंकरोत्यनु । विवाहयज्ञोत्सवनाशहेतुकस्तदाधिमासः कथितः स्वयंभुवा" ॥ रत्नमालायाम् ॥ " सवितृमंडलमेतियदाशशीतदनुसंक्रमणंकुरुतेरविः। मखमहोत्सवनाशकरस्तदामुनिवरैर्गदितोधिकमासकः " ॥ शार्ङ्गधरफलग्रंथे ॥ "चंद्रार्कयोस्तुबिंबैक्यंप्रतिपद्दर्शसंधिषु। तिथ्यंतात्तदुभयतोरसनाड्योर्कमंडलम्। तन्मंडलाच्छशीगच्छेत्ततः सूर्यस्यसंक्रमः। मासोऽसौमलिनः प्रोक्तोनतद्धीनोधिकः स्मृतः"॥ पितामहः ॥ "प्रतिपद्दर्शसंधौतुबिंबैक्यंचंद्रसूर्ययोः । जवांतरात्संपष्टिसंनाडिकाअर्कमंडलम्" ॥ अत्रकालात्मकबिंबग्रहणं ज्योतिःप्रकाशे ॥ "दर्शांतएकैः कथितोत्रमासः परैःप्रदिष्टोरविमंडलांतः॥ मतद्वयेचेद्रविसंक्रमः स्यात्सएवपूर्वस्यनचापरस्य" ॥ पितामहः " अष्टाधिमासाः स्युर्नित्यंप्रोच्यंतेफाल्गुनादयः ॥ सौम्यपौषौक्षयोनित्यंभवेतामितिनिश्चितं॥ क्षयोवाप्यधिमासोवास्यादूर्जइतिनिश्चितम्। नक्षयोनाधिमासःस्यान्माघोवैपरिकीर्तितः ॥ पंचमासास्तुवैशाखादधिमासाव्यवस्थिताः । भवंतिचाष्टभिर्वर्षैर्भवे ११ र्वाकनिशाकरैः १९ ॥ तथैवफाल्गुनश्चैत्र आश्विनःकार्तिकोधिकः। एतेकिंद्रैः १४१ शरांगै ६५ र्वाकदाचिद्रोकुवत्सरैः १९ ॥ मार्गपौषौक्षयौस्यातांकदाचित्कार्तिकोभवेत् । अधिमासस्तदाज्येष्ठोभवेन्नित्यंक्षयो यदा ॥ क्षयात्प्रागधिमासःस्यान्नित्यंभाद्रपदत्रये ॥ आश्विनोर्जौसदास्यातामादौमाद्रपदःसकृत्" ॥ यस्मिन्वर्षेकार्तिकक्षयोभवति तस्मिन्वर्षेज्येष्ठाधिमासोभवेत्। अत्रज्येष्ठशब्देनभाद्रपदोज्ञेयः। यतः 'क्षयात्प्रागधिमासःस्यान्नित्यंभाद्रपदत्रये' इतिनियमात्। भाद्रपदादीनांत्रयाणांमध्येभाद्रपदोज्येष्ठोजानीयादित्यर्थः। अथाधिमासक्षयमासयोःकार्याण्याह । कर्माण्यनन्यगतीनिनात्रतनुयादिति । अन्यागतिर्येषांतानिअनन्यगतीनि तानिअत्राधिमासक्षयमासयोर्नतनुयान्नविस्तारयेत्नकुर्यात् । अर्थादनन्यगतीनिकर्माण्यत्रापिकर्तव्यानीतिसिद्धम् । अन्यगतीनामनन्यगतीनांचेत्यविचारः यानिकालनिरोधेनप्रोक्तानितान्यनन्यगतीनि यथाऋतौजायामुपेयात् तत्र " ऋतुः स्वाभा-

मणकोज्ञेयोधिकोथोक्षयः ॥ कर्माण्यन्यगतीनिनात्रतनुयाद्यज्ञन्मृत्यूक्षयेतन्मासौतिथिखंडयोश्चयमुखेभृत्येधिकोगण्यते ॥२॥

अथसंक्रांतिप्रसंगेनअधिमासक्षयमासयोर्लक्षणंतत्रकर्तव्याकर्तव्यंक्षयमासेजन्ममरणादौमासज्ञानंवृत्तेनाह । ब्रह्माद्यैरिति । ब्रह्माद्यैःसिद्धांतकर्तृभिःइनमंडलांतःसूर्यमंडलांतः चांद्रःचांद्रोमासउदितः । परैराचार्यैःअमांतश्चांद्रोमासउदितः । एतदुक्तं भवति अमावास्यांतादपरोअमावास्यांतोयावत्तावदमांतोमासः । अमावास्यांतिसूर्यचंद्रमंडलयोर्योगोभवति परतःषड्भिर्घटिकादिभिर्वियोगोभवति । तस्माद्वियोगादपरोवियोगोयावत्तावद्रविमंडलांतोमासः । सब्रह्माद्यैःक्षयमासाधिमासनिर्णयविषयेअंगीकृतः अपरैरमांतोमासोंगीकृतइत्यर्थः । अत्रयद्यपिसूर्यग्रहणेमध्यग्रहणकालानंतरं मोक्षस्थितिकालः षड्घटिकाभ्योन्यूनोदृश्यते तथापिसूक्ष्मदर्शिभिः पूर्वाचार्यैः रसनाड्योर्कमंडलमित्युक्तम् । तत्रागमएवप्रमाणम् तत्रउक्तलक्षणोमासः असंक्रमणः संक्रांतिरहितअधिकोज्ञेयः । द्विसंक्रमणकःसंक्रांतिद्वययुक्तःक्षयोज्ञेयः । अस्योदाहरणम् ब्रह्ममतानुसारिणाश्रीभास्कराचार्येणसिद्धांतशिरोमणौदर्शितम् ॥"असंक्रांतिमासोधिमासःस्फुटःस्याद्विसंक्रांतिमासःक्षयाख्यःकदाचित् ॥ क्षयःकार्तिकादित्रयेनान्यथास्यात्तदावर्षमध्येऽधिमासद्वयंच ॥ गतोब्ध्यद्रिनंदे ९७४ मितेशाककालेतिथीशैर्भविष्य १११५ त्यथांगाक्षसूर्यैः १२५६ । गजाद्र्यग्निभूभि १३७८ स्तथाप्रायशोयंकुवेदेंदुवर्षैः १४१ क्वचिद्गोकुभि १९ श्च "॥ श्रीभास्कराचार्येणाब्ध्यद्रिनंदे ९७४ मितशाककालादुपरितिथीशै १११५ मितशाककालात्पूर्वंसिद्धांतशिरोमणिर्विरचितः । अतएवोक्तम् " गतोब्ध्यद्रिनंदैर्मितेशाककालेतिथीशैर्भविष्यति इति ॥ तत्रगजाद्र्यग्निभूभिः तुल्येशाककालेरविमंडलांतमासप्रमाणेनक्षयमासाधिमासौप्रदर्श्येते आश्विनीअमावास्याबुधेचतुश्चत्वारिंशत्घटिका ४४ तस्मिन्नेवदिनेसप्तत्रिंशत् ३७ घटिकास्वतीतासुतुलासंक्रमणमभूत् । आश्विनस्तुलासंक्रांतियुक्तत्वाच्छुद्धः कार्तिकीअमावास्या शुक्रेसप्तदशघटिका १७ तस्मिन्नेवदिनेत्रिंशत्घटिकास्वतीतासुवृश्चिकसंक्रांतिरभूत् । अयनसंक्रांतिस्वादधिकः कार्तिकः अपरोमासोवृश्चिकसंक्रांतियुक्तः तस्माच्छुद्धोयंकार्तिकः तस्यामावास्याशनौसप्तचत्वारिंशत् ४७ घटिकास्तस्मिन्नेवदिनेएकोनषष्टिघटिका ५९ स्वतीतासुधनुःसंक्रमणमभूत् । धनुःसंक्रमणंमार्गशीर्षेजातं तस्यामावास्यासोमेपादोनपंचदशघटिकाः तस्मिन्नेवदिनेएकोनविंशतिघटिकास्वतीतासुमकरसंक्रांतिरभूत् । इयंमकरसंक्रांतिर्यद्यपि अमांतमतिक्रम्यजातातथापिरविमंडलांतमासप्रमाणेनपूर्वमासएवपतिता तस्मात्संक्रांतिद्वययुक्तत्वात् मार्गपौषयुगुलेक्षयाह्वयंजातं । माघीअमाभौमेएकचत्वारिंशत् ४१ घटिकातस्मिन्नेवदिनेषट्चत्वारिंशत् ४६ घटिकास्वतीतासुकुंभसंक्रांतिरभूत् । इयमपिसंक्रांतिर्यद्यपिमासमतिक्रम्यजातातथापिमंडलांतमासप्रमाणेनपूर्वमासस्य

तात्पर्य यह है कि अमावास्याके अंतमें सूर्य चंद्रमण्डलको योग होवै है पीछे ६० घडि-यौंसे पीछा वियोग होता है वहां वियोगांत मास होता है-और कोई आचार्य कहते हैं कि अमांत चांद्र होता है ॥ और जिस मासमें दोय संक्रांति होय वह क्षयमास होता है ॥ इसमें अन्यगतिवाला कामको नहीं करणा ॥ और क्षयमासमें जन्ममृत्युतिथिका दोय विभाग करणा सो पूर्वार्द्धमें जन्म वा मृत्यु होय तो पेला महीनामें वर्द्धापन और श्राद्ध करणा ॥ और उत्तरार्द्धमें होय तो द्वितीय मासमें करणा ॥ और गर्भमें ने नोकरीमें अधि-मासको गणना चाहिये ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिसुतभोडुरामकृतायांमार्तण्ड-दर्शिन्यां संक्रांतिप्रकरणम् ॥ १ ॥

श्रीमत्कौशिकपावनोहरिपदद्वंद्वार्पितात्माहरिस्तज्जोऽनंतइलासुरार्चितगुणोनारायणस्तत्सुतः ॥ ख्यातंदेवगिरेःशिवालयमुदक्तस्मादुदक्टापरग्रामस्तद्वसतिर्मुहूर्त्तभवनंमार्तंडमत्राकरोत् ॥१॥

अथालंकारमाह । श्रीमत्कौशिकेति । कुशिकस्यगोत्रापत्यानिकौशिकाः श्रीमंतश्च तेकौशिकाश्चतेतथा तान्पावयतीतितथा हरिपदद्वंद्वार्पितात्मा हरिर्वासुदेवः तस्यपदद्वंद्वं चरणयुगंतस्मिन्नर्पितः आत्मा अंतःकरणं येनसतथा "आत्मादेहधृतीजीवइत्यभिधानात् एवंविधोयोहरिस्तज्जस्तस्माज्जातोयोनंतनामा।किंलक्षणः इलासुरार्चितगुणाःइलापृथ्वी तस्यांसुरादेवाब्राह्मणाः तैरर्चिताःपूजितागुणाःशमदमतपोदानाध्ययनादिगुणायस्यस तथा जितेंद्रियोवेदनिधिःस्मृतिज्ञोदृढव्रतोयज्ञकृदन्नदातेत्यादिगुणसंपन्नइत्यर्थः। तत्सुतो नारायणःमुहूर्त्तभवनंमुहूर्त्तानांभवनंसद्ममार्तंडनामग्रंथमकरोत्।अत्रकुत्र देवगिरेःसकाशा त्उदकुत्तरस्यांदिशियत्ख्यातंपुराणप्रसिद्धंशिवालयंघृष्णेशशिवालयमितिप्रसिद्धम् । ज्योतिर्लिंगस्थानमस्ति तस्माच्छिवालयादुदगुत्तरस्यांदिशियः टापरग्रामोऽस्ति त त्रटापरग्रामे अकरोदित्यर्थः । किंलक्षणोनारायणः तद्वसतिः तस्मिन्टापरग्रामेवस तिर्वासोयस्यसतथेति ॥ १ ॥

अब ग्रंथकर्ताका वर्णन करते हैं ॥

भा०-देवगिरिसे उत्तरमें घृष्णेश नाम ज्योतिर्लिंगाख्य शिव है वहांसे उत्तरमें टापर नाम ग्राम है उस गाममें रहनेवाला और कुशिकगोत्रज हरिभक्त हरिनाम ब्राह्मणका पुत्र अनंत उनका पुत्र नारायण मुहूर्तमार्तण्डनाम ग्रंथको करता भया ॥ १ ॥

यःपष्ट्यायुतशत १६० वृत्तवद्धमेनंमार्त्तडंपठतिनरःसविश्वपूज्यः॥ बह्वायुःसुखधनपुत्रमित्रभृत्यान्संप्राप्नोत्यविकलधीश्चतीर्थसिद्धिम् २

विकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः " इतिमनुनाऋतुप्रमाणमुक्तम् । अथषोडश रात्रीणांमध्येनिंद्यदिनान्यपहायगच्छेत्।सऋतुर्यदिमलमासशुद्धमासांशेऽप्यायातितदाशु द्धमासांशेदारपरहितेगर्भाधानंकुर्यात् । असंभवेमलमासएवकुर्यात् । तथाचोक्तम् " अन न्यगतिकंकुर्यान्नित्यंनैमित्तिकंतथा" ॥ एवमन्यान्यपिविचार्यकुर्यात् । गर्भाधानाद्यन्नप्रा शनांतकर्मसुमलमासादीनांनिषेधोनास्तीतिसंस्कारेणउक्तमस्ति । गर्भाद्यन्नप्राशनांतेपुन गुरुसितमौढ्यम्"इत्यादि । तथाचगर्गः ॥ "अग्न्याधेयंप्रतिष्ठांचयज्ञदानव्रतानिच ॥ वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥ गमनंदेवतीर्थानांविवाहमभिषेचनम् ॥ यानंचगृहक र्माणिमलमासेविवर्जयेत्"इति ॥ तथाचसूर्योदये ॥ "अवश्यकर्ममासाख्यंमलमासमृ ताब्दिकम् ॥ तीर्थेभच्छाययोःश्राद्धंमघानंगपितृक्रियाम् ॥ कुर्यान्मलिम्लुचेवर्षमध्ये चेत्सर्वदाधिकम् ॥ तत्रस्यान्मासिकंमृत्युंमासात्सद्वादशोयदि ॥ प्रेतक्रियांसमाप्यात्र कुर्वीताभ्युदयंतथा ॥ श्यामाकाग्रयणंकृच्छ्रेनस्याद्वर्ज्यमतोन्यथा" ॥ अन्यच्च ॥ काम्यारंभंवृषोत्सर्गंपर्वोत्सवमुपाकृतिम् ॥ मेखलाचौलमांगल्याग्न्याधानोद्यापनक्रिया ॥ वेदव्रतमहादानाभिषेकान्वर्द्धमानकम् ॥ इष्टापूर्ततथायस्यविध्यलोपोन्यदाकृतौ ॥ त त्सर्वमष्टकादन्यदधिमासेविवर्जयेत् ॥ सूतकेपिचकर्तव्यंस्नानाद्यंराहुदर्शने" इति ॥ स्मृतिरत्नावल्याम् ॥ "प्रवृत्तंमलमासात्प्राग्यत्कार्यमसमापितम् ॥ आगतेमलमासेपि तत्समाप्यमसंशयम्" इति ॥ अथक्षयमासेजन्मादौमाघज्ञानमाह । यज्जन्मेति । जन्म चमृत्युश्चजन्ममृत्यू यस्यजन्ममृत्यूयज्जन्ममृत्यू क्षयेक्षयमासिभवतस्तस्यमासौतिथिवं शौज्ञातव्यौ तिथेःप्रथमेर्धेजन्मवामृत्युर्वाभवति तदाप्रथममासः ॥ द्वितीयेर्द्धेद्वितीयोमा सोक्षेपः । तथाचबृहत्कालनिर्णये ॥ "तिथ्यर्द्धेप्रथमेपूर्वोद्वितीयेर्द्धेतथोत्तरः ॥ मासा वितिबुधैर्ज्ञेयौक्षयमासस्यमध्यगौ"इति ॥ अथमलमासःकुत्रकुत्रगण्यतइत्याह । चयमु खइति । चयोगर्भाधानादेर्वृद्धिः गर्भस्यकलिलंघनांकुरास्थिचर्मादिचयःप्रतिमासे भवति धनादीनांदिनकलांतराचयस्तदादिके प्रेष्येभृत्येवेतनदानार्थमधिकोमासोग ण्यते । तथाचयमः ॥ " गर्भेवार्धुषिकेभृत्येश्राद्धकर्मणिमासिके ॥ सपिंडीकरणे नित्ये नाधिमासंविवर्जयेत् " इति ॥ पाठांतरव्याख्यानम् । अधियुगेपूर्वोधिमाः प्राकृ तइति एकस्मिन्वर्षेअधियुगे अधिकद्वयेसतिपूर्वोधिमाः प्रथमोधिमासः प्राकृतः प्रा कृतमासवज्ज्ञेयःअधिकयत्नत्याज्यः । अर्थादुत्तरोधिकमासोमलमासः । तदुक्तम् " मा सद्वयेब्दमध्येच संक्रमोनभवेद्यदा ॥ प्राकृतस्तत्रपूर्वस्यादुत्तरस्तुमलिम्लुचः" इति॥२॥

इतिमुहूर्तमार्त्तंडटीकायांमार्त्तंडवल्लभायांसंक्रांतिप्रकरणंसमाप्तम् ॥

अब अधिमासक्षयमासका लक्षणको और वहां कर्तव्याकर्तव्यको और क्षयमासमें जन्ममरणका विचारको कहते हैं ॥

भा०-सिद्धांत करनेवाले ब्रह्मादिक कहते हैं कि चांद्रमास सूर्यमण्डलांत होता है ॥

अथ मातृपंचकम् ॥

पुत्रोमेखलुजायतांशिवहरे दुर्गांतिसंबुध्यवै देहंदानतपोव्रतादिनियमैः संशोषयित्वा
चिरम् ॥ यापूर्वंदशमासिमांधृतवती दैवात्सहित्वोदरे दुःखंगर्भभवंघरेवनिबिडं तस्य
जनन्यैनमः ॥ १ ॥

पुत्रोमेभवितानवेतिसततं यांचितयित्वाततो सूत्वा गूयकृमीव मांसवजां पीडांहि
विस्मृत्यच ॥ शीतोष्णार्द्रपटादिभिश्चसततं संरक्षितोहंतया तस्याश्चैवकथंभवेयमनृणी
तस्यैजनन्यैनमः ॥ २ ॥

भूतप्रेतपिशाचराक्षसगणाच्छूली सुतंरक्षतु कृष्णोदानवदर्पहाऽवतुसदाबालग्रहेभ्य
स्तथा ॥ गोपुच्छभ्रमणादिभिश्चसततं रक्षाकृता मेयया इत्वांगेभ्रामितंमरीचलवणं तु
स्यैजनन्यैनमः ॥ ३ ॥

मातुस्तंखलुयःकरोतिहिनरोधन्योजनिस्तस्यवै रामस्येवविनिर्गतंखलुवचो गृह्णांश्च
तुश्चये ॥ तेमर्त्याःकलुषंविधूयसकलं श्रीरामरूपा दिवं भुक्त्वा यांति धरासुखंसुनिबिडं
तस्यैजनन्यैनमः ॥ ४

यामातामममदुर्वचांस्यगणयद्बालोयमित्याशिषो दूर्वावास्यवटोःशरीरविपुलं ...
द्धर्यथा ॥ मार्कण्डेयइवप्रजीवनसुखंचैवाददन्मांचिरं यक्षस्येवधनंकुटुंबविपुलं ...
नन्यैनमः ॥ ५ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाज्ञिक
मोडुरामविरचितं मातृपंचकंसम्पूर्णम् ॥

अथ यज्ञेशाष्टकम् ।

यजंतेयंदेवायजनकुशलायज्ञकरणैर्यथाभूमौभूयोनियमनिपुणाःसंधिपुबुधाः ॥ यमाराध्य ख्याति बलिसदृशदैत्याः सुविपुलांययुस्तं यज्ञेशंसकलसुखदंनौमिसततम् १ ॥

ज्ञेशं ज्ञानघनस्वरूपममलज्ञानप्रदं ज्ञानिनां ज्ञेयश्चोपनिपत्प्रमाणवचनैर्यः सर्वरूपी भवान् ॥ ज्ञेशाः सिद्धिमिताःपुरंदरमुखाः संपूजयंतोहरिं ज्ञेशान् राममुखान् सुतान् दशरथोलेभे यमिष्ट्वाहरिम् ॥ २ ॥

शास्त्राण्यंगयुतास्तथासुविपुलावेदाभृशंयंमखं शास्त्रेशंप्रतिपादयंतिविपुलैर्माध्यंदिनाद्यैर्ध्रुवम् ॥ शारीरंप्रविधूयचेहकलुषंहुत्वातदर्थंद्विजाः शारीरंमुषिदेवदुर्लभसुखंभुक्त्वागमन्यंहरिम् ॥ ३ ॥

यमेस्तुयैद्वीभ्यांशरभुजमितैर्वसुविपुलैर्यमंतेयज्ञानांसयजतिजुहोत्यादिभिरपि ॥ यजंतेयेविप्राःसकलश्रुतिसूत्रार्थनिपुणाययुस्तेपापादेप्यपिखलुलुठंतस्तमभयम् ॥ ४ ॥

नमामित्वांयज्ञंकिटितनुधरंयस्यचनासिस्त्रुवः स्रुकूतुण्डेतेश्रुतियुगलरंध्रेचचमसाः ॥ नमो भूयोतुभ्यंसकलमखपात्राणिचतनौ नहीयंतेनृणांतवचरणभाजांमखनृपाः ॥ ५ ॥

मोघंजन्मभवेद्यजेन्नखलुयः श्रीयज्ञनारायणंमोघंतस्यविशालनेत्रयुगलंपश्येन्नचेत्तंपरम् ॥ मोघंतस्यमुखंपठेन्नखलुतन्नामानिभद्राणिचेन्मोघंपादयुगंव्रजेन्मखगृहंनाहंभजेतंहरिम् ॥ ६ ॥

नयत्राहंकारंनचमदमहांधंखलुतमोनशोकंदैन्यंवानचयमभयंदुर्जनवचः ॥ नदुःखं मोहंवानयशरशरस्यापिसुकृतंनयंतेयज्वानस्तमहमविनाशंखलुभजे ॥ ७ ॥

मज्जामांसमलास्थिमेदरुधिरैः शुक्रादिभिः संभृतंमर्त्यादेवदशंतुनिंद्यकुणपंयेप्राप्य विद्युच्चलम् ॥ मध्याह्नार्कमरीचिवेखहृदिजध्वांतापहंमुक्तिदंमन्येयन्नभजंतिब्रह्मपरमंतेवंचितास्तंविभुम् ॥ ८ ॥

इति श्रीश्रौतविज्ञनाथुरामाग्निहोत्रिसुतमोडुरामकृतं
यज्ञेशाष्टकं श्रीयज्ञेश्वरार्पणमस्तु ।

अथ मातृपंचकम् ॥

पुत्रोमेखलुजायतांशिवहरे दुर्गेतिसंबुध्ययै देहंदानतपोव्रतादिनियमैः संशोषयित्वा चिरम् ॥ यापूर्वंदशमासिमांधृतवती दैवात्सहित्वोदरे दुःखंगर्भभवंधरेवनिबिडं तस्यै जनन्यैनमः ॥ १ ॥

पुत्रोमेभवितानवेतिसततं यांचिंतयित्वाततो सूत्वा गूथकृमीव मांप्रसवजां पीडांहि विस्मृत्यच ॥ शीतोष्णार्द्रपटादिभिश्चसततं संरक्षितोहंतया तस्याश्चैवकथंभवेयमनृणी तस्यैजनन्यैनमः ॥ २ ॥

भूतप्रेतपिशाचराक्षसगणाच्छूली सुतंरक्षतु कृष्णोदानवदर्पहाऽवतुसदाबालग्रहेभ्य स्तथा ॥ गोपुच्छभ्रमणादिभिश्चसततं रक्षाकृता.मेयया हुत्वांगेभ्रमितंमरीचलवणं त स्यैजनन्यैनमः ॥ ३ ॥

मातुर्वचःखलुयःकरोतिहिनरोधन्योजनिस्तस्यवै रामस्येवविनिर्गतंखलुवचो गृह्णंतिमा तुश्चये ॥ तेमर्त्याःकलुषंविधूयसकलं श्रीरामरूपा दिवं भुक्त्वा यांति धरासुखंसुनिबिडं तस्यैजनन्यैनमः ॥ ४

यामातामममदुर्वचांस्यगणयद्बालोयमित्याशिषो दूर्वेवास्यचटोःशरीरविपुलं भूयाद्दृढ द्रुर्ययया ॥ मार्कण्डेयइवप्रजीवनसुखंचैवाददन्मांचिरं यक्षस्येवधनंकुलंचविपुलं तस्यैज नन्यैनमः ॥ ५ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्र-
मोडुरामविरचितं मातृपंचकंसम्पूर्णम् ॥

श्रीमहाभारत सटीक मोटे अक्षरका ।

महर्षि श्रीवेदव्यास प्रणीत और पंचमवेद संज्ञा होनेसे विशेष प्रशंसा करना निरर्थक है ये वही पुस्तक गणपतकृष्णाजीके छापेकी है जो पूर्वकालमें ८० । ६० रुपयेको मिलताथा उसीको हमने सब लेकर ४० रुपयेमें देते हैं. टपाल महसूल ५ रु० अलग है; परंतु अब थोड़ी पुस्तकें रहगई हैं, महाभारतके प्रेमीलोगोंको शीघ्र लेना चाहिये कुछ कालके पीछे मूल्य अधिक होजायगा. ऐसा ग्रंथ उत्तम छपनेकी आशा कमती है—लीजिये. ८० खर्चा सहित मूल्य पैंतालीस ही ४५ रुपये हैं.

मिताक्षरा(धर्मशास्त्र)पद योजना तात्पर्य्यार्थ भाषाटीका ।

इस असारसंसारमें मर्यादा स्थितीके हेतु अनेक प्राचीन आचार्योंका मत लेकर "आचार" "व्यवहार" प्रायश्चित्त" नामक तीनभागोंमें महर्षि याज्ञवल्क्यजीने भारतवर्षके चतुर्वर्णोंके नीतिपूर्वक स्वधर्ममें तत्पर रहनेके हेतु रचनाकी. आचाराध्यायमें गर्भाधानसे लेकर मरण पर्यन्तके समस्त संस्कार, सबजातियोंकी उत्पत्ति, ब्राह्मणादि चतुर्वर्णोंके धर्माचरण, आठ प्रकारके विवाहोंके लक्षण, भक्ष्याभक्ष्य पदार्थोंका विवेक, दानलेनेदेनेकी विधि, श्राद्ध तथा नवग्रहोंकी शान्ति, राजाओंके धर्माचरण वर्णित हैं ।

शुकसागर अर्थात् श्रीमद्भागवत भाषा ।

इसमें शंका समाधान और अनेकानेक दृष्टांत इतिहास तथा उत्तमोत्तम दोहा चौपाई भजन कवित्त मिश्रित सुंदर वार्त्तिक प्राकृत भाषामें बड़े २ अक्षरोंमें छपी है. आजपर्य्यंत ऐसी उत्तम पुस्तक अन्यत्र कहीं नहीं छपी. कीमत डाक महसूल सहित १२ रु. १० आ० है. प्रतीकके लिये श्लोकांकभी डालेगये हैं ॥

श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण सटीक।

श्रीपं० ज्वालाप्रसादमिश्रकृत भाषानुवाद।

भक्तगणो! अति उत्तम टीका सरल पदोंमें हरेक देशोंके समझने योग्य कराई गई है और रुचिर स्थलोंमें मधुर दृष्टान्तों और उदाहरणोंसे अर्थ पुष्ट किया है किन्तु गूढ़ाशयोंका अर्थ तो विशेषही दरशाया है, विशेष प्रलापसे क्या? शीघ्रता करो पीछे मूल्य बढ़ाया जावेगा. यह पुस्तक कथा बांचनेमें परमोपयोगीहै. मूल्य केवल २१ ही रु०भेजनेपर यह पुस्तक घरबैठे पहुंच जावेगी॥

वाल्मीकीय रामायण केवल भाषा।

इसमें श्लोकांक और प्रत्येक सर्गका आद्यन्त श्लोक लिखा गयाहै, भाषा परम मधुर और चित्तको मोहनेवालीहै. सम्पूर्ण पुस्तककी दो जिल्दें हैं, जिल्द अत्यंत मनोहर सुनहरी परम पुष्टहैं, कीमत १० रु०.

श्रीमद्गोस्वामितुलसीदासकृत रामायण सटीक पं०ज्वालाप्रसादजीकृतसंजीवनी टीका।

लीजिये रामायण सटीकभी लीजिये असल पुस्तक श्रीगुसाईं जीकी लिपिके अनुसार व संपूर्ण क्षेपकों सहित जिसमें शंका समाधान आद्यपर्य्यंत विस्तारपूर्वक लिखेहैं. तुलसीदासका जीवन-चरित्र, माहात्म्य,राम चतुर्दश वर्ष वनवासका तिथिपत्र और अष्टम रामाश्वमेध, लवकुशकाण्ड तथा कोष और सुंदर फोटोग्राफके चित्रभी संयुक्त हैं. इसके टीकाकी रचना बहुत उत्तम और अपूर्व मनभावन सुख उपजावन रामयश पावनहै. देशाटन करने-वाले तथा सर्व सामान्यकी सुगमताके लिये सुंदर नवीन छोटे अक्षरोंमें छपकर बहुत शीघ्र दृष्टिगोचर हुवा,चाहती है. की०८रु०.

जाहिरात.

लीलावती सान्वय भाषाटीका अत्युत्तम.................................... १-८
बृहज्जातकभाषाटीका अत्युत्तम १-८
वर्षदीपकपत्रीमार्ग वर्षजन्मपत्र बनानेका ०-४
मुहूर्तचिंतामणि प्रमिताक्षरा रफ् रु. १ ग्लेज् १-८
मुहूर्तचिंतामणि पीयूषधाराटीका ३-०
ताजिकनीलकंठी सटीक तंत्रत्रयात्मक.................................... २-४
ताजिकनीलकण्ठी महीधरकृत भा०टीका अत्युत्तम टैपकी छपी १-८
ज्योतिषसार भाषाटीकासहित १-०
मुहूर्तचिंतामणि भाषाटीका महीधरकृत १-०
मानसागरीपद्धति १-०
बालबोधज्योतिष ०-२
चमत्कारचिंतामणि भाषाटीका ०-४
जातकालंकार भाषाटीका.................................... ०-६
जातकालंकार सटीक.................................... ०-६
जातकाभरण ०-१२
प्रश्नचंडेश्वर भाषाटीका ०-१२
लघुपाराशरी भाषाटीका अन्वयसहित ०-३
मुहूर्तमार्तण्ड संस्कृतटीका-भाषाटीकासमेत १-४
शीघ्रबोध भाषाटीका ०-६
संकेतनिधि सटीक पं०रामदत्तजीकृत यह ग्रंथ देखने योग्य है.................................... १-४
षट्पंचाशिका भाषाटीका ०-४
भुवनदीपक सटीक ४-०
जैमिनिसूत्र सटीक चार अध्यायका.................................... ०-७
रमलनवरत्न ०-८
रमलनवरत्न भाषाटीका ०-१२
सर्वार्थचिंतामणि ०-१२
लघुजातक सटीक.................................... ०-६
सामुद्रिक भाषाटीका ०-४
सामुद्रिक शास्त्र बडा सान्वय भाषाटीका.................................... १-४
यवनजातक.................................... ०-२
भावकुतूहल भाषाटीका १-०
अमरकोश भाषाटीका शब्दानुक्रमसहित रफ् १॥ ग्लेज् २-०
पंचांग १० वर्षका छपके तयार है.................................... १-८
हायनरत्न १-८

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेङ्कटेश्वर" छापखाना मुंबई.